

Atsız

Türk Tarihi

ÜZERİNDE

TOPLAMALAR

BİRİNCİ BÖLÜM

En Eski Zamanlardan Başlayarak Apar Sülâlesinin
Düşmesi Tarihi Olan Milâdî 552'ye Kadar

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 854
KÜLTÜR SERİSİ: 444

Birinci Basım: Arkadaş Basımevi, 1935
5. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-816-0

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım
Dizgi - Tercim: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 612 58 60
Maltepe mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul- Mayıs 2014

İÇİNDEKİLER

Sunuş ve Davet	7
Önsöz	9
Başlangıç	29
I- Türkeli	31
II- İlk Türkler	38
III-Yabancıların Türkeline Saldırışı.....	45
IV- Milâttan Önceki 5-4'üncü Asırlarda Türkeline Doğudan Çinlilerin, Batıdan Yunanlıların Saldırışı	50
V- Milâttan Önce 3-2.nci Asırlarda Türkler Arasında Dahilî Savaşlar	53
VI- Kun Devletinin Dahilî Teşkilâtı.....	63
VII- Kun (Oğuz) Sülâlesi Devrinde Türk Birliği	67
VIII- Kun Elinde Kargaşalık ve Çöküş	120
IX- Kun Elinde Yeniden Birlik	136
X- Türk Birliğinin Parçalanması	160
XI- Siyenpi Sülâlesi (216-394).....	187
XII- Apar Sülâlesi (394-552)	193
XIII- En Eski Çağlardan Apar Sülâlesinin Düşmesine Kadarki Türk Tarihine Umumî Bir Bakış	209
XIV- Türk Birliğindeki Beyliklere Umumî Bir Bakış	216
Eklenti: Türk, Çin ve İran imparatorları Listesi	246
Dizin	257

Sunuş ve Davet

Bu kitap H. Nihal Atsız hocanın 1933-1936 yılları arasında yazdığı makalelerin yine kendisi tarafından toplanıp yayınladığı bir “toplama”dır. Hocanın bunları, yaptığı çalışmalar henüz olgunlaşmadığı için, bir ön hazırlık olarak yayınladığını belirtmek maksadıyla “Toplamalar” ismiyle kitaplaştırdığını söylemek yanlış olmaz diye düşünüyoruz. Konuyu böyle ele alınca, konunun o günden bugüne muhtelif araştırmalar ve eserlerle zenginleşmiş olduğunu, onun için de kitaptaki bilgilerin yeni veriler ışığında değerlendirilmesi gerektiğini, muhtevasındaki yanlışlıklarının, yanlışlıklarının, hataların bu yeni veriler doğrultusunda düzeltilmesinin, eksikliklerin tamamlanmasının, bunlara yeni bilgiler eklenmesinin yeni araştırmacıların himmetine bağlı olduğu da âşikârdır.

Biz bu çalışmayı, Atsız Hoca’nın Türk Tarihi üzerindeki çalışmasının bir başlangıcı olduğunun göstergesi olarak bilinmesi ve bir köşede unutulmaya mahkûm bırakılmaması için yayınlayıp okuyucuların ve araştırmacıların dikkatine sunuyoruz. Tarihçilerden Türk Tarihi’nin başlangıcından günümüze en mükemmel şekilde ortaya konmasında gecikildiğini görmelerini ve bu onur verici görevi bir an önce yerine getirecek gayreti göstermelerini, bunun sorumluluğunu vicdanlarında duyarak hareket etmelerini bekliyoruz.

Ötüken Neşriyat

Önsöz

TARİH ilim değildir. Müspet ilmin bu kadar ileri olmadığı, ilim şubelerinin bugünkü gibi çok bulunmadığı çağlarda, ilme susamış insan beyni için, tarih de bir ilim olabilirdi. Fakat bugün tarih bir ilim değildir.

Tarih ilim usulleriyle yürüyen bir marifet şubesi de değildir. Tarihin ilmî usulleri olsaydı, bu ilmî usulleri tatbik eden âlimlerin aynı mesele hakkında aynı neticele-re varmaları icap ederdi.

Tarih, evvelce yazılmış veya zaptolunmuş şeyleri yenden kitaba geçirmekse basit bir hikâyecilik, müphem veya eksik olarak yazılmış veya bize müphem yahut eksik olarak intikal etmiş hâdiselerin doğrusunu bulmaksa mantıkî bir falcılıktır.

Tarihin ana vazifesi eskiden olanları bugünlere anlatmaktır. Hâdiselerin sebepleri hakkında fikir yürütmek meselesi ikinci plânda kalır. Fakat tarihte kargaşalığı doğuran şey de bu ikinci plânda kalan meseledir.

Tarih metodu denilen şeyi tarihçilerin muhayyelesi uydurmuştur. Tarihçinin sağlam bir insan mantığından başka metodu olamaz. Tarihin karanlıkları arasında kalan bir hâdisenin doğrusunu çıkarmak için —veya doğruya yakın bir ihtimali ileri sürmek için— mantıklı bir mü-

nevver olmak kâfidir. Bu işi yapabilmek için tarih metodlarını ezberlemeğe lüzum yoktur. Tarih metodu denilen şey tarih yazmanın tekniği ise bu da yalnız millette, zamana göre değil, her şahsa göre bile değişir.

Bununla beraber tarih lâzımdır. Tarihin en büyük faydası millî terbiye ve siyaset sahasındadır. Tarihi olan veya tarihini bilen milletler, tarihi olmayan veya tarihini bilmeyen milletlerden daha kuvvetlidir. Tarihi bilmek millî kudret ve millî kusurları da bilmek demektir. Bundan dolayı bilhassa milleti idare edenlere lâzımdır.

Fakat tarih suiistimale çok elverişlidir. Milletın millete, dinin dine, fırkanın fırkaya, ailenin aileye, ferdin ferde karşı olan bakışında tarih daima tahrif olunarak suiistimal olunmuş ve tarihte daima büyük yalanlar söylenmiştir. Bu bakımdan tarih ilimden çok felsefeye yakındır.

Hakikatte ilim olmayan tarihe ilim çeşnisi vermek için tarihçiler tarafından türlü türlü usuller takip olunmuştur. Tarih üzerinde münakaşalar olmuş, tarihin en çok nelerden bahsetmesi icap ettiği hakkında birbirine aykırı fikirler ileri sürülmüştür. Fakat en doğru olması lâzım gelen şudur ki, tarihin temeli veya iskeleti siyasî ve askerî vukuattır. Siyasî ve askerî vukuatı en arka plâna atıp da cemiyetlerin medenî ve iktisadî hayatını tetkik etmek iddiasında bulunan son nazariyeler ve iddialar kendileriyle birlikte okuyucuları da aldatıyorlar demektir. Çünkü iktisadî ve medenî hâdiselerin bugünkü kadar mühim olmadığı, veya hiç olmazsa ehemmiyetinin bugünkü kadar takdir olunmadığı eski zamanlardan kalan eksik, ve bazan çok eksik, kayıtlara bakarak bunlardan mühim neticeler çıkarmak davası tarih aleyhtarlarının eline kuvvetli bir silâh vermekten başka bir şey değildir. Bundan başka tarihi iktisadî ve maddeci bir gözle görmek cereyanı da son yılların umumî yahudileşme cereyanının bu sahadaki tecellîsidir.

Tarih doğrudan doğruya bir terbiye vasıtası olduğu için her milletin kendisine göre bir tarih tarzı bulunmalı, fakat bu tarzda yalana yer vermemelidir. Yalan söylemeği tarihleri şerefli olmıyan küçük milletlere bırakmalıdır. Türk milletine gelince, bu tarz, en başa askerî hâdiseleri, büyük meydan savaşlarını ve kahramanların hayatını koymaktan başka bir şey olamaz. Bu tarz Türk milletinin geçmişi için olduğu kadar geleceği için de lâzımdır. Yoksa millî terbiye ve irade için faydalı olmayan tarih, ilmî bir sefahatten, manevî bir kokainden başka bir şey değildir.

Türk tarihini nasıl mütalaa etmeliyiz? Bu, pek mühim bir meseledir. Çünkü Türk tarihi İngiliz, Alman, Fransız milletlerinin tarihleri gibi mütalaa olunamaz. Zira Türk tarihi onların tarihi kadar basit değildir. Biz bugün dünyadaki belli başlı milletlerin nasıl teşekkül ettiğini biliyoruz. Bunların teşekkülleri tarihin gözü önünde olmuştur. Hâlbuki Türk milleti tarih başladığı zaman teşekkül etmiş bulunuyordu. Bundan başka bu milletlerin tarihi hemen hemen hep aynı dar bir sahada geçtiği için onların tarihini sıraya koymak kolaydır. Fakat Türk tarihi için bu kabil midir? Bazen Çin’de, bazen Mısır’da, bazen Avrupa’nın ortasında gördüğümüz Türklerin tarihini bir çerçeveye sığdırmak güç bir iş gibi gözükür. Bundan dolayıdır ki şimdiye kadar Türkler kırk yerde kırk devlet kuran bir millet gibi sayılmış ve Türk tarihini kronolojik ve coğrafi bir tertibe sokmak teşebbüsü görülmemiştir.

Eskiden, tarihin destanla karışık olduğu zamanlarda, Türklerin kafasında daha sistemli bir Türk tarihi telâkkisi vardı. Bugün birçok gizli hakikatler meydana çıktığı için o eski telâkki ile kanmanın imkânı kalmamıştır. Bundan dolayı da biz yeni bir tarih sistemi icat etmek mecburiyetindeyiz. Bugün milliyetçi olduğumuz ve büyük Türk birliğine gittiğimiz için de tarihimize vereceğimiz sistem

12 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

dileklerimize uygun olmalı, bize yalnız maziyi en parlak şekilde göstermekle kalmayarak ilerisi için de bir yol çizmelidir.

Birçok milletler için tarih bir vatan tarihidir. Meselâ Fransızlar için vatan tarihinden başka bir tarih usulü gütmenin imkânı yoktur. Bundan dolayı da Fransızlar için millet, o vatan içinde oturan ve birbirine karışan insanların topluluğundan doğan varlık demektir. Çünkü Fransızlar ne Gol, ne Latin, ne de Cerman olduklarını iddia edemezler. Bu unsurların hepsinin aynı vatanda karışmasından doğan bir millet oldukları için vatan tarihini esas olarak almağa mecburdurlar.

Araplar için tarih bir millet tarihidir. Çünkü vatanlarının sınırları değişik kalmakla beraber bu millet uzun asırlar devletini kaybetmiş, fakat millî varlığını saklamıştır.

İngilizler için ise bir devlet tarihidir. Çünkü vatan dışına çıkınca harsen İngiliz kalmakla beraber İngilizden başka bir isim taşıyan İngilizler esas varlıklarını ana devletlerinde korumuşlardır.

Bununla beraber bu taksim kat'î değildir. Fransızlar için vatan - devlet, İngilizler için devlet - vatan esasının mevcut olduğu da söylenebilir. Kat'î olan şudur ki: Tarihî kuruluşları başka olan milletler için tarih sistemi de başka başkadır. Bize gelince: bizim şimdiye kadar olan tarihi görüşümüz yanlıştır. Çünkü bizim için millet - devlet esasını kabul etmek millî menfaatlerimiz için daha uygun olduğu halde biz *millet tarihi* şöyle dursun, *devlet ve vatan tarihi*'ni bile bir yana bırakarak yalnız *sülâle ve rejim tarihi*'ni esas olarak kabul ettik. Her sülâleyi bir devlet sayarak şimdiye kadar bu kadar devlet kurduğumuzu ileri sürdük. Güzel!... Fakat bu kadar devlet kurduksa bunların hiç birisini yaşatamadık. Elimizde daima bir Türk devleti vardı. Çünkü hakikatte bu kadar devlet kurmuş değil, bu

kadar sülâle değiştirmiş bulunuyorduk. Tarihî hayatları uzun olan bütün milletlerde olduğu gibi bizde de bir takım hükümdar sülâleleri geldi. Başka milletler onları yalnız hükümdar sülâlesi diye saydıkları halde biz ayrı devlet telâkki ettik. Hâlbuki muhtelif Türk hükümdar sülâlelerinin zamanlarını ayrı devletlermiş gibi mütalaa etmek yanlıştır. Bilakis muhtelif devlet telâkki olunan şeyleri sülâle olarak almalıdır. Almanya'da, İngiltere'de, Fransa'da sülâleler nasıl birbirini takip etmişse ve Fransa'da Kapet, Burbon, Orlean, Napolyon; Almanya'da Saksonya, Frankonya, Baviyera, Habsburg; İngiltere'de Anju, Todor, Stuart devletleri yoksa Türkelinde de Kun, Gök Türk, Uygur, Selçuk, Osmanlı devletleri yoktur. Ancak Kun, Gök Türk, Uygur, Selçuk, Osmanlı sülâleleri vardır. Bazen iki veya daha çok sülâle idaresinde iki veya daha çok Türk siyasî zümrelerinin bulunması ve bunların birbiriyle çarpışması bu kaideyi bozmaz. Nasıl ki Almanya'da düne kadar, aynı zamanda hâkim olan birçok sülâleler bazen birbirleriyle çarpıştıkları, hattâ bunlardan bazıları Fransızlarla birleşerek öteki Almanlar aleyhine yürüdükleri halde Alman devleti bir devlet sayılıyor idiyse, bizde de aynı şekilde bir devlet olmak iktiza eder. Eğer bütün milletler tarihlerini bizim gibi mütalaa etselerdi o zaman, meselâ İngiltere'de İki Gül muharebesinde iki devlet bulunması icap ederdi. Keza Fransa'da kontlukların kuvvetlenip kiral nüfuzunun zayıfladığı zamanlarda birkaç devlet birden bulunması lâzım gelirdi. Hele 18-19'uncu asır Almanya'sı içinden çıkılmaz bir manzara gösterir, belki de Almanya dediğimiz varlığın inkâr edilmesi lüzumu baş gösterirdi.

Bizim tarihlerimizin böyle aykırı bir şekilde yazılmasında hanedancılık zihniyeti büyük bir âmil olmuştur. Hanedanın kudsi bir mahiyette telâkki olunması, hanedanın düşmesiyle devletin de düştüğü zehabını doğur-

muştur. Hâlbuki hakikatte ortada değişen şey, günümüzdeki kabine değişimleriyle kıyas olunacak kadar basittir. Meselâ Türkistan'da Gök Türk hanedanının düşmesini tarihler Gök Türk devletinin düşmesi ve Dokuz Oğuz hanedanının kurulmasını yeni bir devlet kurulması gibi sayarlar. Hakikatte ise aynı devlette hanedan değişmiştir. Ahalisi, sınırları, toprağı, teşkilâtı, dili, ananesi bir olan iki devre arasındaki ayrılık, yalnız başlarındaki hanedanın ayrı bulunmasıdır. O halde buna nasıl ayrı devlet diye bakabiliriz? Düşünmeli ki Dokuz Oğuz devresi Gök Türk devresinin tekâmülünden ibarettir. Eğer bizdeki hanedan değişimleri başka milletlerdeki hanedan değişimleriyle aynı şartlar içinde olmuyorsa, bunun sebeplerini milletlerin psikoloji farklarında aramalıdır. Şu halde hanedanları ayrı devlet saymak hanedancılık zihniyetiyle hareket etmek değil midir? Bir de günümüzün tarihinden örnek alalım: Bizde hâkim olan yanlış tarih telâkkisine göre Osmanlı devleti yıkılmış, onun yerine Türkiye Cumhuriyeti gelmiştir. Bu düşünüş de yanlıştır. Çünkü esasen bir Osmanlı devleti yoktu ki yıkılsın. Meydanda bir Osmanlı hanedanı vardı. Yıkılan odur. Yani devlette rejim değişmiştir. İşte o kadar! Eğer biz her yıkılan sülâleyi bir devlet gibi gösterirsek bundan biz Türklerin siyasî hayatta istikrara malik olmadığımız, devletlerimizi uzun zaman yaşatamadığımız neticesi çıkar. Milletlerin ruhiyatı asırlar içinde değişmediğine veya pek az değiştiğine göre de Türkiye Cumhuriyetini dahi uzun müddet yaşatamayacağımız hakkında bir düşünceye de yol açar. Bundan kazanacak olan düşmanlarımızdır. Milletlerin tarihinde dâhilî harpler ve tefrikalar görülür. Fakat bundan o devletlerin ikiye ayrıldığı mânâsı çıkmaz. Eğer böyle olursa adem-i merkeziyetçi olan eski Türk idare şekline göre, Türklerin pek dağınık bir hayat yaşadıkları, birleşip devlet kuramadıkları gibi bir mânâ da

çıkarak. Keza bazen dâhilî fetret ve ayrılığın uzun sürdüğü de olur: Anadolu'daki beylikler devri gibi. Fakat bu beyliklerin hepsini birer ayrı devlet saymak büyük bir yanlışlıktır. Çünkü hakikatte olan şey, batı Türklerinin başsız kalmasından ibarettir. Nitekim 1806-1871 arasında Almanya da başsız kalmış, fakat kimse Prusya, Bavyera, Saksonya, Vortemberg vesaireyi ayrı birer devlet saymamıştır. Tarih yine Almanya tarihi olarak okutulmuştur. Hâlbuki biz hâlâ her sülâleyi ayrı devlet sayıyor ve tek tek Türkiye tarihi deyince Osmanlı hanedanı ve cumhuriyet devirlerini anlıyoruz.

Türk tarihi hakkındaki malûmatın çoğalmasından sonra Türk tarihini sistemlendirmek teşebbüsleri görülmüştür. Fransız Yahudisi Leon Cahun ve Rus Barthold'un teşebbüsleri bu meyandadır. Fakat biz yabancıların Türk tarihi hakkındaki fikirlerine güvenemeyiz.

Bizde Türk tarihini, kısmen olmak üzere, ilk defa sistemlendiren Doktor Rıza Nur Bey olmuştur. Rıza Nur Bey mütarekenin ilk aylarında, Rumların ve Ermenilerin Türk topraklarına tesahüb etmek iddialarına karşı, *Akşam* gazetesinde neşrettiği bir makale ile bu devletin Osmanlı devleti olmayıp Türkiye devleti olduğunu, siyasî hayatının da 600 yıllık değil 900 yıllık olduğunu iddia ve ispat etmiş, bu fikrini İstanbul'daki kısa ömürlü Mebuslar Meclisi kürsüsünde de söylemişti. Devletimizin adının Türkiye olması ve Selçuk hanedanı ile başlaması iddiası ilk defa ileri sürülüyordu. Rıza Nur Bey, sonra, 1924-1926'da 12 cildi neşrolunan büyük *Türk Tarihi*'nde de bu fikri ileri sürmüş ve 1924'te çıkan üçüncü cildin mukaddemesinde bu fikrini delilleriyle yazmıştır. Fakat Rıza Nur Beyin Türk tarihini sistemlendirmek işi bu kadar değildir. Rıza Nur Bey Türk tarihini Anayurt ve Dışarki yurttan olduğuna göre ikiye ayırdığı gibi, Avrupa

ve Asya'da aynı yerde kurulan muhtelif Türk sülâlelerini (meselâ Avrupa'da Kunlarla Avarları, İran'da Safevî, Afşar ve Kaçarları) tek devlet olarak mütalaa etmek suretiyle ortaya yeni, doğru ve lüzumlu bir görüş atmıştır.

Ondan sonra da Mükrimin Halil Bey 1924'te *Anadolu mecmuasındaki yazılarında* tarihimizin Selçuk hanedanı ile başladığını söyleyip bir sistem koymakla tarihimizin bir kısmı hakkında doğru bir görüş yapmış, fakat Fransız tarihindeki usulü bize tatbik etmek isteyerek, yani vatan tarihini esas tutarak Orta Asya'daki Türk tarihiyle alâkamızı inkâr etmek gibi bir de büyük yanlışlığa düşmüştür.

Ahmet Zeki Velidi Bey ise kısmen Barthold'dan mülahem olmakla beraber Türk tarihini daha ziyade sistemlendirmiş, Türk tarihini anayurtta ve yabancı ülkelerde olmak üzere iki ayrı kısımda mütalaa etmek esasını almış ve anayurt olarak da Türkistan ve Türkiye diye iki vatan kabul etmiştir. Bu fikre göre Azerbaycan Türkiye'ye ve şarkî Avrupa Türkistan'a bağlıdır.

Benim ortaya attığım sistem ise, bunları tamamlayacak mahiyettedir. Gerçi bu kitap tarihçilerin anladığı mânâda ilmî bir eser değildir. Fakat içinde ne tarih tahrif olunmuş, ne de tehlikeli nazariyeler ileriye sürülmüştür. Kimseye malûm olmayan yeni kaynaklardan da istifade etmiş değilim. Fakat tarih yazarların istifade etmediği bazı rusça eserlerden (hususî tercümeler sayesinde), Çince bir tarihî atlastan, bir iki makaleden, Zeki Velidi Beyin basılmamış eserlerinden istifade ettim. Yaptığım iş bütün buralardaki malûmatı toplayıp tasnif etmekten ibaret kaldığı için kitaba *Toplamalar* adını verdim. Kitabın sayfaları az olmakla beraber bu bahisler hakkında yazılan Türk tarihlerinin en mufasssalıdır. Çünkü lüzumsuz kelimeler sarfederek edebiyat yapmaktan çekindim.

Türklerin hayatını bence şöyle üç çağa ayırmak gerekir:

I — En eski zamanlardan milâttan önceki yedinci asra kadar olan çağ; buna *Türklerin kablettarih çağı* diyelim.

II — Milâttan önce 7'nci asırdan milâttan sonra 6'ncı asra kadar olan çağ. Bu çağda Türk tarihi hakkında epeyce malûmatımız vardır. Fakat hepsi yabancı kaynaklardan gelme olduğu için buna da *nisbî tarih çağı* diyelim.

III — 6'ncı asrın ortasından sonraki çağda Türkler de kendileri için tarihî kaynaklar bıraktıklarından, buna da *Türklerin tarihî çağı* diyelim. Türklerin tarihî çağını da şöylece üçe ayırabiliriz:

1) Uzak Doğu medeniyeti çevresinde Türk tarihi (552 - 940);

2) Yakın Doğu (= İslâm) medeniyeti çevresinde Türk tarihi (940- 1840);

3) Batı medeniyeti çevresinde Türk tarihi (1840'tan başlayarak).

Tabii bu üç devri de ikinci derecede taksimata ayırmak kabildir. Bunda esas olarak da hükümdar sülâlelerini almak pek yanlış olmaz. Çünkü umumiyetle müşterek bir karakter gösteren bir devri taksime tâbi tutmaktan maksat, onun öğrenilmesini kolaylaştırmaktır. Bunun için de elde zaten tabii bir tasnif olan hükümdar sülâleleri varken ayrıca tasnifler yapmağa lüzum yoktur.

Fakat bütün bu yukarıki tasnifler, anayurttaki Türk tarihi içindir. Türklerin anayurt dışındaki tarihlerini ayrı bir bölüm olarak mütalaa etmelidir. Zaten anayurt dışındaki Türk sülâleleri ekseriya yabancı halkın üzerindeki bir hükümdar sülâlesi gibi de mütalaa olunabileceğinden bunları Türk tarihi kadrosundan büsbütün çıkarsak bile bir şey kaybetmeyiz. Bugün İsveç'teki Bernadot hanedanı ne kadar Fransızsa, Çin'deki Kubılay ve Mısır'daki Kavalalı hanedanları da o kadar Türktür.

Anayurttaki Türk tarihi birbirini takip eden ve birbirinin tekâmülü olan bir bütün olduğu ve buradaki sülâleler daima Türk ve Turan ırkına dayandığı halde yabancı Ellerdeki Türk devletleri yabancı ırklara dayanmış ve sürekli bir bütün şeklinde olmamıştır. Meselâ Çin'in bazen tamamında, bazen bir kısmında Türk devletleri kurulmuştur. Fakat bunlarda yalnız sülâle ve kısmen ordu Türk olduğundan, hem devletin ömrü uzun sürmemiş, hem de asıl Türk tarihiyle ilişkisi olmamıştır. Hindistan'da, İran'da, Mısır'da ve Avrupa'da da böyle Türk hükûmetleri kurulmuştur. Bunlar daima gelip geçici olmuş ve sonunda o Türkler yendikleri başka milletlere karışarak adlarını kaybetmişlerdir. Bunun için Türk tarihi deyince aklımıza anayurt Türk tarihi gelmelidir. Anayurt ise 11'inci asra kadar yalnız Türkistan (Moğolistan ve İdil'in şarkı dahil), 11'inci asırdan başlayarak da Türkistan ve Türkiye'dir. Şu halde 11'inci asırdan sonra iki Türk devleti vardır. Fakat bu iki devlet de bazen birleşmişlerdir. Şimdi Türk tarihinin plânını çizelim:

Milâttan önceki yedinci asırdan milâttan önceki üçüncü asra kadar Türkistan'da yüksek hâkimiyet *Saka*'lardaydı. Daha batıdaki *Masaget*(=*Peçenek*)ler Sakaların bir kolu sayıldığı gibi Çin tarihlerinin Şimalî Çin'de olarak gösterdiği ve *Xu* umumî adını verdiği zümre de henüz bir devlet halinde teşekkül etmemişti. Sonra, milâttan önce 6-4'üncü asırlarda Aryanî milletler cenuptan mütemadiyen Türkistan'a saldırdılar. Önce İranlılar, sonra İskender'in Yunanlıları cenubî Türkistan'ı zahtettiler. Azlık olan Türkler Çin sınırına doğru çekilerek orada kısa bir dâhilî çarpışmalar devrinden sonra, *Kun* (= *Oğuz*) sülâlesinin idaresinde birleştiler. Bu suretle milâttan önceki üçüncü asrın ikinci asırla birleştiği yıllarda bütün Orta Asya'da Kunların idaresinde bütün Türkler birleşmiş oluyordu. Aynı devirde Maveraünnehir, Efgan ve Hindis-

tan'da hükûmet kuran Kuşanlar ise ana Türk yurdundan kaçan muhalifler olup bunların kurdukları devlet yabancı ırklardan olan ekseriyetlere dayandığından, anayurt Türk tarihi kadrosuna sokulamaz.

Kun sülâlesi milâttan sonra 216'ya kadar hâkim olmuştur. Bir aralık bu sülâlenin şimalî ve cenubî olarak ikiye ayrılması iki Kun devleti kurulması demek değildir. Bu, saltanat kavgalarının doğurduğu gayrı tabii bir neticedir. Hattâ bazen Kun Eli'nde beş yabgunun birden bulunduğu olmuştur. Ankara savaşından sonra Yıldırım ölünce Osmanlı ülkesinde peyda olan üç şehzade Osmanlı toprağını üçe böldükleri zaman bunlar üç ayrı devlet sayılmıyordu. Bunun gibi Kun Eli de ikiye bölünmüş farzolunamaz.

216-394 yılları arasında ise Türkeli'nde *Siyenpi* sülâlesi hâkim olmuştur. Kunların yerine Siyenpilerin gelmesi Türkeli'nde yeni ve ayrı bir devlet kurulması değildir. Çünkü aynı toprakta kurulan ve aynı boylardan mürekkep olan devlette yalnız hâkim olan boy değişmişti. Kunlar da tamamiyle Siyenpilere tâbi olup Siyenpi adını almışlardı. Bu hâkimiyeti tanımayan bir kısım Kunlar ise batıya çekilerek beşinci asırda Attilâ kumandasında Avrupa'yı titreten bir güç olmuşlardı ki o da tamamen yabancı sahalarda ve yabancı ekseriyetler üzerine kurulmuş bir devlet olduğundan Türk tarihinin anayurt dışındaki kısmı mütalaa olunurken nazara alınmalıdır ve zaten bunun da ne kadar kısa sürdüğü malûmdur.

394-552'de anayurtta *Apar* sülâlesi hâkim olmuştur. Bu sülâleden *Tolun Kağan* Mete'den sonra Türkistan'ın ikinci büyük ıslahatçısı ve müceddididir. *Kağan-Xan* unvanı da Tolun tarafından konulmuştur. Ondan önce hükümdarların ünvanı olan *yabgu*, ikinci derecede ünvan olarak kullanılmıştır. *Apar* sülâlesi ayrı bir devlet sayılmaz. Çünkü evvelce Siyenpilere tâbi olan boylardan *Apar*

boyu Siyenpileri devirerek ötekilerine hâkim olmuş, ülke ve millet aynı olarak kalmıştır. Bunda değişen, sülâleden başka nedir? Bunlara ayrı devlet nasıl denir?

Şimdi gelelim Türk tarihinin üçüncü çağına, yani tarihî çağ dediğimiz çağına: Altaylar'da ve Tanrı Dağları'nda Apar kağanlarına silâh yapmakla uğraşan ve *Türük* (=Türk) adını taşıyan boylar bir kadın meselesi yüzünden Aparlara isyan ettiler. Aparları devirerek kendileri hâkim oldular. Bu suretle 552-745 arasında hâkim olan *Gök Türük* sülâlesi kurulmuş oldu. Önceden Aparlara tâbi olan bütün ülkeler ve boylar Gök Türklerin idaresine geçti.

Mevcut tarihlerde yazıldığı gibi şarkta ve garpta iki Gök Türk devleti yoktur. Memleketin idare bakımından iki, bazen dörde taksimi vardır. Yoksa bazı ihtilâl zamanları müstesna olmak üzere, Gök Türk devletinde daima bir tek büyük kağan olmuştur; ve ilk kağan olan *Bumın* veya *Bumun'dan* sonra Türk tahtına oğlu *Kolo* değil, kardeşi *İstemi* geçmiştir. *Kolo* Türk kağanı değil, şark hanıdır. Çinliler Gök Türklerin daha çok kendileriyle sınırdaş olan şark kısımlarından bahsettikleri ve bazen kendilerine tâbi olan şark hanlarını bir öğünme duygusuyla veya siyasi sebeplerle umumî Gök Türk kağanı gibi gösterdikleri için şarkî ve garbî diye iki devlet olarak kurulup devam ettikleri zehabı hâsıl olmuştur. Bir kere Gök Türklerin iki kısım olduklarını, yalnız Çin kaynakları söylüyor. İran ve Bizans kaynakları böyle bir şey kaydetmiyor. Sonra, bu devrin son zamanlarına ait olan Türk kaynaklarında, yani Gök Türk kitabelerinde batı Türklerinden ancak bir tâbi olarak bahsolunuyor. Bundan başka Çinliler tarafından batı Türk hükümdarı olarak gösterilen bazı kağanların (meselâ Tardu'nun) umumî Türk kağanı oldukları da tasdik olunuyor. Eski Türklerin devlet teşkilâtı da göz önünde bulundurulmak şartıyla bundan şu netice çıkar:

Türkeli'nin büyük kağanları daha çok batıda oturuyorlardı. Ancak Kutluğ Kağan'dan sonra batı Türkleri hep doğu Türklerine tâbi oldular.

Eğer, meselâ, Mohan Han büyük han olmuş olsaydı Orhun âbidelerinde İstemi'nin yerine onun adı geçerdi. Hâlbuki kitabelerde Mohan'ın adı geçmiyor. Fakat Bunun'dan sonra İstemi'den bahsolunuyor. Çin tarihlerinin Mohan'ı kağan olarak göstermeleri ise Mohan'ın Çin'i altüst etmiş olmasındandır. Zavallı Çinliler kendilerini kuşa çevirip vergi vermeğe icbar eden Mohan'ın da ayrıca daha büyük bir kağana tâbi olacağını tasavvur edemedikleri için İstemi'yi Mohan'a tâbi gibi göstermişlerdir. Gök Türkler'de 552'den 609'a kadar daima tek kağan bulunmuş ve sırasıyla *Bunun* (552), *İstemi Bağatur* (552 -576), *Topu* (576-581), *Şapulı* (581-587), *Çuluk* (587-588), *Talan [Turan]* (588-600), *Bilge Tardu* (600-603), *Kimin* (603-609) kağanlar hükümdar olmuşlardır, 609-630 arasında asıl hâkim olan garp kağanlarına karşı şark hanları muhalif vaziyet aldıklarından, devlet iki hanla idare olunuyor gibi bir vaziyet doğmuş, bununla beraber *Tung Yabgu* (619-630) gibi büyük kağanlar yine Gök Türk devletinin şevketini muhafaza etmişlerdir. 630'da Kiyeli Han'ın Çin'e esir olmasını bizim tarihlerimiz şarkî Gök Türk devletinin inkırazı gibi gösterirler. Bu, sülâlecilik zihniyetinin düpedüz bir yanılsıdır. Kiyel Han'ın ve kumandasındaki Türklerden birkaç tümenin Çin'e esir olması hakikatte mevcut olmayan Şarkî Gök Türk devletinin inkırazı değil, büyük Türk kağanlığının Çin'e sınırdaş olan vilâyetlerinin Çinliler tarafından zaptolunmasıdır. Zaten doğu Gök Türklerinin en büyük boyları olan *Tardu'lar* Çine tâbi olmamışlardı. Ve ismen batıdaki Türk kağanlarına tâbi bulunuyorlardı. Orhun kitabelerinde Çinlilere elli yıl hizmet edilmiş olduğunun söylenmesi *Kiyeli Han* sülâlesinden prenslerin Çin'e hizmet etmiş

olması şeklinde anlaşılmalıdır. Türklerin Çin'e tâbi olmaları hakikatte 653'te, *İpi Tulu Han*'dan sonradır; ve 681'de doğu Türkleri neslinden *Kutluğ Kağan*'ın isyanıyla da devlet yeniden istiklâlini kazanmıştır. 681-745 arasında kağanlığa doğu Türkleri hâkim olmuş ve ülkenin batı bölümlerini de Türgişler idare etmiştir.

745'te Türk kağanlığına tâbi olan Türk zümrelerinden *Dokuz Oğuzlar*, *Karluklar* ve *Basmıl'lar* isyan ederek Gök Türk sülâlesini devirdiler ve Basmılların başbuğunu Türk Kağanı ilân ettiler. Bu suretle başlayan *Basmıl* hanedanı pek kısa sürdü. Aynı yılda Dokuz Oğuzlarla Karluklar birleşerek Basmılları devirdiler. Bunun üzerine kağanlık Dokuz Oğuzlara geçti. *Dokuz Oğuz* sülâlesi 745-840 arasında bir asır devam etti. Bu müddet zarfında Türgişler ve Karluklar kağan idaresinde, fakat Dokuz Oğuzları metbû tanıyarak idare olundular. 840'ta Türkistan'da kıtlık ve kargaşalık oldu. Dokuz Oğuzlara tâbi olarak yaşayan *Kırgızlar* isyan ve Türkelerini karmakarışık ettiler. Dokuz Oğuzlar Moğolistan'dan çekilerek yalnız Şarkî Türkistan ve Çungarya'daki hâkimiyetle iktifa ettiler. 840-940 arasındaki bu zamana *Uygur* devri diyoruz. Çünkü Dokuz Oğuz müttehidesinin başında zaten Uygurlar bulunuyordu. Şarkî Türkistan sahasında ise bir kısım medenî ve şehirli Uygurlar yaşıyordu. 840 vekayiiinde Dokuz Oğuzlar bu sahaya çekildikten sonra tamamıyla Uygur adını aldılar ve burada parlak medenî hayatlarına devam ettiler. Bu müddet zarfında Kırgızlar Uygurlara tâbi değiller gibi görünüyor. Fakat bu hukukan iki ayrı devlet bulunması demek değildir. Çünkü Kırgız kağanı Türkler tarafından müstakil hükümdar diye tanınmadığı gibi hukukan da Uygur kağanına karşı âsi vaziyettedir ve zaten kendisinin siyasî hükmü de fazla yürümemiştir. 840-940 arasında Uygur Eli'ne tâbi olmadan yaşayan bir kısım garbî Türkler de dağınık boylar halinde yaşıyorlar

ve ekseriya Abbasi imparatorluğuna tâbi bulunuyorlardı. Yani Türklerin medeniyetçe en parlak, fakat siyasetçe ve askerlik bakımından en sönük zamanları olan bu devirde bile resmen Türk devleti olarak yalnız Türkistan'ın bir kısmına hâkim olan Uygur sülâlesi, bunun şimalinde âsi Kırgız hanı, batıda da dağınık Türk boyları (meselâ Tür-gişler) vardı.

Onuncu asrın ilk yarısında Türkler arasında yeni bir hareket başladı: İslâmlaşma. Bu hareket önce, Uygurlara tâbi olmadan yaşayan batı Türklerinde başladı. Bunlar yeni ülkünün hızıyla bir anda kuvvetlendiler. Eski Türgiş hanları neslinden gelen *Satuk Buğra Han*'ın kumandasında Uygurlara yüklendiler. Onu devirerek *Karahanlı* sülâlesini kurdular. Uygurlar şarkta pek küçük iki üç beylik halinde 14'üncü asradek devam ettilerse de topraklarının büyük bir kısmını Karahanlılara kaptırdılar; ve Karahanlılar islâmî bir renk altında eski Gök Türk Kağanlığını diriltmiş oldular. Karahanlı sülâlesi 940-1123 arasında hüküm sürdü. Bu sülâlenin hükümdarlarından *Yığan Tegin Mahmud Han* (1047 1049) daha hükümdar olmadan evvelki zamanlarında *Selçuk* hanedanı idaresindeki Oğuzları, Karahanlıların siyasî rakipleri olan Gaznelilere karşı kışkırttı. Selçukluların ilk hükümdarı *Tuğrul Bey* önceleri *Yığan Tegin*'in emrinde idi. *Tuğrul Bey*'in 1040'ta *Horas*'an'da ayrıca istiklâli ve halefleri zamanında batıda yapılan fütuhatla Türkistan'daki Türk devletinden başka bir de Türkiye devleti vücade gelmiş oldu (ki bu iki devlet bile tarihte bir iki defa birleştiler).

1123'te *Karahıtay*'lar doğudan gelerek Karahanlı sülâlesini yerlerinde bırakmak şartıyla onları vasal mevkiine indirip kendileri büyük kağan (Gür Han) oldular. *Karahıtay* sülâlesi 1123-1207 arasında hüküm sürdü. Bunlardan sonra kısa bir zaman için *Nayman* (*Sekiz*) sülâlesi hâkim olmuşsa da onun yerine de *Çingiz* sülâlesi gelerek 1370'e

kadar devam etmiştir. Daha sonra *Aksak Temür* sülâlesi hâkim olmuş, fakat bunlar ilk zamanlarında hükümdar olmaya cesaret edemedikleri için, Çingiz soyundan bir şehzadeyi han olarak daima bulundurmuşlardır. Aksak Temür sülâlesi(1370-1500)nden sonra Türkistan'a Özbekler hâkim olmuş ve gitgide parçalanmak ve ufalanmak suretiyle günümüze kadar devam etmiştir.

Türkiye'ye gelince: Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın kurduğu bu ikinci Türk devleti üzerinde önce Selçuklular hâkim olmuş, sonra İlhanlılara tâbi olmak suretiyle bir müddet için Türkistan ve Türkiye devletleri birleşmiştir. İlhanlılar'dan sonra memleket parçalanmış, 10 kadarı büyücek olmak üzere 40-50 parçaya ayrılmıştır. Bu 40-50 parçadan her birinin başında birer sülâle bulunmuştur. Fakat bunlar birer ayrı devlet değildir. Selçuklu ve İlhanlı sülâlelerinin hâkim olduğu devirlerde irsî valiliklerde bulunan ailelerin Selçuk ve İlhanlı hanedanları kalktıktan sonra mahallî hâkimiyetlerini muhafaza etmeleri tabiidir. Fakat bu, ayrı devlet demek değildir ki...

Almanya'da da bazen 360 ailenin birden bulunduğu görülmüştür. Fakat hiç bir zaman bu aileler ayrı devletler sayılmamıştır. 1914'te Almanya 25 hükümetten, 1919'da 18 hükümetten mürekkep bulunuyordu. Fakat kimse Baviyera'nın veya Meklenburg'un müstakil devlet olduğunu düşünmüyordu. Hattâ Napolyon devrinde bu hükümetlerden bazıları Fransızlarla birleşerek meşru Almanya hanedanı olan Habsburglara karşı savaştıkları halde hiç kimse onların ayrı devletler olduğunu söylemiyordu. Almanya tarihine tatbik olunan bu usul neden daha muntazam olan Türk tarihine tatbik olunmasın?

Osmanlılar *Yıldırım* zamanında Türkiyenin siyâsî birliğini kurduktan sonra Aksak Temür'le çarpışıp yenildiler. Yeniden sülâleler idaresine bölünen Türkiye (Rumeli müstesna) Aksak Temür'e tâbi oldu. Hattâ İkinci Murad

bile Aksak Temür devletine tâbiydi. Türkistan'dan ona ferman gelmişti. Sonra Osmanlı hanedanı tekrar Türkiye'nin birliğini kurdu; ve 1515'ten 1922'ye kadar Türkiye'ye hâkim kaldı. Daha sonra da Cumhuriyet kuruldu.

Anayurt dışında ise, bütün bu zaman içinde muayyen kıt'alarda Türk devletleri kurulmuş, çok defa buralarda da Türk sülâleleri birbirini takip etmiştir.

Anayurt dışındaki Türk devletleri beş sahada kurulmuştur:

1) Şimalî Çin; burada eskiden beri Çinlilerle karışık yaşayan Türkler bulunduğu için arasıra buralarda Türk devletleri kurulmuş, bazen bunların, kısa bir zaman için olsa bile, bütün Çin'e sahip oldukları görülmüştür.

2) Şarkî Avrupa'nın orta ve cenup bölümleri; Orta Asya'daki iç çarpışmalar dolayısıyla anayurttan çıkmağa mecbur kalan Türklerden bazıları bu sahalara gelerek devletler kurmuşlar ve bazen bütün Avrupa'yı titretmişlerdir.

3) Efgan ve Hindistan; yine anayurttaki dâhilî savaşlar dolayısıyla yurtlarını bırakmağa mecbur kalan Türklerden bazıları Efgan ve şimalî Hindistan'da devletler kurmuşlardır. O zaman henüz türkleşmemiş olan Maverâünnehir ile bazen bütün Hindistan bu Türklere tâbi olmuştur.

4) İran; Türkistan ve Türkiye Türklerinin siyasî bağları çözüldükten sonra Türkler bütün İran'a hâkim sülâleler kurmuşlardır. Şimalî İran Türk vatanı olduğu için bu devletler uzun zaman bir Türk devleti mahiyetini muhafaza etmiştir.

5) Mısır ve Suriye; tarihî mukadderatları çok defa birbirine bağlı olan Mısır ve Suriye'de de, Türklerin müslüman olmasından sonra, Türk devletleri kurulmuş ve Mısır Osmanlıların elinden çıktıktan sonra da Mısır'ın başında bir Türk hanedanı kalmıştır.

Şimdi, zannedersem yukarki izahatımla Türk tarihinin plânını çizmiş oldum. Görülüyor ki anayurtta muhtelif devletler değil, bilakis birbirini muntazaman takip eden Saka, Kun, Siyenpi, Apar, Gök Türk, Basmıl, Dokuz Oğuz, Uygur, Karahanlı, Karahıtay, Nayman, Çingiz, Temür, Özbek sülâleleri; Türkiye’de Selçuk, İlhanlı sülâleleri, sonra ilk fetret devri, sonra Osmanlı sülâlesi, sonra Temür sülâlesi, sonra yine fetret, sonra ikinci defa Osmanlı sülâlesi ve nihayet Cumhuriyet vardır.

Bütün milletler de tarihlerini bu şekilde mütalaa ederler. Çin’de 20-30 imparator sülâlesi geçmiştir. Bazen Çin’de 5-6 küçük sülâle birden hâkim olmuştur. Fakat Çinliler onlara *sülâle* derler, *devlet* demezler. İngiltere’de, Almanya’da, Fransa’da, Macaristan’da da bu kadar sülâle geçmiştir. Fransa’da bazen kırallann hiç nüfuzu kalmamış, irsî valiler demek olan kontlar, derebeyler hâkim olmuşlardır. Fakat hiç kimse Fransa’nın birkaç devlete ayrıldığını söylememiştir.

O halde neden biz de tarihimizi sistemlendirmek için aynı yolu tutmayalım? Cumhuriyet devrinde olduğumuza, cumhuriyetin en ileri bir rejim olduğunu sık sık söyler, dururuz. Hâlbuki tarihteki zihniyetimiz imparatorluk zamanından kalma sülâlecilik zihniyetidir. Yani geri bir zihniyettir.

* * *

Bu kitabı 1933’de yazmağa başlamıştım. Malatya Orta mektebinde Türkçe muallimi olarak bulunduğum sıralarda (Nisan, Mayıs ve Haziran 1933) bunun ilk kısımlarını oradaki *Fırat* gazetesinde neşretmiştim. Sonra Edirne Erkek Lisesine edebiyat muallimi tayin edilince orada *Orhun* adında aylık bir mecmua çıkardım ve ilk sayısı 5 ikinciteşrin 1933’te çıkan bu mecmuada *Toplamalar*’ı tef-

rika olarak neşretmekte devam ettim. Ayrıca kitap haline sokmak için de 500 tane ayrı basım yaptırdım. *Orhun*'un 16 Temmuz 1933 tarihinde çıkan son dokuzuncu sayısına kadar bu kitaptan ancak 36 sayfalık bir kısmı basılabilmişti. Bakanlar heyetinin 14 Temmuz 1933 tarihli kararı mucibince *Orhun mecmuası* kapatılınca Toplamalar'ı bastırmakta devam ettim. Fakat bu iş hayli güç ve masraflı olduğu için neşri şimdiye kadar gecikti. Maddî imkân bulundukça bunun sonraki kısımlarını da aynı usul dairesinde neşredeceğim. Maksadım Türklüğe hizmet etmektir.

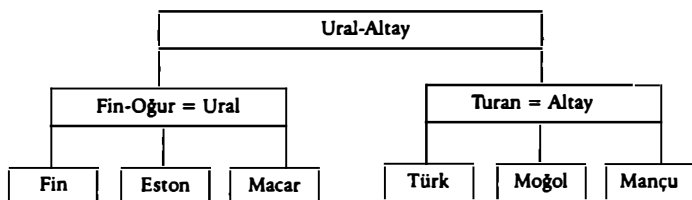
Atsız

Başlangıç

Tarihlerinden bahsedeceğimiz Türkler yeryüzündeki ırklar arasında hususî bir yeri olan mühim bir ırkın en büyük milletidir. Turan veya Altay ırkı denilen bu ırkın Türk, Moğol, Mançu adında üç kolu vardır. Asya'nın bu üç yiğit asker milleti arasındaki akrabalık tarih, dil ve antropoloji bakımından müspettir. Hele Türklerle Moğollar arasındaki yakın akrabalığı teyit edecek canlı bir delil vardır ki o da bugün yaşamakta olan Çuvaş Türkleridir. Çünkü dil bakımından türkçe ile moğolca arasında orta bir lisan kullanan Çuvaşlar Türklerle Moğolların bir olduğu veya ayrılmak üzere bulunduğu eski zamanlardan kalma bir zümredir.

Macar, Fin ve Eston'lardan mürekkep olup Ural veya Fin-Oğur ırkı adını alan başka bir grupun da Altay (Turan) ırkı ile akraba olduğunu ileri süren âlimler varsa da bu keyfiyet kat'î olarak ispat olunmuş sayılamaz. Macarların damarlarında pek bol Türk kanı olmasına rağmen bu, sonraki çağlara ait bir hâdise olduğu için en eski zamanlar hakkında kat'î hüküm vermemize engeldir. Ural ırkı ile Altay ırkı akraba ise, kalabalıklaşan bu aileye Ural-Altay ırkı adını vermek doğru olur. Bununla beraber Turan kelimesini Ural - Altay mürâdifi olarak kullananlar da vardır.

Bu milletlerin birbirlerine olan yakınlığını şema ile göstermek icap edince meydana şu şekil çıkar:

Bu ağacın en şanlı dalı olan Türkler, tarihte oynadıkları rol bakımından, dünyanın birinci milletidir. Zaten Turan ırkı hız ve cevvaliyetle mümtaz olduğu için tarihte büyük bir ün almıştır. Yoksa bu ırk nüfus bakımından hiç bir zaman başka ırklar kadar kalabalık olmamıştır. Onları kalabalıkmış gibi gösteren şey yiğitlik ve disiplineri sayesinde büyük işler görmüş olmalarıdır.

Türk milleti çok uzun tarihinde kendisinden kalabalık milletlerle çarpışmış, iklim şartlarıyla uğraşmış ve bütün dünyadan düşmanlık gördüğü halde Çin'e, İran'a ve Avrupa'ya parlak askerlik dersleri vermeğe muvaffak olmuştur.

Sebepleri her ne olursa olsun, Turanlılarla başka ırklar arasında derin seciye farkları vardır. Bu farkın en mühimmi de Turanlının, hele Türkün, topluluk önünde fert menfaati gütmemesidir. Sâmi ırkın peygamberlerine, Ârî ırkın ve Çin ırkının feylesof ve ahlâkçılarına karşı Turanlılardan kimse çıkmamıştır. Buna rağmen bu ırk ahlâk bakımından ötekilerden üstün kalmıştır. Ârî, Sâmi ve Çinlilerde fert ve ailenin kuvvetli oluşuna karşılık Turanlılarda cemiyet kuvvetli olmuş, fert silik kalmıştır. Böyle olduğu halde cihan tarihinin en kuvvetli fertleri, tahteşşuûrî olarak «Fert yok, cemiyet var» düsturunu güden bu ırktan çıkmıştır.

Turan ırkı ve bilhassa Türk milleti kahraman askerler ve büyük devletçiler ırkı ve milletidir.

I *Türkeli*

Bugünkü Türkistanın sınırı şudur: Doğuda Suçjav civarı (ki aşağı yukarı 99 tûl ve 40 arz) ve buradan daha şimalde takriben 94 tûl ve 47 arza çekilen mevhum bir çizgi; şimalde Sibirya; batıda Yayık ırmağı ve Hazar denizi; cenupta Gürgân ırmağı, Horasan dağları, Hindigûş, Mus Tağ (Buz dağ), Künlün sıradağları.

Eski zamanlarda Moğlistan da Türkistan'ın içindeydi. Çünkü orası da Türk kalabalığı ile doluydu. Bugünkü Türkistan toparlak hesaplâ 5.500.000 kilometre murabbaındadır. Bugünkü Türkistan'ın, Çin'in elinde bulunan şarkî bölümüne Çin Türkistanı, Rusların elinde bulunan garbî bölümüne de Rus Türkistanı denir. Bundan başka Efganistan'ın ve İran'ın Türkistan'a bitişik olan şimalî parçaları da Türkistan'dır.

Çin'in elinde bulunan şarkî Türkistan 1.500.000 kilometre murabbaındadır. Şarkî Türkistan iki kısımdır: Birisi şarkî Tiyanşan'ın cenubunda ve Tarım ırmağı boyunca bulunan *Kaşgarya*'dır ki 1.120.000 kilometre murabbaındadır. Öteki de şarkî Tiyanşan'ın şimalinde bulunan *Çungarya*'dır ki 380.000 kilometre murabbaındadır.

Rus Türkistanı ise aşağı yukarı 3.800.000 kilometre murabbaındadır. Garbî Türkistan'ın şimalî bölümü *Kazakistan*, Balkaş ve Isık göl arasındaki bölümü *Yedisu*. Aral

gölünün cenup ve batı bölümü *Harzem*, Amuderya ile Sırderya arasındaki bölümü *Maveraünnehir* adını alır. *Maveraünnehir*'in şarkî bölümüne de tahsisen *Fergana* denilir.

Türkistan bir çöl ve bozkır denizinden ibarettir. Bu denizin ortasında *Tiyanşan dağları* yahut *Tanrı dağları* denen sıradağlar uzanır. Tanrı dağları Türkistan'ın bel kemiğini, hattâ iskeletini teşkil eder. Bir insan gövdesini mütalaa etmek için nasıl önce iskeleti bütün kemikleri, delikleri, oyukları, girintileri, çıkıntıları ile öğrenmek gerekse Türkistan'ı iyi öğrenmek için de mutlaka Tanrı dağlarını iyice bilmek lâzımdır. Fakat biz Türkistan coğrafyasında fazla tafsilâta girişmeyeceğimiz için burada Tanrı dağlarından da çok kısa ve icabı kadar bahsedeceğiz: Tanrı dağları 95 tûl ve 43 şimalî arzdan başlar. 1200 kilometre batıya gider. Sonra kıvrılarak 1000 kilometre de cenubugarbîye gider. En cenubî noktasına varınca dünyanın en yüksek yerlerinden biri olan Pamir'i teşkil eder. Bu büyük sıradağlardan büyük bir kısmının üstü hep karlarla örtülüdür. Türkistan'a hayat veren ırmaklar (meselâ: *Tarım, İle, Çu, Talaş, Amuderya, Zerefşan, Sırderya*) hep bu dağlardan çıkar. Türkistan'da medenî hayat *Tiyanşan*'ın münbit etekleriyle bu ırmakların kıyılarında doğmuş, büyümüştür. *Tiyanşan* sıradağlarının en orta kısmı *Han Tanrı* adını alır. Han Tanrı (*Xan Tengri*) bütün Türkistan'a hâkim 7315 metre yüksekliğinde bir dağdır.

Çungarya ile Moğolistanı ise Altay dağları ayırır. Baykal'ın garbından itibaren cenuba doğru da *Sayan dağları* vardır. Bu üç büyük sıradağlar birbirine benzer: Yamaçları ve etekleri el değmemiş ormanlarla dolu gösterişli ve güzel dağlardır. Moğolistan'la Mançuri'yi ayıran *Kingan dağları* ise eski Türklüğün doğu sınırını teşkil ediyordu. *Kingan* dağlarına Türkler *Kadırgan* derlerdi. Fakat Türkler birkaç defa *Kadırgan*'ı aşarak Kora'ya kadar olan yerleri

de istilâ etmişlerdi. Türkler Türkistan'ın batı sınırını da birkaç kere aşmışlar ve Türkistan'a bitişik yerlerini türk-leştirmişlerdi. İdil ırmağı boyu uzun zaman Türkeli olarak kalmıştır. Ural dağlarının cenubî bölümünün her iki yanı bugün de Türklerin oturduğu bir yerdir.

Milâdın ikinci asrında yaşayan Yunan âlimi Ptoleme Türkistan'ı sekize ayırmaktadır:

1- *Hirkanya*; şimdi Cürcan veya Gürgân denilen yerdir. Türkistan'ın cenubugarbî köşesidir.

2- *Margiyana*; öncekinin doğusundadır. Şimdiki Merv ve Aşkabat havalisidir,

3- *Arriyana*; öncekinin cenubundadır. Şimdiki Herat havalisidir.

4- *Baktriyana*; öncekinin doğusundadır. Şimdiki Belh mıntakasıdır.

5- *Sogdiyana*; öncekinin şimalindedir. Şimdiki Semerkant ve Buhara şehirlerinin bulunduğu yerdir.

6- *İç Skitya*; Aral gölü ile Hazar denizi arasındaki Kazakistan bozkırlarıdır.

7- *Dış Skitya*; İmaos(yani Tanrı dağları)un şark bölümünün şimal mıntakalarıdır.

8- *Srika*; öncekinin cenubî bölümleridir.

Gerek Ptoleme, gerek milâdın ilk asrında yaşayan Plinius ve gerekse milâttan önce birinci asrda yaşayan Strabon'daki ırmak, dağ, kavim adlarını aydınlatmak işiyle Avrupa âlimleri uğraşmışlardır. Avrupa âlimleri eskiden bu adları Türkçe olarak izaha uğraşıyorlardı. XIX'uncu asrın sonunda ve XX'nci asrda ise İran atlarıyla izaha kalkıştılar. 1930'da *Ptoleme'ye Göre Orta Asya* adında bir kitap çıkaran Fransız Berthelot ise yeniden Türk adlarını denedi. Bu meseleyi tetkik için Gök Türkler devrinden başlayarak sırasıyla daha eski zamanlara git-

mek ve tarih malûmatına arkeoloji, etnoloji, filoloji malûmatını da katmak icap eder. Bugün bu adlardan bir takımının Türk olduğu, bir takımının da olmadığı muhakkak olmakla beraber bu yabancı adların nereden ve nasıl geldiklerini tetkik etmek Türk âlimlerinin vazifesidir.

Türkistan, hele şarkî Türkistan çok kuraktır. O kadar ki şarkî Türkistan'da asırlardan beri kumun altında kalmış olan medeniyet eserleri, kitaplar bugün hemen hemen hiç bozulmamış bir halde çıkarılmaktadır. Garbî Türkistan daha sulaktır. Türkistan'ın hayat kaynağı olan Tiyanşan, Altay ve Sayan sıradağlarının cumudiyelerinden doğan ırmaklar Türkeli'nin kumlarını sulayarak geçer. Bunların bir takımı göllere dökülür. Bir takımı da sonsuz kum çölleri içinde yok olur gider. Türkistan'ın en büyük, belli başlı ırmakları şunlardır:

Amuderya: 2350 kilometre uzunluğunda olan bu ırmak Aral gölüne dökülür. Eski Yunanlılar Oksus derlerdi.

Bu, *ögüz* sözünün yunanca söylenişi olmalıdır. Bu ırmağın bir adı da Ceyhun'dur. Ceyhun diye bilhassa İslâm devrinde Araplar ve Acemler söylemişlerdir. Amuderya'nın en mühim kolları Vahş, Kâfirnigân ve Surhan'dır. Eskiden Zerefşan ve Kaşkaderya da Amuderya'ya dökülüyorlardı. Bugün ise ona yetişemeden çölde kayboluyorlar. Bugün Aral gölüne dökülen Amuderya 1221-1578 yılları arasında Hazar denizine dökülüyordu. O zamanki mecrasının adı Öz boy(Ögüz boy)dur. Amuderya İslâmiyetten önceki çağlarda da Hazar denizine dökülüyordu. Bunu Ahmet Zeki Velidî Bey, İstanbul'da Fatih kütüphanesinde 3386 numarada bulunan El-Bîrûnî'nin 416 hicrî(1026 m.)de eliyle yazdığı *Tahdîdu Nihâyâtî'l-Emâkin* adlı eserindeki bir kayda dayanarak ispat etmiştir. Eskiden Amuderya'ya dökülen Kaşkaderya, Buhara ile Semerkant arasında bir ırmaktır. Çölde kendi kendine biter. Yalnız

ilkbaharda akar. Yine eskiden Amuderya'ya dökülen Zerefşan boyu Türkistan'ın en güzel ve en münbit yeridir. Bu ırmağın bir adı da *Nami*'dir. Türkler *Nam suv* demişlerdir.

Sırderya: 1886 kilometre uzunluğundadır. Eski Yunanlılar buna *Yaksart*, eski Türkler de *Yinçü Ogüz* (İnci ırmağı) demişlerdir. İslâm devrinde *Seyhun* adıyla da maruf olmuştur. Kendisine dökülen en mühim çaylar *Çırçık* ve *Âhengeran*(eski Türkçesi *İlak*)dır.

İle: Bunun adını *İli* okumak yanlışdır. Çünkü Rus ve Çin söyleyişidir. Uzunluğu 650 kilometredir. *Tiyanşan*'dan çıkıp *Balkaş*'a dökülür. Kendisine dökülen başlıca çaylar *Künkes* (eski Türkçesi *Künket*) ve *Kas*'tır.

Zerefşan: *Tiyanşan* sıradağlarının kollarından olan Türkistan sıradağlarından çıkarak batıya doğru akar. Amuderya'ya varmadan kumların içinde kaybolur. Uzunluğu aşağı yukarı 600 kilometredir.

Ob: Ruslar buna *Obi* derler. Türkistan'ın şimalinden, *Altaylar*'dan çıkıp *Buz* denizine akar. 3200 kilometre uzunluğundadır. Buna sağ ve soldan pek çok ırmaklar dökülür. Bunların en meşhuru *İrtiş*'tir. *İrtiş*'in uzunluğu 4000 kilometreye yakındır. Batıdan kendisine dökülen *İşim* ve *Tobul* da büyük ırmaklardır.

Selenge: *Tannu Ula* dağlarından çıkar. Yolu 1000 kilometre kadardır. Doğu kıyısından *Baykal*'a dökülür. Kendisine dökülen birçok ırmak ve çayların en meşhuru *Orhun*'dur.

Yenisey: *Moğolistan*'dan çıkarak *Buz* denizine dökülen büyük ırmaklardan biridir. Yolu aşağı yukarı 4300 kilometredir. Kendisine dökülen birçok ırmak ve çayların en meşhuru *Angara*'dır.

Tarım: *Tiyanşan* ve *Künlün*'den çıkan birkaç ırmağın birleşmesinden doğar. Doğuya doğru akarak *Lop* gölüne dökülür. Buna akan *Kaşgar* ve *Hotan* ırmakları çok defa

Tarım'a dökülmeden kurur. *Tarım* da *tarmak*, *tarla*, *tarançı* gibi Türklerin ziraat kültürüne ait bir söz olmalıdır.

Yayık: Ural dağlarından çıkarak Hazar denizine akar. Uzunluğu 3000 kilometreye yakın ve yolu dolambaşıdır.

İdil: Şimalî Rusya'daki iki gölden çıkarak Hazar denizine dökülür. Uzunluğu 3400 kilometredir.

Türkistan'da birçok da göller vardır. Bunların bazıları denizler kadar büyük olduğundan eski ve yeni müelliflerde ve milletlerde deniz adını da taşımışlardır (meselâ: Hazar, Aral, Baykal). En mühim göller şunlardır:

Hazar Denizi: 396.400 kilometre murabbaında büyük bir iç denizdir. Avrupalıların buna Kaspi demeleri cenubî Kafkasya'da bu adda bir milletin eskiden yaşamış olmasındandır. *Hazar* adı da Hazar Türklerinden alınmıştır. Hazar denizinin pek çok adı vardır: Geylân denizi, Cürcan denizi, Taberistan denizi, Horasan denizi, Şirvan denizi, Bakû denizi, Derbent denizi, Abiskûn denizi, Harzem denizi, Bulgar denizi, İtil denizi, Oğuz denizi, Ak deniz, Gökçe deniz gibi adlar da taşımıştır. Harzem denizi adı sonradan tahrif oluşarak *Kulzum* denizi de denilmiştir. Harzem'e Türkler «*Xorzum*» dediklerinden bu adın tahrifiyle Kulzum sözü çıkmıştır.

Aral Gölü: Bütün dünyanın en büyük göllerinden biridir. Derinliği en çok 70 metredir. Aral hep aynı yükseklikte değildir. 3 metre arasında inip çıkmaktadır. 1880 - 1906 arasında alçalmış, 1908-1912 arasında yükselmiş, 1917'ye kadar sabit kalmıştır. Çok kurak geçen 1917'de yine alçalmağa başlayıp 1921'e kadar alçalmıştır. 1921-1924 arasında ise yine yükselmiştir.

Balkaş: Bu da Türkeli'nin büyük göllerindendir. En derin yeri 150 metre kadardır. Bu gölün suyu eskiden tuzlu idi. 1880'den başlayarak yavaş yavaş tuzu azaldı. 1800 1900 arasında her yıl 20 santim yükseldi. En çok yükseldiği yıl 1909'dur. 1910-1911'de 30 santim alçalmıştır.

1921'den sonra biraz yükselmiş, 1925'te biraz inmiş, 1927'de yine yükselmiş, 1928'de biraz alçalmıştır. Bu göle yedi ırmak dökülür ki en meşhurları *İle*, *Aksu* ve *Göksu*'dur.

Isık Göl: Bizim şivemizle Isı Göl, suyu sıcak olduğundan bu adı almıştır. Türklerin ilk yurtlarından biri de bu Isık Göl çevresi olmuştur.

Baykal: Türkeli'nin büyük içdenizlerinden biri de budur. *Bay göl* demektir. *Baykal*, Yakut (Saka) Türklerinin söyleyişidir. Yakutlar bu gölü hâlâ kutlu sayarlar. Çin menbaları bu gölü Şimal denizi tesmiye ediyorlardı.

Türkeli'nde bunlardan başka birçok ırmaklar ve göller daha vardır. Bunların bir takımı da Avrupa'dakilerden büyüktür. Fakat Türk tarihi bakımından en mühimleri bunlar olduğundan ötekilerini ancak sırası geldikçe söyleyeceğiz.

Türkistan'ın asıl büyük kısmı, yani ırmak ve göl çevrelerinin dışında kalan parçası büyük bir bozkırlar ve çöller denizinden ibarettir. Buralarda iklim kuru ve sert, fakat sağlamdır. Bu çetin bozkırlardaki çetin hayat buradaki Türkleri ve Türklerin atlarını da çetin ve sert yapmıştır. Bu ellerde yaşayan Türk, çok sağlam, güçlü, açlığa, susuzluğa, sıcağa, soğuğa dayanıklı bir millet olmuştur. Bu coğrafi muhit, Türklerin geniş yürekli, kıskançlık bilmez, yeknesak, müsamahakâr, ciddî, vakur, geniş görüşlü, sert ve acımak bilmez olmasında şiddetle âmil olmuştur.

İşte, yeryüzünün birinci milleti olan Türklerin anayurdunun çok kısaca anlatılışı bu kadardır.

II

İlk Türkler

Milâttan önceki 5000'inci yıllarda Türkistan'da **Harri**'ler yaşıyordu. Sümer kitabelerinde bunların adı **Kiurri** şeklinde yazıldığından bunu Hurri okuyanlar da vardır. Bunlar milâttan önce 4000 yıllarında Türkistan'dan Babilistan'a kadar yayıldılar. Milâttan önce 2400 yıllarında da Babilistan'ı zaptederek Gudium sülâlesini kurdular. Bu Harri veya Hurri'ler eskiden Samî sayılıyordu. Çek âlimi Hrozny bunların herhalde Samî ve Ari olmadıklarını iddia etti. Alman âlimi E. Forrer ise 1930'da yazdığı bir makalede bunların dilinin Türkçeye çok yakın olacağını söyleyerek bu milleti en eski Türkler diye tanıttı.¹ Her halde sonradan tarihte gördüğümüz bütün Turan milletleri bu Harri'lerden çıkmış olacaktır.

Harri'lerin Babilistan'ı zaptettikleri asırda (milâttan önce 24'üncü asır) Çin'in şimalinde bugünkü Moğolistan ve Çungarya'da Kun'lar yaşıyordu.²

¹ E. Forrer, "Stratification des langues et des peuples dans le proclie-orient prehistorique", *Journal Asiatique*, 217, Teşrinievvel - Kânunu- evvel 1930, s. 237-252.

² Bunlar, Çinliler tarafından muhtelif asırlarda *Xunyuy*, *Xanyun*, *Xunnu* veya *Hiunnu* şeklinde adlandırılmışlardır. Son zamanlarda bir Çin âlimi bu sözün en eski transkripsiyonunun *Kuen* olduğunu meydana koymuştur. Hintliler tarafından *Xuna*, İranlılar tarafından *Xıyonit* denilen bu kavmin türkçe adı *Kun*'dur. Çince de yan yana gelen iki sesli

Kun'ların batısında, orta Tiyanşan ile Aral Gölü arasında Saka'lar onların da batısında yani Aral ile Hazar arasında ve bu sahanın şimalinde Masagit veya Masaget'ler bulunuyordu. Masaget adı bunlara yabancıların verdiği ad olup, Zeki Velidî Beye göre bunların Türkçe adı Peçenek idi. Saka ise millî ad olup bugün bile Yakut Türkleri kendilerine Saxa diyorlar. Saka'lara bazen verilen Sak adı İran okuyuşu olup belki de bir hakaret manasını ifade ediyordur. Çünkü acemce *Sak* köpek demektir. Avrupa âlimleri hiçbir müspet delil göstermeden Sakaları iranlı sayıyorlar. Hâlbuki Zeki Velidî Bey gösterdiği birçok delillerle Sakaların Türk olduğunu ispat etmiştir.³

Peçeneklerin ve Sakaların eski tarihleri pek karanlıktır. Sakaların bir zamanlar Asya'da büyük fütuhât yaptıkları, hatta İran'ı çiğneyerek Anadolu'ya kadar kol saldıkları, Sümerlerin de bunlardan olduğu söylenmektedir. Peçenekler çok defa Sakaların bir kolu sayılmış, siyasi

harftan biri çok kısa okunduğu için «Kuen»in «Kun»a tamamen uyduğu görülüyor.

³ Zeki Velidî Beyin Sakaların Türk olduğuna dair getirdiği delillerin başlıcaları şunlardır:

I. Sakaların yaşadığı Orta Tiyanşan havalisindeki bütün coğrafi adlar Türkçedir. Eğer Sakalar Türk olmasaydı bu havalide hiç olmazsa birkaç tane Türkçe olmayan adlar bulunacaktı. Nitekim bugün bir Türk vatani olan Anadolu'da Türklerden önce yaşayan milletlere ait birçok yer isimleri vardır;

II. Çin membaları Gök Türkleri Sakalardan çıkmış olarak gösteriyor;

III. Sakalardan bize kalan birkaç söz ancak Türkçe ile izah olunabiliyor;

IV. Bugün Sibirya'nın şimalişarkisinde yaşayan Yakut Türkleri kendilerine Saka (Saxa Kiji — Saka kişi) diyorlar ve kendilerinin eskiden cenuptan geldiklerine dair hâtıralar saklıyorlar.

Bundan başka mühim bir delil daha vardır ki o da altıncı asırda Gök Türklerle siyasi münasebatta bulunup bize, Türklere dair bazı malûmat bırakan Bizanslıların membalarında Türklere eskiden Saka denildiği hakkındaki kayıttır.

vaziyete de daha çok Sakalar hâkim olmuştur. Sonradan büyük birer ulus olarak meydana çıkan Usun ve Gök Türkler bu Sakalardan çıkmıştır. Usun ve Gök Türkler sarışın ve gök-elâ gözlü idiler.

Yine sarışın ve gök-elâ gözlü oldukları Çin menbaları tarafından söylenen eski Kırgız'lar da belki bu Saka zümresinden çıkmışlardır.

Kunlar ise şüphesiz türlü boy ve uruklardan mürekkep olmakla beraber, esas kütlesi, sonradan tarihte Oğuz diye tanıdığımız Türklerdir.⁴

Bugünkü Çerkes, Lâz ve Gürcülerin ataları olan Yâfesi (Alârudıyen) milletler de bu Türklerin (Sakalarla Peçenekler) arasında yaşıyorlar ve onlara tâbi bulunuyorlardı.

Sakalar ve Peçenekler hakkında İran ve Yunan membaları pek az malûmat veriyor. Yunan membalarına göre Peçenekler sağlam ve dinç bir millet olup kendilerine dokunulmadığı zaman sessiz ve durgundular. Fakat savaşta pek serttiller.

Kunlara gelince, Çinlilerin verdiği malûmat sayesinde bunlar hakkında daha çok şey biliyoruz:

Kunlar hayvanlarıyla birlikte bir yayladan öteki yaylaya göçerlerdi. Bir yerde ot bitince otlak yere giderlerdi. Boynuzlu hayvan, kısmen deve, eşek, katır beslemekle beraber en çok at beslerlerdi. İyi soy atları da vardı. Ekin-

⁴ Kun tarihinin Oğuz destanına benzemesi hakkında daha Deguignes' den başlayarak birçok âlimler söz söylemişlerse de Kunların Oğuzlar olduğunu ilk defa ispat eden Zeki Velidî Bey olmuştur. Zeki Bey son zamanlarda bulunup kendisi tarafından pek etraflı surette tetkik edilen Oğuz efsanelerinde Deguignes ve Hiakent gibi âlimlerin dikkat edemedikleri birçok noktalar daha bulunduğu gibi Türk tarihini pek güzel bilen Mecdeddin Muhammed Adnan'ın eskiden nüshası İstanbul'da bulunup birkaç âlim tarafından istifade edilen eserindeki "Oğuzların bir adı da Kun'dur" kaydı ile de Kunların Oğuzlar olduğu hakkında müspet bir delil gösteriyor.

cilikle daimî olarak uğraşmamakla beraber kondukları yerde herkesin hususî toprağı olurdu, orasını ekerlerdi. Yazıları yoktu. Kanunları şifahî idi. Çocukların terbiyesine dikkat ederler ve onları milletin menfaatine uygun olarak yetiştirirlerdi. Binici millet oldukları için çocuklar küçük yaşta iken koçlara binerek biniciliğe alışırlardı. Koçlara binen bu çocuklar yay ve okla kuş ve sıçan avlarlar, biraz büyüyünce de tilki ve tavşan avlayarak etlerini yerlerdi. Yay kullanabilenlerin hepsi asker olur ve suvari alaylarına girerlerdi. Bollukta yalnız avla meşgul olurlardı. Av kendilerini geçindirmezse akın ve çapul yaparlardı.

Silâhları, uzak mesafe için ok ve yay, yakın mesafe için kılıç ve süngü idi. Bunlar akınlarını yalnız iktisadî zaruretle yaptıkları için muvaffakiyet zamanında yırtıcı kuşlar gibi ileri atılırlar, muvaffakiyetsizliğe uğrayınca çekilirlerdi. Böyle zamanlarda ricat etmek ayıp değildi. Fakat kaçarken daha korkunç olurlardı. Bu yapma bozunluklarda birdenbire dönerek saldırdıkları, sonra yine kaçmağa başladıkları olurdu. Atları çevik olduğu için bu manevrayı kolaylıkla yaparlardı. Ricatta yakından takip olunurlarsa toz gibi, çölde dağılırlardı. Kovalayanlar çölde yok olurdu. Coğrafi muhit iktizası maddî insanlardı. Menfaatleri olan yerde nezaket ve adalet bilmezlerdi. En büyüğünden en küçüğüne kadar hepsi hayvan etiyle yaşarlardı. Yünden ve kürk derilerden kendilerine elbise ve bayrak yaparlardı. Savaşabilecek olan gençlerle güçlüler saygılanırdı. Güçsüzlerin, ihtiyarların itibarı yoktu. En iyi yemekleri güçlü olanlar yer, ihtiyarlar bunların artıklarıyla beslenirdi. Babaları öldükten sonra üvey analarıyla, kardeşleri ölürse yengeleriyle evlenirlerdi. Birbirlerini yalnız adlarıyla çağırırlardı. Bunlarda lâkap ve unvan yoktu. Sözlerinde o kadar doğru idiler ki verdikleri söz kâfiydi. Birisini öldüren veya büyükçe bir hırsızlık yapan ölüm cezasına çarptırıldı. Bütün malını da verirdi. Küçük

hırsızlık yapanın yüzünü bıçakla çizerlerdi. Mahpuslar hakkında en çok on günde karar verilirdi. On günde ya ceza verilir yahut affolunurdu. Bütün memlekette ancak birkaç mahpus bulundurulurdu. Daha çoğu bulundurulmazdı. Savaşta gayeleri esir almak ve yağma etmektir. Düşmanın başını getiren adama mükâfat olarak rakı ile ölenin malları verilirdi. Savaşta ölen arkadaşının cesedini taşıyan da onun vârisi olarak mallarını alırdı. Esirlere dokunmazlar, bunları sürülerinde kullanırlardı. Yabancı milletlerin malını yağma etmek, hattâ çalmak gayet tabiydi. Fakat bu hususta kendi aralarında çok doğru idiler. Besleyebildikleri kadar kadın alırlardı. Fakat kadın esir sayılmaz, saygı görürdü. Yılda bir defa gök ve yer tanrılarının, atalarının ruhuna kurban keserlerdi. Kurban merasimi zamanında kurultay olurdu. Umumî meseleler burada hallolunurdu. Burada at koşuları, deve koşuları, oyunlar yapıldı. Güzün atlar semirdikten sonra bütün ormanları teftiş ederler, mallarını sayarlardı. En büyük devlet mülkü ormanları idi. Musiki ile de meşguldüler. Yabguların musikileri Çin'den gelirdi. Yabguları çok sertti. Yabguya karşı en küçük bir itaatsizlik ölümle biterdi. Yabgu sabah güneşe, akşam aya secde ederdi. Yüzü şimale dönük olarak otururdu.

Evinin kapısı doğuya doğru idi. Saygılı taraf soldu. Ayın ilk günü kutlu idi. Ölülerini iki tabuta koyarlardı. Yabgularının tabutunu gümüş ve altından yaparlar, onun üzerini de deri ile örterlerdi. Mezarı belli etmek için üzerine ağaç filân dikmezlerdi. Büyüklerin cenaze merasiminde birkaç yüz cariye ve köle ölü hayattaymış gibi hizmet ederdi. Genç kahramanlar cenazeye refakat ederlerdi. Ay dolunlaşınca bu gençler mezar civarında mübarezeler yaparlardı. Ay küçülünce mübarezeler biterdi. O zaman birkaç esirin başı kesilir ve bahadırlara mükâfat olarak kırmızı verilirdi. Oldukça ileri bir maden sanayiine

Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar • 43

maliktiler. Bir defa Çinliler bunlardan üç buçuk metre yüksekliğinde altın bir put zaptetmişlerdi. Hükümdar ölünce onun yakınlarından yüz kadar adam da kendilerini feda ederdi. Bir iş yapacakları zaman yıldızlarla fala bakarlardı. Ay dolunken savaşırlardı.

III

Yabancıların

Türkeline Saldırışı

Milâttan önce 2000 yıllarında Aryanî kavimlerin Avrupa'dan Türkistan'a muhacereti başladı. İlk gelen Aryanîler Harzemlilerdi. Bunlar Peçenek heyetine girdiler. Bunların sonraki rivayetlerine göre Türkistan'a milâttan önce 1292'de gelmişlerdir. Bunlardan biraz sonra gelen Soğudlularla As-Alanlardan birinciler Saka, ikinciler Peçenek heyetine girdiler. Hiç şüphesiz bu girişler birdenbire değil, uzun çarpışmalardan sonra ve iktisadî zaruretler neticesinde olmuştur.

Çin kaynakları milâttan önce 1766 yıllarında Şün-goey adında birinin Kunları bir idare altına topladığını söylüyorlar.

Yeni vaziyet icabı olarak Sakalar, kendi doğularında bulunan Kunları sıkıştırmış olacaklar ki Çin kaynakları Kunlarla kendi aralarındaki çarpışmalardan bahsetmeye başlıyorlar. Çin imparatoru Vu-ting(1325-1266)in Kunlara karşı bir ordu göndermeye mecbur kalmış olması, bu sıralarda ihtimal batıdan gördükleri tazyik üzerine, Kunların Çin'i sıkıştırmakta olduklarına delildir. [Çin imparatoru Vu-ye (1199-1195) zamanında da Kunlar Çin'e saldırmışlar, fakat püskürtülmüşlerdir. İmparator

Vu-vang (1122 -1116) zamanında ise Kunlar **Ta-pi** ve **Pe-şi** adındaki başbuğlarının ölümünden sonra Çin'e vergi vermeye mecbur kalmışlardır. Bu sıralarda Kunların en mühim boyları **Boz Kurt**'lar ve **Boz Geyik**'ler adını taşıyor ve her biri dörder oymaktan mürekkep bulunuyordu.

İmparator **İ-vang** (935- 910) çağında **Şensi** vilâyetine girerek **King-yang** şehri civarına kadar ilerlediler.

İ-vang adlı başka bir imparator zamanında (895-879) Çinliler bunları yerleşmiş oldukları **Ta-yüen-fu**'dan çıkarıp birçok atlarını aldılar.

799'da Çin imparatoru **Siüen-vang** Kunlara savaş açmışsa da Kunlar Çin ordularını bozarak Çin'i yağma etmişlerdir.

706'da Kunlar **Tsi** vilâyetine akın ettiler. Vali, başka bir valinin yardımıyla şehrin duvarları altında bunlarla çarpışıp püskürttü. Hattâ başbuğlarından ikisini esir aldı.

662'de Kunlar, bugün **Peçeli** denilen **Yan** vilâyetine saldırdılar. Yan valisi **Tsi** valisinin yardımıyla bunları püskürttü.

660'da Kunlar Sarı ırmağa kadar inerek **Vey** vilâyetini artadılar ve valisini öldürdüler.

650'de **Vin** vilâyetini zaptettiler.

644'te **Tszin** vilâyetine akın ettiler.

642'de Çinlilerin **Tsi** valisine karşı Çin imparatorluğunun ordusu sevk olununca Kunlar **Tsi** valisinin tarafını tutarak **Vey** vilâyetine akın ettiler.

636'da Çin'deki taht kavgaları yüzünden bazı Çin bükleri memleketlerine ihanet ederek payitahtın kapılarını Kunlara açtılar. Kunlar şehre girerek Çin imparatorunu kaçırdılar ve kendilerini çağıranlardan biri olan **Day** adındaki pirenisi Çin tahtına çıkardılar. Bu vak'ada, kovulan imparator tarafından alınıp, sonra kendi memleketine gönderilen bir Kun prensesi de âmil olmuştu. Bu vak'a dolayısıyla Kunlar **Lu-xun** şehrinde yerleştiler ve **Vey**

vilâyetine kadar olan yerleri işgal ederek Çin'i talan ettiler.

632'de Çin'de yine hükûmet değişti. Kunlar tarafından tahta çıkarılan Day idam olundu. Kunlar dört yıl önceki vekayide zaptettikleri yerlerden çıkarıldılar. Biraz sonra batıda bulunan sekiz Kun boyu kendi istekleriyle Çin'e tâbi oldular. Bu sırada Gun-çan-fu ve Lan-çjeu-fu vilâyetlerinde Gün-çju, Guan-jun, Di-van boyları, Tsi ve Lan dağlarıyla Gin-şuy ve Tsi-şuy ırmaklarının şimalinde İküy, Dali, Uçji ve Süyyan(Suy-gvan) boyları¹; Tszin'den şimalde Lin-xu ve Şan-jun boyları bulunuyordu.² Bütün bu boylar dağınık bir halde yaşıyorlardı. Her boyun başbuğu vardı. Çok defa bunlar birçok boy olarak toplanırlar, fakat bir birlik yapamazlardı.

Kunlar Çinlilerle boğuşurken, batıdaki Sakalar İran'la çarpışıyordu. Sakalardan bize adı kalan ilk kahraman Alp Er Tunga'dır. İran destanında Afrâsiyâb diye anılan ve birkaç defa İran'ı kana boyadığı anlatılan bu hükümdar-kahraman milâttan önce 624'te hiyle ile öldürülmüştü. Bunun hâtırası Türkler arasında asırlarca yaşamış, hattâ eserini 1077'de yazan Kaşgarlı Mahmud Alp Er Tunga namına yazılan destandan bazı parçalar nakletmiştir. Bu kahramanın ölümü ile, Kaşgarlı Mahmud'un eserinin yazılması arasında 1701 yıl olduğu düşünülürse, bu kahramanın Türkler arasında nasıl bir ün kazandığı anlaşılır.

Milâttan önceki 6'ıncı asırda İran'da Haxâmenşî devleti kurulurken Türklerin Horasan'da yaşadıkları ve merkezlerinin Belh olduğu söyleniyor. Bu rivayet sakaların

¹ Bu boylar Ordus'un doğusundaki yerlerde göçerlerdi. Leu-fan beyinin payitahtı Day-çjen şehriden 40 li doğuda küçük bir kasaba idi. Li aşağı yukarı 500 metreye müsavi bir Çin ölçüsüdür.

² Bu iki boy U-Xuan ve Siyenpi sülâlesinin ecdadıdır.

bir kısmına yahut onlara tâbi bir Türk boyuna ait gibi telâkki olunmalıdır. Eski Türk ve İran tarihî ve destanî rivayetlerini iyi bilen El-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin* adlı eserinde Afrâsiyâb'ın (yani Alp Er Tunga'nın) Secistanı, oradan fışkıran bin kadar büyük pınar sularını yere batırmak suretiyle harap ettiğini söylüyor. Bu rivayetin hiç şüphesiz tarihî bir aslı vardır. Ve Türklerin ne-relere kadar ilerlediklerini gösterir. Bu rivayet Türklerin bilhassa Amuderya havzasında oturduklarını, Sirahs ve Merv' in Türk yurdu olduğunu ve İranlıların bir hiyle ile Türkleri, iki devlet arasındaki sınır Ceyhun olmak üzere barışa aldatabildiklerini söyleyen başka haberlerle de uyuyor. Bu haberlerden çıkan diğer bir netice de Türklerin zaman zaman Kafkas ve İdil üzerinden Azerbaycan'a istilâları ve sonra püskürtülmeleridir.

Milâttan önce 6-5'inci asırlarda cenubî Türkistan'da Belh civarına Aryanîlerden Baktra kavmi yerleşti. Bu sırada doğuda, 569'da Tszin prensinin Kunlarla barış yaptığı ve Kunların imparatorun sarayına geldikleri Çin menbalarında yazılıyor.

Milâttan önce altıncı asırda İran'da kurulan Haxâmen-şî sülâlesinin imparatorları da Türkistan'la birkaç defa çarpıştılar: Bu hükümdarlardan Kırüş (550-529) 545-539 yılları arasında Sakalarla savaşarak garbî Türkistan'ın cenubunu fethetti. Sırderya'ya kadar ilerleyerek bu ırmağın kıyısında kendi adında *Kirupolis* şehrini yaptırdı. Galiba bu şehir Uratepe'nin cenubunda vaki Şehristan kasabası yerinde idi.

Sakaları yenen Kırüş 529'da Gürgân üzerinden geçerek Balkan'da Peçeneklerle de çarpıştı. Peçeneklerin hükümdarı Demurus yahut Tomiris adında bir kadındı. Çarpışmaya, Kırüş'un evlenme teklifinin Tomiris tarafından reddedilmesi sebep oldu. İlk önce Kırüş Peçeneklerin bir ordusunu bozdu. Bu ordunun kumandanı olan Tomi-

ris'in oğlu Spargapires teessüründen intihar etti. Fakat asıl ordu ile gelen Tomiris'le İranlılar arasındaki savaş pek kanlı oldu. Önce kısa bir mesafeden oklaştılar. Hemen hemen hepsi yaralandı. Sonra mızrak ve kılıçla göğüs göğüse geldiler. Bir müddet süren sebatkârane bir çarpışmadan sonra Peçenekler İranlıları yendiler. İran ordusunun büyük bir kısmı savaş meydanında kaldı. Kırış da öldü. Demurus, Kırış'un başını kan dolu bir fıçıya «*Hayatında kan içmeye doymadın, şimdi doy!*» diye attı.³

Fakat buna rağmen Cürcan, Horasan, Herat ve Belh havalisi, Soğud ve Harzem millâttan önce 465 yıllarına kadar İranlıların elinde kaldı. Haxâmenşî sülâlesi bu vilâyetlere muhacir getirmeye çok ehemmiyet verdi. Hat-tâ Mısırdan aldıkları esirleri bile buralara yerleştirdiler.

³ Demurus veya Tomiris'in Türkçe "demir" (temir) sözünün Yunan ağzında aldığı şekil olduğunu bazı Avrupa âlimleri söylüyorlar.

IV

Milâttan Önceki 5-4'üncü Asırlarda Türkeli'ne Doğudan Çinlilerin, Batıdan Yunanlıların Saldırışı

Milâttan önceki beşinci asrın ortalarında doğuda Kunlarla Çinliler arasında yine bir sıra savaşlar başladı. Kunlar henüz birleşemedikleri için her boy kendi başına iş görüyordu.

Çinlilere en yakın olanlardan İküy boyu kendisini müdafaa etmek için kale-şehirler yaptı. Fakat Çin orduları bu boyun 25 tane kalesini almaya muvaffak oldu.

Milâttan önce 390 yıllarında Cürcan, Horasan, Soğud, Harzem, Herat ve Belh havalisinde İran'ın nüfuzu pek geçmiyordu. Fakat bu asrın sonlarına doğru Aryanîlerin yeni bir istilâsı başladı:

Makedonyalı İskender kumandasındaki Yunanlılar 330-327 arasında garbî Türkistan'a cenuptan saldırdılar, İskender önce İran devletini ortadan kaldırmış ve Termiz yolu ile Türkistan'a girmişti. İranlıların son kumandanı Bess Türkistan'a sığındı. O zaman Harzem İran'a tâbi olmayıp ayrı bir sülâlenin idaresinde idi. İskender Amuderya'yı geçince İran ve Hindistan'da görmediği ciddî bir kuvvetin karşısında bulundu. Yunan menbalarına göre, İskender geldiğinde Türkistan'ın nüfusu çok azdı.

Kirupolis'i ancak 15.000 kişi müdafaa ediyordu. Yunanlılardan kaçan diğer şehirlerin ahalisi de buraya sığındığı halde ancak 15.000 kişi olmaları nüfusun ne kadar az olduğunu gösterir. Yunanlılar bu şehre yaz günü kurumuş ırmak yahut kanal yatağından girdiler. Şehrin iç kalesi de susuzluktan teslim oldu. Bununla beraber İskender 329 ve 328 yıllarını hep karşılık saldırışları püskürtmek ve isyanları yatıştırmakla geçirdi. Yunan menbalarında Markan denilen Semerkand'ı yıkarak ahalisini kılıçtan geçirdi. Bu şehrin işgal ettiği sahanın etrafının bugünkü ölçü ile 11 kilometre ettiğine dair bir haber vardır. Barthold bu haberi mübalagalı buluyor.

İskender başka bazı yerli şehirleri de yok etti. Yunanistan, Makedonya, Girit ve İran'dan muhacirler getirerek yeni şehirler yaptırdı. Sırderya'ya yaptırdığı şehrin mesahası 7.56 kilometre[kare]ye müsavi idi. Bu şehrin taş duvarla çevrilmiş bir iç kalesi olduğu da zikrolunuyor.

İskender'den kaçan Türk yığınları Çin'e doğru doğruya atıldılar.

Kaşgarlı Mahmud o zamanki Türk hükümdarının Şu adında bir genç olduğunu, İskender Semerkand'ı geçtikten sonra bunun doğruya doğru çekildiğini, İskender'in de bunun ardına düştüğünü, Altun Kan denilen dağ civarında Şu'nun bir kolu ile İskender'in bir kolunun geceleyin çarpışıp İskender kolunun bozulduğunu, sonra Şu ile İskender'in barış yaptıklarını, İskender çekildikten sonra Şu'nun Balasagun'a gelip orada «Şu» şehrini yaptığını söylüyor. Bu malûmat azçok efsane ile karışık olmakla beraber tarihî bir esasa dayanıp tarihe de çok yakın olduğu bence muhakkaktır. Kaşgarlı Mahmud'un, Türkmenlerin İskender hâkimiyetini kabul edip yerlerinde kaldıkları, Türklerin ise yabancı hâkimiyetini kabul etmeyerek Çin'e doğru gittikleri hakkındaki rivayetleri de doğru

olsa gerektir. Buradaki Türkmenler Peçenekler, Türkler de Sakalardır.

İskender'in en ileri nereye kadar gittiğini bilmiyoruz. Yunan menbaları Sırderya'nın şimalinde bir şehir yaptığını söylüyorlar. Bazı şark menbaları da Altay'a, hatta Çin sınırına kadar gittiğini söylüyorlarsa da bu, tarih değil efsanedir. Çünkü İskender oralara kadar gitseydi, Çin menbaları bundan muhakkak bahsederlerdi.

İskender Türkistan'a girdiği sırada Amuderya'nın şimalinde, sulama esasında ziraat kültürü inkişaf etmişti; şehir hayatı da vardı. İskender'in Sırderya'da kurduğu karargâhla (Barthold bunu bugünkü Nav kasabası civarında tahmin ediyor) Şehristan arasında beş şehrin bulunduğu malûmdur. Fakat bunlardan yalnız, İskender'in karargâhına en yakın olan Gaza'nın adı zikrolunuyor. Bazıları Arap coğrafyacılarının zikrettiği Gazak şehrini bununla birleştiriyorlar. Gazak, Şehristan'dan Hocend'e giden yolda ve yolun tam ortasında idi. İhtimal ki bu Gaza şehri bugünkü Gazan-Darak kasabasının bulunduğu Busmandı Su ovasında idi. Bundan başka müstahkem köyler ve istihkâmlar da vardı. Zerefşan havzasını İskender tahrip ettikten sonra ahali bu istihkâmlara kaçmıştı.

Bu sırada doğuda da, Kunlarla Çinliler arasında bazı vukuat oluyordu: 307'de Çin'in Çeu sülâlesine mensup prenslerden Vu-lin memleketine «Dun-xu»ların kıyafetini sokup, tebaasına da at üzerinde ok atışı talimleri yaptırmaya başladı ve Lin-xu ve Leu-fan boylarını yenerek Kunların istilâsına mani olmak için bir set yaptırdı. Bu sırada Yan vilâyetinin prensi (valisi) de böyle bir set yaptırmış ve bu valinin kumandanlarından birisi de Dun-xu'ları basarak yenmişti.

V
Milâttan Önce 3-2'nci
Asırlarda Türkler Arasında
Dahilî Savaşlar

Batıda İskender'in Türklerden aldığı ülkeler, İskender'in halefleri zamanında birçok isyanlara rağmen yine Yunanlıların elinde kaldı. İskender'in haleflerinden Birinci Antiox (280-261) Türkistan'da birkaç şehir yaptırdı. Bunlardan birinin Sırderya'nın öteki kıyısında, Saka Eli'nde olduğu Yunan kaynaklarında yazılıdır.

260'tan başlayarak Selvik Devleti karıştı, İranlılar (Part'lar) Horasan'da istiklâllerini kazandılar.

Doğuda, Çin imparatoru Çjao-Van zamanında (256-251) Kunlardan İküy boyunun başbuğu bir Çin prensesiyle (bir rivayette imparator Çjao - van'ın annesiyle) âşıkane münasebetlerde bulundu. Adı Süan-txay-xeu¹ olan bu prenesten gayrimeşru iki çocuğu oldu. Fakat sonradan bu prenses, âşıkı olan İküy başbuğunu Gan-suan sarayında alçakçasına öldürerek İküy üzerine ordu yürüttü ve İküy'ü bitirdi.

Milâttan önce 250'de Selvik (Selevkid) Devleti'nin karışıklığından istifade ederek Baktriya'daki Yunan valisi

¹ Txay-xeu: Çince «dul imparatoriçe» demektir.

Soğdiana'yı da içine alan müstakil bir devlet kurdu (Greko - Baktra Devleti).

Bu sırada doğuda Çin kuvvetleniyordu, imparator Şi-huang-ti (247-210² epey zamandır yedi devlete ayrılmış olan Çin'in birliğini kurduktan sonra general Mung-tien (yahut Min-tan)ı 100.000 ve bir rivayette 300.000 kişilik bir ordu ile şimale, Xu'lar³ üzerine gönderdi. Bu ordu Ordus'u geri aldı. Sarı Irmak sınır oldu. İmparator Kun'ların saldırısına engel olmak için bu ırmağın kıyısında surlarla sağlamlaştırılmış 44 şehir yaptırdı. Bu şehirlerle karakol olarak canilerden toplanan askerleri koydu. Memlekete girilebilecek geçitleri muhafaza altına aldı. Sonra yine büyük bir set yaptırarak kendisinden önce yapılan iki setle birleştirdi. Böylece meşhur Çin seddi tamamlanmış oldu (milâttan önce 214).

Bu tarihten sonra Türk tarihi daha çok aydınlanmaya başlıyor: Milâttan önce 210'da Şarkî Moğolistan'da Tung-hu(Dun-Xu)lar, asıl Moğolistan'da Kun'lar, Kansu'da Yüeçi(Yüesi)ler, Çungarya ve İle boyunda Usun'lar, Orta Tiyanşan'da Saka'lar bulunuyordu. Çin'de ise Tsin sülâlesi Çin'in birliğini kurmuş ve Çin kuvvetlenmişti. Bu yıllarda Orta Asya'nın Türk boylarının gayet kuvvetlenmekte olduğu anlaşıyor. Çünkü Greko-Baktra Devleti padişahlarından Evphidem, 206 yılında Selevkidlerden Üçüncü Büyük Antiox (223-187) ile barış müzakerelerinde bulunurken Antiox'u tehdit yerinde, pek çaresiz kalırsa göçebeleri çağıracağını ve bunların yalnız kendi

² Başka bir okunuşa göre Şi-xuan-di. Bundan sonra böylece iki türlü okunuşu olan sözlerin ikinci okunuşunu metinde parantez arasında göstereceğiz.

³ Xu diye Çinliler kendi ülkelerinin şimalinde olan bütün Turan milletlerini adlandırıyorlardı ki, tabii Kun'lar da bu sözün içindeydi.

devletini değil, Antiox devletini de ortadan kaldıracaklarını söylüyordu.

O zaman Kun'ların yabgusu Tuman Yabgu idi. Tsin sülâlesinin idaresi altında birleşen ve güçlenen Çin'in büyük ordularına karşı duramadığı için daha şimale çekilerek on yıl orada kalmıştı. Fakat milâttan önce 210'da Çin yine parçalanarak 8-10 parçaya ayrıldı. Kun'lar bundan istifade ederek yine taarruza geçtiler. Esasen, canilerden toplanma olan Çin sınır kıt'aları da dağıldığından Kun'lar Sarı Irmağa kadar olan yerleri yine zaptettiler.

Tuman Yabgu'nun Mete⁴ adında bir kalgayı⁵ vardı. Tuman'ın başka bir karısı⁶ Mete'nin yerine kendi oğlunu kalgay yapmak istiyordu. Tuman, bu sevgilisinin ısrarına dayanamayarak Mete'yi Yüeşi'lere rehin olarak gönderdi. Tuman'ın sevgilisinin plânı şuydu: Mete'yi rehin gönderdikten sonra Tuman'ı Yüeşi'lerle savaştırmak ve bu suret-

⁴ *Mete, Mode. Mado, Modon* şekillerinde de okunabilen bu adın Türkçe Batur(=kahraman) veya Matur(=güzel) olması ihtimali de ileri sürülmüştür. Ahmet Zeki Velidi Bey, vaktiyle "Türkistanı ve Azerbaycanı Öğrenme Derneği" toplantılarının birinde okuduğu raporda, Kayseri'deki Raşit Efendi kütüphanesindeki 476 numarada bulunan El-Bîrûnî'nin *El-Cemâhir fî'l-cevâhir* adlı kitabına istinaden Keşmir yanındaki Türklerden bahsederken, Hindistan'da fûtuhat yapan *Meti* adında bir hükümdara ait hâtıraların bu Türklerde hâlâ (yani 11'inci asrın ilk yarısında) saklandığını söylemişti. *Meti* ve *Mete* arasındaki benzeyiş dikkate değer. Mete'nin orduları Hindistan'a girmemekle beraber, Mete'nin destandaki şahsiyeti olan *Oğuz Han* Hindistan'ı da almış olarak gösteriliyor. Saka veya Kuşan yahut *Eftalit* kahramanlarından birisinin adı olması da kuvvetle ihtimal dâhilinde olmakla beraber, *Meti*'nin bizim *Mete* olması da mümkündür.

⁵ Türkçeye hiç yakışmayan «veliaht» sözünü kullanmamak için Kırım Türklerinde bu mânâda kullanılmış olan *Kalgay* sözünü seçtim.

⁶ Yabguların karılarına *Yen-şi* (başka bir okunuşa göre *Yan-çzı*) denildiğini Çin kaynakları söylüyor.

le ellerinde rehin bulunan Mete'yi onlara öldürterek kendi oğlunu kalgay yapmak.

Tuman bu plâna âlet olarak Yüeşi'lere savaş açtı. Yüeşi'ler de öldürmek için Mete'yi aradılar. Fakat bunu duyan Mete, Yüeşi'lerin atlarını çalarak kendi eline kaçabildi. Tuman, oğlunun bu muvaffakiyetine sevinerek ona tımar olarak 10.000 çadır halkı verdi. Mete ise kendisini yok etmek için kurulmuş olan tuzaktan dolayı öç almakta başka bir şey düşünmedi. 10.000 atlıdan mürekkep bir ordu kurdu. Atılırken ısıklık çalan yeni bir ok icat etti. Çok sıkı ve sert bir disiplinle askerini talim ve terbiyeye başladı. Önce, ısıklık çalan okları kuşlara attırarak talim yaptırdı. Mete nereye ok atarsa askeri de oraya atmağa mecburdu. Aksi halde ölümle cezalandırıyordu. Bir gün Mete ısıklık çalanı kendi atına attı. Bazıları buna cesaret edemedi. Mete bunların kafasını kestirdi. Sonra, askerlerinin cesaret ve sadakatinden emin olmak için sevgilisine ok attı. Askerlerine de karılarına ok atmalarını emretti. Arkadaşlarından bir kısmı dehşet içinde kalarak oklarını atmadılar. Mete bunları da idam etti. Bir müddet sonra Mete ava çıktı. Avda okunu babasının atına attı. Bu sefer bütün arkadaşları oklarını attılar. Mete artık arkadaşlarını istediği gibi kullanacağını düşünerek Tuman'ı takip etti. Isıklık çalan oku yabguya attı. Arkadaşları da attılar. Tuman öldürüldükten sonra Mete üvey anasını, üvey anasının oğlu olan kardeşini, itaat etmeyen beyleri öldürerek kendisini yabgu ilân etti (milâttan önce 209)

Mete, yabguluğa çıktığı zaman doğudaki Tung-hu (Dun-xu)lar çok kuvvetliydi. Kun'lardaki karışıklıktan, gayrimemnunların çoğalmasından istifade etmek isteyerek elçi gönderdiler. Tuman'ın zamanından kalan ve çok hızlı koşan bir atı istediler. Mete beyleriyle konuştu. Beyler, Kun'ların hazinesi olan bu atı vermemek düşüncesinde idiler. Fakat Mete «Bir milletle komşu olarak yaşa-

dıktan sonra onlardan bir atı kıskanmak nasıl olur?» diye atı verdi. Cesaretleri artan Tung-hu(Dun-xu)lar Kun'ların korktuğunu sanarak yine elçi gönderdiler ve Mete'nin karılarından birini istediler. Beyler Tung-hu(Dun-xu)ların bu hareketini vicdansızlıkla itham ederek vermek istemedilerse de Mete: *«Mademki komşuyuz, onlardan bir kadını esirgemek nasıl olur?»* diyerek bir kadına olan sevgisinin tebaasını korkunç komşularla neticesi şüpheli bir savaşa sürükleyecek kadar olmadığını söyledi ve karılarından birini gönderdi.

Bunun üzerine Tung-hu (Dun-xu) hükümdarı daha çok mağrur oldu. Kun'larla Tung-hu(Dun-xu)ların sınırında (şimdiki Kalgan'ın cenubugarbisindeki kum çölü) 1000 li kadar boş ve ıssız bir yer vardı. Orada iki devletin sınır kolları vardı. Bunlar karakol askerleri için topraktan yapılmış evlerdi. Fakat bu arazi Kun'larındı. Tung-hu (Dun-xu) hükümdarı Mete'ye yine elçi göndererek Kun'ların kullanmadığı bu toprağı istedi. Mete, beylerini toplayarak ne düşündüklerini sordu. Beylerden birkaçı bu çorak toprağı verip vermemenin bir olduğunu söylediler. Mete, böyle söyleyenlere büyük bir öfke gösterdi: *«Toprak devletin temelidir. Nasıl olur da verilir?»* diyerek vermek fikrinde bulunanları idam ettirdi. At ve kadın kendisinin olduğu için verebilirdi. Fakat toprak şahsına ait değildi. Atına binerek ordusunun kendi ardından gelmesini, geriye kalanın idam edilmesini buyurdu. Kun'ları güçsüz sanan ve ansızın saldıracaklarını ummadıkları için hiç bir askerî hazırlıkları olmayan Tung-hu(Dun-xu)lara apansızın saldırdı. Onları gafil avlayarak hükümdarlarını öldürdü. Mallarını zaptetti. Tebaasının bir kısmını esir etti. Tung-hu(Dun-xu)ların geriye kalanları Pekin'in şimalinde, bugün Karçin denilen vilâyetteki dağlara kaçtılar. Orada ikiye ayrılarak Siyenpi ve U-hüon (Uxuan) adlarını aldılar.

Mete doğu komşularını ortadan kaldırdıktan sonra ordularını Yüeşi(Yüeci)lere yürüttü. Kua-çeu, Su-çjav ve Şa-çeu yani Kansu'da oturan Yüeşi(Yüeci)leri yendi. Ordus'ta bulunan Türk beylerini de itaate aldı. Şansi vilâyetinde, bugün Ta-tung-fu denilen Ta-i (Day) ve Yan'-da keşfiyat yaptı. Tsîn sülâlesinin vaktiyle Kun'lardan almış olduğu bütün yerleri geri aldı. O zaman Çin dahilî savaşlarla uğraşıyordu. Mete 300.000 kişilik ordusuyla Asya'nın en güçlü devletini kurmuştu.

Bunun üzerine ordularını şimale ve şimaligarbîye sürerek Çinlilerin Tim-lin (Dinlin)⁷, Li-küen, Sin-li (Tsayli), Xunyuy, Küyeşe, Ge-kün(=Kırgız) dedikleri Türk boylarını da itaate aldı. Selenge, Ob, Angara ırmaklarına kadar olan yerleri de fethederek memleketi genişletti. Bu sırada Tuman Yabgu taraftarları da Mete'nin bilge⁸ olduğunu tasdik ederek ona iltihak ettiler (milâtan önce 201).

Bu sırada Çin'de Han sülâlesi siyasî birliği temin etmişti. Bu birliği kuran imparator Kao-ti (Gao-di), Şansi'deki sınır vilâyetlerinden Ta-i (Day)(bugünkü adıyla Ta-tum-fu)nun muhafazasını Sin adında bir generala vermiş, o da Maye (yahut So-ping-fu) şehrini karargâh edinmişti. Şimalde, hemen hemen Türk birliğini kurmuş olan Mete de Çin'le hesaplaşmaya bahane aradığından 300.000 kişilik ordusuyla sınırı aşarak Maye'yi kuşattı. General Sin bu büyük orduya karşı koyamayacağını bildiğinden imparatorudan yardım diledi. Fakat Çin sarayında buna ehemmiyet verilmedi. Hattâ generalın Kun'larla uyuşmuş olmasından şüphe edilerek kendisine tevbihname gönderildi. Buna son derece kızan general tevbihnameyi geti-

⁷ Kun'ların Tim-lin (Dinlin) boyu Yenisey'den Baykal'a kadar olan yerleri, Angara ırmağının sol kıyısını işgal ediyorlardı.

⁸ «Bilge » türkçe «hakîm», «dânişmend» demektir.

renleri öldürdü ve Maye şehrini Kun'lara teslim etti. Bu mühim yeri ele geçiren Kun'lar daha cenuba sarkarak Tsin-yang(Txan-yuan)a kadar ilerlediler.⁹ Bu öncü Kun ordularına Çinli general Sin kumanda ediyordu. Bunun üzerine Çin imparatoru ordularının başına geçti. Çin ordusu, General Sin'in kumanda ettiği Kun kollarını birkaç çarpışmada püskürttü (milâttan önce 200). Fakat kış çok sert olduğundan Çin ordusu efradının onda iki veya üçünün parmakları dondu. Bununla beraber Çin ordusu Mete'yi bulmak için hep ilerliyordu. Yabgu Ta-tum-fu civarında karargâh kurmuştu. İmparator, Kun'ların vaziyetini daha iyi anlayabilmek için yabgunun karargâhına çaşıtlar¹⁰ gönderdi. Fakat Mete'nin tertibatı bu çaşıtları aldattı: Mete seçme ordusunu gizli bir tarafa çekmişti. Karargâhında kötü atlar, biraz hayvanlarla hasta ve zayıf efradını bırakmıştı. Çaşıtlar bu hali görerek Kun'ların hakikî gücünün bu olduğunu sandılar, İmparatora böyle rapor verdiler. İmparator en çoğu yaya olan 320.000 kişilik ordusuyla ilerledi. Fakat bir yandan da yine ihtiyatı elden bırakmayarak Lieu-king adındaki generalini istikşafa memur etti. Tecrübeli general Kun'ların hiyesini anladı. İmparatora bunun bir hiyle olduğunu, 250.000 kişilik Kun ordusunun ilk işaretle taarruza hazır olduğunu söyledi. İmparator ise bu değerli generali, ordunun manevî kuvvetini kırmakla itham ederek zincire vurdurdu. Ve Ta-tum-fu'nun 5 li batısında olan Ping-çing (Pxin-çen) üzerine yürüdü. İmparator buraya gelince ordusunun asıl büyük kısmından ayrılmış bulunuyordu. Bu sırada Mete 30.000 seçme askeriyle imparatoru bastırdı.¹¹ Çin ordu-

⁹ Bu şehrin bugünkü adı Tay-yüen-hien'dir.

¹⁰ "Çaşıtlar" Türkçe "casus" demektir.

¹¹ Çin tarihlerinden biri Mete'nin bu ordusunu 40.000, başka biri de 400.000 olarak gösteriyor. Han sülâlesinin tarihi ise 30.000 kişiden

sunu parçaladı. İmparator, Ta-tum-fu'dan 7 li uzaklıkta ve Ping-çing(Pxin-çen)in 10 li cenubuşarkîsinde olan Pe-teng (Bay-din) dağı üzerindeki istihkâma ricat etti. Mete, imparatoru dört yandan kuşattı. Şimal kolunun atları kara, doğudakilerin boz (kır), cenuptakilerin kula (kızıl), batıdakilerin aktı. Kuşatma yedi gün sürdü. Çin imparatoru asıl ordusundan ne yardım, ne yiyecek alamadı.

İmparator Kao-ti (Gao-di) bu vahim vaziyetten kurtulmak için yabgunun karısının şefaatine başvurmaktan başka yol bulamadı. Gizli memurlar göndererek kadını elde etmeye çalıştı, kadın Mete'yi düşüncesinden vazgeçirmeye uğraştı: *«İki hükümdar birbirini sıkıştırmamalıdır. Sen Çin toprağını alıp orada ömür süremezsin. Bundan başka Çin imparatoru çok akıllı adamdır. Yabgu! Sen bunu iyi düşün.»* dedi. Mete bu düşüncüyü doğru buldu. Aynı zamanda kendisine sığınmış olan Çinli general Sin'in maiyetindeki kumandanlardan ikisinin, önce verilen karara rağmen kendisine iltihak etmediğini görerek Çinlilerle birleşmiş olmalarından şüphelendi. Mete bu şüphesinde haksızdı. Fakat karısının telkinatıyla muhasarayı gevşetti. İmparator generallarından biri ve en iyi askeriyle sisten istifade ederek kaçıp asıl ordusuna geldi. Lieu-King'i hapisten çıkararak taltif etti. Öteki çâşıtları idam etti. Mete de geri çekildi. Fakat barış yapılmamış olduğundan Kun'lar daha o yıl Ta-tum-fu ve civarına akınlara başladılar. Hattâ Çinlilerin Ta-i (Day) valisi memleketini Kun'lara bırakarak Çin'e çekilmeye mecbur oldu. Bu sık sık yapılan Kun akınları imparatoru yeni bir savaşa sürükleyecekti (milâttan önce 199). Fakat General Lieu-King, Mete gibi sert bir hükümdara hiyle kullanmak ge-

bahsediyor. 400.000 sayısı o zaman Türkleri için çok mübalagalıdır. Bu savaş olduğu sırada Çin'de Han sülâlesi hâkim olduğu için bu sülâle tarihinin gösterdiği 30.000 sayısını kabul etmek daha doğrudur.

rektiğini, kendisini yumuşatmak için bir Çin prensesi vermek lâzım geldiğini, belki de bu sayede Kun'ları Çin imparatorunun torunu tarafından idare edilmiş görmek kabil olacağını söyledi. Sonunda imparatorun, saray beylerinden birinin kızını göndermesi ve her yıl muayyen miktarda ipek kumaş, pamuk, şarap, pirinç göndermesi şartıyla barış yapıldı (milâttan önce 198). Bu barış neticesinde Sarı Irmağın cenup tarafları yani Peçili, Şansi ve Şensi'nin şimal tarafları Kun'lara geçiyordu.

Çin'in o zamanki pahitahtı Si-gan-fu şehri Kun sınırından 700-li (350 kilometre kadar) uzaklıkta idi. Çinliler bu mesafeyi pek az bulup bunda tehlike sezdiklerinden Lieu-king'in tavsiyesiyle Çin'in en cesur halkından 1.000.000 kişi payitahtla sınır arasına yerleştirildi. Milâttan önce 195'te Çin'de bir ihtilâl oldu. Asiler Kun'lardan yardım istedilerse de Kun'lar bunlara yüz vermedi. Fakat biraz sonra Çin'in Yan valisi 10.000 kişi ile Kun'lara sığınınca Kun akınları yine başladı. Bu sırada Çin imparatoru da ölmüş ve Çin'i, Mete'nin nefret ettiği, imparatoriçe idare etmeye başlamıştı.

192'de Mete, Çin imparatoriçesi Tai-Heu (Gao-xeu)'ya çok ağır bir mektup yazdı. Bu mektupta imparatoriçeyi bataklıkta doğmuş, kırlarda atlar ve öküzler arasında büyümüş öksüz ve köhne bir padişah olarak tavsif ediyor ve kendisini de, memleketini de almak istediğini söylüyordu. Bundan fevkalâde kızan imparatoriçe mektubu getiren elçileri öldürtmek ve Kun'lara savaş açmak meselesini konuşmak üzere meclisini topladı.

Mecliste Fan-hoei (Fan-kxoy) adında bir nazır:

«Bana 100.000 asker verin, Kun ülkesini enine ve boyuna bir geçeyim.» diyerek öğündü.

Buna karşı Li-pu (Gi-bu) adında başka bir nazır öfke ile şu sözleri söyledi:

«Fan-hoei(Fan-kxoy)in kafasını kesmelidir. Çünkü vaktiyle başkumandan olduğu ve emrinde 320.000 asker bulunduğu halde imparator Kao-ti(Gao -di)yi muhasaradan kurtaramamıştı. 'Ping-çing (Pxin-çen) kalesi altındaki felâkette yedi gün ekmek bulunamadı, askerler yay çekmediler.' diye söylenen türkülerin aksi hâlâ işitiliyor. O zamanki yaralılar daha yeni iyileşiyorlar. 100.000 kişiyle Kun devletini ortadan kaldırmaya kalkmak pek boşuna atıp tutmaktır. Bu barbarların ne acı sözlerine kızmalı, ne de tatlı sözlerine sevinmelidir. Cesaretle iddia ederim ki içinde bulunduğumuz şu güçsüzlük halinde barış daha iyidir.»

Bu nutuk tesir yaptı. İmparatoriçe yanındakilerden birine Mete'ye şöylece zelilcesine bir mektup yazdırdı:

"Yabgu köhne payitahtı¹² unutmamış ve onu mektubuyla şerefleştirmiştir. Köhne payitaht dehşet içinde kaldı. Günlerini sayarak kendisini düşündü. O, ihtiyarlamış, kuvveti azalmıştır. Onun saçları ağarıyor, dişleri dökülüyor, yürürken adımlarının ölçüsünü kaybediyor. Yabgu her ne ise yanlış işitmiştir. Lâkin bununla kendisini lekelemek doğru olmaz. Köhne payitaht cina-yet işlemiş değildir. Ona karşı müsamaha gösterilmelidir. Sana iki padişah arabası ve sekiz at takdim ediyorum."

Mete mektubu alınca yine elçi gönderdi. Ve bugüne kadar Çin'den nezaket göremediğini ve imparatoriçe tarafından kendi sertliği mazur görüldüğü için memnun olduğunu, teşekkür ettiğini bildirdi. Bu suretle Çinle Kun'lar arasında barış yapıldı (milâttan önce 181).

179'da imparatoriçe öldü. Yerine geçen Hiao-ven-ti (Xão-ven-di) barış muahedesini yeniledi.

177'ye kadar Kun'lar Şensi dâhilinde *Lin-tao-fu* arazisine iki akın yaptılar. Fakat yabgu bu akını yapanların kendisine tâbi olmayan bir takım âsi çeteler olduğunu söyleyerek Çin'den özür diledi.

¹² "Köhne payitaht" diyerek imparatoriçe kendisini kastediyor.

VI

Kun Devletinin Dahilî Teşkilâtı

Devlet reislerine yabgu yahut cabgu¹ denilirdi. Yabgular Tenri Kut (Tengri Kut) ünvanını taşırdı. Yabguluk irsî idi. Ölenin yerine oğlu yahut kardeşi geçerdi. Yabgular Lien-ti-şi (yahut Lan-ti-şi-hiu-lien-ti-şi) boyundandı.² Asaleti olan üç boy daha vardı. Deguignes ve Hiakent'e göre bu boyların adları şunlardır:

Degutgnes'ye göre:

Hu-yen-şi

Lan-şi

Su-yo-şi³

Hiakent'e göre :

Xuyan

Lan

Süybu

Bunlardan birinci ve üçüncü boylar yabgu ile akraba idiler. Yabgu bunlardan kız alırdı. Sonradan Hieü-lin-şi boyu da asil boylar arasında girdi. Hu-yen-şi(Xuyan)ler daima solda bulunur, yani öteki boylardan üstün tutulurdu. Üçüncü boy olan Su-yo-şi(Süybu)lerin beyi adliye nazırı vazifesini görürdü.

¹ Çin harfleriyle olan şekli çiniyatçılar tarafından Tan-ju, Şen-jü, Şan-yuy ve Tan-hu gibi türlü türlü okunan bu sözün türkçesi yabgu veya cabgu'dur.

² Bu adlar hep Çin tarihlerinin yazdığı şekillerdir. Türkçesinin ne olduğunu anlamak kabil olmuyor.

³ Şi çincece lâkap demektir. Bu takdire göre Hu-yen-şi "Hu-yen lâkaplı" demektir.

Yabgunun buyruğunda iki büyük memur - kumandan vardı: sol (yani doğu) ve sağ (yani batı) kumandanları. Bunlara Çinliler hakîm kiral mânâsında olmak üzere Hien-vam (Xen-van), Kunlar da aynı mânâda olmak üzere Tu-şi (Çjuki) derlerdi. Sol(doğu)-daki Tu-şi(Çjuki) beyi daima kalgay sayılırdı.

Sol (doğu) beylerbeyi Pao-gan-çeu'daki Şang-koy'da otururdu. Ülkesinin doğu sınırları Kora'ya dayanıyordu. Sağ (batı) beylerbeyi de Şensi'deki Yen-gan-fu(Şang)da otururdu. Ülkesi Şa-çeu ve Tibet'e uzanırdı. Mete ise bazen Ta-tum-fu(eski adı Yün-Çong)da, fakat en çok Leao-Tung'un şimalindeki İn-şan dağında otururdu. Burada Kunların silâh imalâthaneleri olup pek çok işçiler ok ve yay yapmakla uğraşırlardı.

Sol (doğu) ve sağ(batı)da altı büyük memuriyet - kumandanlık vardı ki şunlardı:

Deguignes'ye göre:

Hien-vam (Tu-şi)
Ko-li-vam
Ta-tsiam
Ta-tu-goei
Ta-tam-hu
Ko-tu-heu

Hiakent'e göre:

Xen-van (Çjuki)
Lo-li
Da-gân
Da-du-yoy
Da-dan-xu
Gu-du-xeu⁴

⁴ Bu unvanların türkçelerini bulmak güçtür. Birinci rütbe olan Hien-vam (Xen-van) Çince de hakîm (akıllı) kiral dernek olup bunun türkçesi Deguignes'ye göre yine aynı mânâda Tu-şi, Hiakent'e göre de Çju-ki 'dir. İki çiniyatçı tarafından iki ayrı biçimde tespit olunan bu iki hecenin uzak veya yakın bir ihtimalle türkçesini tayin etmek bizce imkânsızdır. Hiakent ikinci rütbe olan Lo-li'nin (halbuki Deguignes bunu Ko-li diye yazıyor) Kunca bir söz olup mânâsının bilinmediğini, üçüncü rütbe olan Da-gân'in «büyük mümessil» demek olduğunu söylüyor. Bu Da-gân sözü türkçe tarkan 'ı hatırlatıyorsa da ancak Gök Türkler devrinde gördüğümüz bu sözün muhakkak Kunlarda da kullanıldığını iddia etmek ihtiyatsızlık olur. Deguignes'de ta, Hiakent'te da şeklinde gösterilen söz çince de büyük demektir. Şu halde dördün-

Ku-tu-heu (Gu-du-xeu) lar yabgu sülâlesine mensup olmayan asillerdi. Doğu ve batıdaki altışar büyük memuriyetin her biri de galiba ikiye ayrılıyordu. Çünkü Kunlarda 24 büyük rütbe olduğunu Çin kaynakları bildiriyor. Bu 24 bey on bin başı unvanını taşıyıp Ku-tu-heu (Gu-du-xeu) dan başka hepsinin kumandasında 10.000 atlı bulunurdu. Bu rütbeler irsî idi. Her bey muayyen bir sahaya malik olup su ve ota göre bir yerden başka yere göç ederlerdi. En kuvvetli beyler sağ ve sol Çjuki (Tuşi) beyleriyle Loli (Koli) beyleriydi. Gu-du-xeu (Ku-tu-heu) beyleri idare işlerinde bunların yardımcısı idiler. 24 beyden her birisinin kumandasında binbaşı, yüzbaşı ve onbaşılar bulunurdu. Bunlar rütbelerinin gösterdiği sayıda atlıya kumanda ederlerdi. Küçük beyler⁵ ise kendi yanlarına duyoy, dan-xu, Tszuy-güy⁶ ler tayin ederlerdi.

Bunlardan başka Kun devletinde ikinci, üçüncü derecede birçok rütbeler vardı. Bunların Hiakent'te adı geçenleri şunlardır:

Büyük Yangüy, Xuçji, Livo, Büyük Tszü-güy (Tsie-Kiü), Xulutsi, Yüyügen, Je-suy (Çijkü)⁷, Yuydi, Xusuley, Çjilur, Çjuduxan, Yuytuçedan, Gonu, Vin, Güsi-xeusu, Yulixen.

Bunların her biri de şarkî ve garbî olmak üzere iki tane idi. Her yılın ilk ayında bütün bu büyük ve küçük rütbeli beyler yabgunun karargâhındaki mabede gelirlerdi. Orada büyük merasimle kurbanlar kesilirdi. Beşinci

cü ve beşinci rütbeler büyük duyoy (=tu-goei) ve büyük danzu (=tam-hu) demek oluyor.

⁵ Buradaki küçük beylerden maksat Ta-tsiam (Da-gân), Ta-tu-goei (Da-du-yoy), Ta-tam-hu (Da-dan-xu) olsa gerektir.

⁶ Buradaki du-yoy ve dan-xu ile altı büyük rütbeden olan Da-du-yoy ve Da-dan-xu'yu karıştırmamalıdır.

⁷ Bir de ayrıca Çeşui (Jiçju) rütbesi zikrolunuyorsa da her halde bu ikisi aynı olsa gerektir.

66 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

ayda hepsi Lum-çing (Lun-çin) de toplanırdı. Burada göğ, yere, ruhlara ve atalara kurbanlar kesilirdi. Sonbaharda Tai-lin'de bir toplantı yapılırdı. O zaman devlet mülkü olan ormanları dolaşır, yoklarlar ve insanlarla hayvanların sayısına bakarlardı.

VII

Kun (Oğuz) Sülâlesi Devrinde Türk Birliği

Milâttan önce 177'ye kadar Mete'nin orduları dağınık bir halde yaşayan Kun boylarını topladığı gibi bunlara sınırdaş olarak yaşayan öteki Türk boy ve ellerini ve bu arada çok güçlü olan Tung-hu(Dun-xu)ları da itaate almışlardı. Evvelce yenilen Çinliler de her yıl vergi vermekte olduklarından Kun devleti yücelmişti. Ve tabiidir ki her yücelen devlet gibi fütuhata başlayacaktı.

Bu tarihte Orta Asya'nın vaziyeti şöyle idi:

Usun'lar Ebi Nor gölünden Kaşgar'a ve oradan Fergana'ya kadar olan yerlerde, yani Yedisu havalisinde oturuyorlardı.

Yüeşi'ler Kansu'da oturuyorlardı.

Kanklı(Kanguy)lar Fergana'nın şimaligarbîsinde ve Sırderya'nın ortalarında oturuyorlardı.

Yan-tsay'lar Kanklıların şimaligarbîsinde, Aral ve Hazar kıyılarında oturuyorlardı.,

Hute(Xuse)ler Kanklılarla Yan-tsayların cenubunda oturuyorlardı.

Bunlardan Yan-tsay'lar İranlı bir boy olup ötekiler Türktüler.

Milâttan önce 177'de Kunların batı beylerbeyi yaylasını Ordus'ta kurdu. Şan-gün sancağını yağma etmeye başlayarak birçok da esir aldı. Kun akıncıları Çin payitahtı olan Si-gan-fu'ya kadar ilerliyorlardı. Çin imparatoru akınları durdurmak için 85.000 kişilik bir ordu gönderdi. Fakat bu ordu kımıldanıncaya kadar Kunlar çapulu yapmışlar ve dönmüşlerdi. Bu sırada Çin'de yine bir ihtilâl çıktığından Çin imparatoru ordusunu geri çağırdı. Fakat Kun kumandanının bu akını muahedeye mugayir olduğundan yabgu batı beylerbeyini sınırdan aldı; batıda fütuhata memur etti. O da ordusuyla Yüeşi'lere gitti. Onları itaate aldı. Vergi vermeye mecbur etti (Milâttan önce 177). Lop gölü civarında yaşayan Şen-şen(Şan-şan)ları da Kunlara tâbi etti. Sonra Usun'lardan başlayarak batıya yürüyüp Türk birliğini tamamladı. Kunlar 26 beyliği kendilerine tâbi etmişlerdi. Bu suretle Kun devleti Kora ve Japon denizinden Yayık, belki de İdil'e kadar uzanmış bulunuyordu. Sibiry'a'nın bir kısmı da Mete'ye tâbiydi (Milâttan önce 177).

Bütün bu fütuhatta Mete'nin, ordularına bizzat kumanda ettiği biraz aşağıda zikri geçecek olan Çin imparatorunun mektubundan anlaşılıyor.

176'da Mete Çin imparatoru Hiao-ven-ti (Xeu-van-di)ye şu mektubu gönderdi:

"Gök tarafından tayin edilen Kunların büyük yabgusu saygı ile Xeu-van-di'nin sağlığını diler. Geçenlerde Van-di barış ve kardeşlik hakkında mektup yazmıştı. Bu, her iki tarafın da menfaatine uygundur. Çin'in sınır memurları Batı Çjuki Beyini tahkir etmişler. O da bana arz etmeden İlu-Xeu-nan-cji ve birkaç kişinin kışkırtmasıyla Çin memurlarıyla kavgaya girmiştir. Şu suretle iki devlet arasında yapılan muahedeyi bozmuş ve kardeşlik yakınlığımızı parçalamıştır. Bu suretle Çin devletini güç mevkie düşürmüştür. Van-di'den teessüf beyan eden iki mektup

alınmıştır. Lâkin cevabını götüren elçi dönmemiş, Çin elçisi de geri dönmemiştir. İşte bu, iki komşu devlet arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Muahede aşığı memurlar tarafından nakzedildiği için Çjuki Beyi buna ceza olarak batıda Yüeci'ler üzerine gönderildi. Göğün inayetiyle askerlerimiz sağlam, atlar güçlü oldular. Yüeci'leri yendiler. Kılıçtan geçirip veya itaate alıp Leulan, Usun Xuse ve diğer 26 ülkede karar kıldılar. Bu ülkelerin ahalisi Kun ordusu sırasına geçip bir aile oldular. Şimal taraflarında sükûnet ve asayiş yerleştirdikten sonra savaşa nihayet verip askerleri dinlendirmek ve atları semirtmek gerektir. Sınırdaki ahalinin eskisi gibi rahat etmesi için gelip geçenleri unutmak ve eski muahedeyi yenilemek lâzımdır. Küçükler büyüsün, ihtiyarlar ömürlerini rahat rahat geçirsün, gelecek nesiller barışın tadını alsınlar. Van-di'nin fikirlerini almadığımız için ona elçi olarak Lan-çjun¹ Sidutsen'i gönderdik. 1 deve, 2 binek atı ve 8 araba atı göndermeye cesaret ediyorum. Eğer Van-di Kunların sınıra yanaşmasını istemiyorsa ahalinin sınırdan uzak oturmasını memurlarına emretsin."

Kun elçisi bu mektubu verince geriye gönderildi. Mektubu alınca Çin sarayında müşavere yapılarak savaş veya barış hakkında görüşüldü. Çin vezirleri batıda bu kadar fütuhat yapıp güçlenmiş olan bir milletle çarpışmanın tehlikeli olduğunu, hattâ savaş kazanılsa bile bataklık, çorak ve ekilmeye elverişli olmayan bu toprağın zaptından bir şey çıkmayacağını, üstelik insan ve paraca çok zayıat verileceğini ileri sürerek barışı tercih ettiler. İmparator da bu düşünceyi kabul etti ve milâttan önce 174 te Kunlara şu mektubu gönderdi:

"Van-di büyük saygı ile Kunların ulu yabgularının sağlığını sorar. Lan-çjun Sidutsen tarafından getirilen mektupta denil-

¹ Lan-çjun, elçinin rütbesinin Çince adıdır.

miştir ki: 'Batı Çjuki Beyi müsaadesiz ve İlu-xeu-nan-çji'nin kışkırtmasıyla iki devlet arasındaki muahedeyi ve kardeşlik bağdaşmasını bozmuştur. Bununla komşu Çin devletini güç mevkie düşürmüştür. Fakat bu iş aşağı memurlar tarafından yapılmış ve Batı Çjuki Beyi de cezalandırılmak için batıya, Yüecilere gönderilmiş, o da bu ülkeyi fethetmiştir. Şimdi istenilen şey savaşı durdurmaktır. Askerleri dinlendirmek, atları beslemek gerektir. Gelip geçenleri unutmak, eski muahedeyi yenilemek lâzımdır ki sınır ahalisi rahat edebilsinler. Küçükler büyüsün, ihtiyarlar son ömürlerini rahat geçirsin, gelecek nesiller barışın tadını alsınlar.' Ben bunu pek doğru buluyorum. Eski zamanlardaki hakîm padişahlar da böyle düşünürlerdi. Xen (Han) sülâlesi Kun sülâlesiyle kardeşlik muahedesi yaptı. Bunun için yabguya pek çok hediyeler gönderiyor. Muahedeyi ve kardeşlik bağdaşmasını bozmak daima Kunlar tarafından olmuştur. Bununla beraber Batı Çjuki Beyi affedilmiştir. Yabgudan rica ederim ki gazebini daha ileri götürmesin. Yabgu mektubun mündericatına uygun iş görmek isterse memurlarına yabgunun mektubuna uygun iş görmelerini emretsin. Elçi batı seferlerinde yabgunun şahsen rehberlik ettiğini ve pek büyük fedakârlıklar gösterdiğini söyledi. Bunun içindir ki taşıdığım uzun bindallı elbise ile, saçlar için küçük altın taç, altınlı kemer, gergedan kemiğinden altınlı kemer tokası, 10 parça ipek kumaş, 30 parça kemha, eflâtun ve yeşil renklerde 40 parça ipek kumaşı takdim etmek üzere mahsus elçi gönderilmiştir."

Mete Yabgu Çin'le yapılan bu muahedeyi bütün ülkesinde neşrettirdi. İmparator da Çin milletine barışı müjdeleyen bir beyanname neşretti. Çinliler çok sevindiler. Barıştan biraz sonra Mete Yabgu öldü (milâttan önce 174).

Ki-Yö (Giyü) Yabgu (174-161)²: Mete ölünce yerine oğlu Ki-yo (Giyü) Yabgu çıktı ve Lao-şan unvanını aldı. Yeni yabgu tahta çıkar çıkmaz Çin imparatoru kendisine bir prenses gönderdi. Bu prensesi götürmeye de menşei Yan vilâyeti olan haremağası Çong-hang-yüe (Çjun-xin-yue) memur oldu. Bu her ne kadar gitmek istemediyse de imparator onu icbar etti. O da giderken Han (Xen) sülâlesinin felâketi için gittiğini söyledi. Hakikaten Kun ülkesine varınca yabgu tarafına geçti. Yabgu da kendisini sevdi. Çong-hang-yüe(Çjun-xin-yue) Çin sarayının Kunlar hakkındaki bütün düşüncelerini, bunlardan korunma yollarını yabguya ifşa etti. Yeni yabgu Çin âdetlerini benimsiyor, Çin mallarını kullanıyordu. Yüe (Yue) bunun kötülüğünü ispat için yabguya dedi ki:

“Kunların nüfusu Çin’in bir tek vilâyetinin nüfusu kadar bile değildir. Fakat Kunlar iyi yemek, iyi giyecek kullanmadıklarından bu sahada Çinlilere muhtaç değildirlere. Kunların Çinlilere karşı kuvvetli olmalarının sebebi budur. Şimdi ise siz âdetleri değiştiriyor ve Çin malını seviyorsunuz. Hâlbuki Çinliler kendi mallarının onda birini sarfederlerse bir tek Kun kalmaz, hepsi Çinlilere iltihak eder. Çinlilerden ipek ve pamuk malları alarak dikenli otlar arasında geziniz ve parça parça ediniz. Şu suretle bu Çin mallarının sizin yün ve deri elbiselerinizden dayanıklı olmadığını gösteriniz. Çinlilerden aldığınız yemeği kullanmayınız. Bu suretle onlara anlatınız ki süt ve peyniri bunlara tercih ediyorsunuz.”

Yüe (Yue) bunları söyleyerek Kunların, bir kere Çin ahlâkını kabul edecek olurlarsa, onların mallarına ve yiyeceklerine daima muhtaç olacakları cihetle günün birinde Çin tâbiyetine gireceklerini iddia ediyordu. Yüe

² M. Şemsettin Bey' in bu tarihi 158 olarak göstermesi yanlıştır.

(Yuye) vergi için defter tutmak usulünü; nüfusu, hayvanları, malları kaydetmeyi de öğretti. Bu suretle Çin’le çarpışılacağı zaman yabgunun kendi gücünü daha iyi bileceğini anlattı. Bundan başka Yüe (Yuye), yabgunun Çin sarayına yazdırdığı tahta mektupları daha büyük kıt’ada yazmasını, daha yüksek dil kullanmasını tavsiye etti. Kun âdetlerinin cemiyet için faydalı olduğunu, Çin âdetlerinin ise ahlâksızlık ve sınıf mücadeleleri doğurduğunu söyledi. Hattâ bir defa Çin elçisiyle de münakaşa ederek çok söze lüzum olmadığını, Kunlara vergiyi iyi ve mükemmel olarak göndermezlerse sonbaharda Kun ordusunun Çin tarlalarını harap edeceğini söyledi.

O zaman Çin’de imparator olan Ven-ti (Van-di) âciz bir mevkide idi. Çin ordusunda da hiç disiplin kalmamıştı. Çin zabitleri raporlar vererek yollar yapılmasını teklif ediyorlardı. Kia-i adında bir Çin nazırı, bütün nüfusları bir Çin şehri kadar olan Kunlara vergi vermenin onlara tâbi olmak mânâsını ifade ettiğini, bunun pek zilletli bir şey olduğunu Çin imparatoruna söyleyerek Kunları yenmek için bazı öğütlerde bulundu (milâttan önce 169). Kunlar ise ufak tefek akınlar yapıyorlardı.

Milâttan önce 166’da yabgunun kumandasında 140.000 atlıdan mürekkep bir Kun ordusu Çin’e girdi. Şensi vilâyetinde Çao-na ve Seo-gvan’ı zaptederek bir Çin kumandanını öldürdü. Birçok esir, bol ganimet aldı. Çin imparatoru hücumu durdurmak için 1000 araba ve 100.000 atlıdan mürekkep bir ordu hazırladı. Ayrıca üç vilâyette de üç kolordu topladı. Fakat Çin ordusu kımıldanıncaya kadar Kunlardan bir tek kişinin burnu kanamadan Kun ordusu çekildi. Bu ordu Çin’de bir ay kalmış, yapacağını yapmıştı.

Çinlilerin aczi Kunları daha mağrur ve müteşebbis bir hale getirdiğinden akınları her yıl yenileniyordu.

Milâttan önce 162'de yabgu Çin'in kımıldayamamasından istifade ederek Yüeşi'lere taarruz etti. Bunlar daha önce yenilmişlerdi ama ancak vergiye bağlanabilmişlerdi. Bu sefer kat'i bozguna uğradılar. Kıralları da öldü. Hattâ Ki-yo (Giyüy) Yabgu bunun kafatasından bardak yaptırarak merasimlerde bununla içer oldu. Bu bozgun üzerine Yüeşi'ler ikiye ayrıldılar. Küçük Yüeşi adını alan az bir kısmı Tiber'in şimalindeki dağlara çekildi. Daha cesur ve kalabalık olan büyük yığın İle ırmağı boyunca şimaligarbîye doğru çekildiler. İle boyunda oturan ve Kunların tebaası olan Usun'larla çarpıştılar. Usun'lar yenildi. Beyleri Nan-teu-mi öldü.

O yıl (m.ö. 162) Çin imparatoru yabguya bir elçi ile mektup göndermeye mecbur oldu. Bu mektup şöyle idi:

"Ven-ti (=Van-di) Kunların ulu yabgusunun sağlığını büyük saygı ile sorar. Danxu-tszüy-güy ve Lan-çjun-xen-lao ile gönderilen iki atı ben derin bir saygı ile aldım. Ölmüş olan padişahların kararına göre³ uzun seddin şimalindeki göçebe beylik(ülke)lerin emir ve fermanı yabgudan almaları lâzımdır. Uzun seddin içindeki ahaliyi de ben idare ediyorum. Bu milyonlarca insanın ekincilik, dokumacılık ve avcılıkla hayatlarını kazanmaları için çalışıyorum. Çocukların babalarından ayrılmamaları için uğraşıyorum.

Şimdi işittim ki kötü düşünceli adamlar hırs ve tamâlarından dolayı adaleti bozuyor, muahedeyi nakzederek milyonlarca insanın mukadderatıyla oynuyor ve iki padişah arasına düşmanlık yerleştiriyorlar. Bununla beraber bunların hepsi geçmişe karışmış işlerdir. Mektupta⁴ denilmiştir ki iki devlet arasında barış yapıp kardeşlik olmakla her iki padişah eğlenceye dalaçaklardır. Savaşı keserler, orduya kolaylık gösterir ve atları

³ Kunlarla olan muahedeyi kastediyor.

⁴ Yani yabgunun mektubunda.

dinlendirirler. Nesiller sefa sürer ve sanki yeni bir hayat başlamış olur. Ben bunu pek yerinde buluyorum. Uslu ve bilgili erler daima her yıl yeniliğe rağbet ederler, ihtiyarların rahatı, küçüklerin büyümesi için yeni bir hayat bağışlamağa çalışırlardı. Herkesin gök tarafından tayin edilen mukadder saatine kadar rahat yaşamasını temin için ben ve yabgu bu yol ile⁵ yürümeliyiz. Eğer göğün istediği gibi tebaaların refahına çalışırsak ve bu da nesilden nesile ebediyen devam ederse göğün altında bulunanların hepsi bahtiyar olurlar.

Han(Xen)larla Kunlar sınırdaş ve birbirine denk iki devlettir. Kunlar öldürücü soğukları pek erken gelen şimal ülkesindedir. Bunun içindir ki onlara her yıl muayyen miktarda darı, ak pirinç, kumaş, ipek, pamuk ve sair eşyalar göndermek için memurlara emredilmiştir.⁶ Şimdi göğün altında derin bir sessizlik hâkimdir. Milyonlarca kişi barışın tadını tatmaktadır. Ben ve yabgu tebaamızın babası sayılırız. Geçen vukuatı bir bir düşünerek ehemmiyetsiz ve ufak işlerin, nazırların düşüncelerindeki yanlışların kardeşlik bağdaşmasını altüst etmek için kâfi olmadığı fikrine zahip oluyorum. Malûmdur ki gök bile bütün şeyleri kaplayamaz. Yer bile bütün varlıkları üzerinde tutamaz. Ben ve yabgu da aynı suretle geçen ufak tefek şeyleri bir tarafa bırakmalıyız. Büyük kanun üzerinden gitmemiz, geçmişteki hoşnutsuzlukları unutmamız lâzımdır. Bununla geleceği sağlamlaştırmış oluruz.

İki devletin ahalisi bir aile teşkil etsinler. Padişahlar ve milletler; suda, yerde, havada yaşayan hayvanlar hep âsâyîş ve menfaat ister, tehlike ve zarardan kaçınırlar. Bundan dolayı canlı olanı öldürmemek göğün kanunudur. Ben geçen işleri unutup size kaçan tebaamı affettim. Yabgunun da "Çjan"ı ve başkalarını düşünmemesi lâzımdır. Malûmdur ki eski padişahlar

⁵ Uslu ve bilgili erlerin yoluyla.

⁶ Çinliler yenilerek verdikleri vergiyi iyilik etmek için verdikleri hediyeler gibi göstermek istiyorlardı.

muahede maddelerini kararlaştırdıktan sonra sözlerini bozmuyorlardı.

Yabgu gök altına nazar-ı dikkati celbetmelidir. Umumî durgunluk, barış ve kardeşlik yerleşmeli. Han (Xen) sülâlesi bunu nakza önayak olamaz. Bunu yabgunun nazarına arz ediyorum. Barış ve kardeşlik hakkında yabgu ile mukavele olduğu gibi ben "Yuy – şi"ye şu suretle yazmasını emrettim: Kunların ulu yabgusu bana arzedilen mektubunda barışı ve kardeşliği tasdik etmiştir. Kaçaklar (sığınanlar) meskûn sahalara ahalisinin kesafetini artıracak değillerdir. Kunlar sınırdan girmesinler. Çinliler de sınırdan çıkmasınlar. Bu kararları bozanlar ölümle cezalandırılsınlar. İşte yalnız bu suretle yakınlık sağlamlaştırılabilir. Bunu, imparatorluktaki bütün ahalinin bilmesi için ilân etmelidir."

Milâttan önce 161'de yabgu ölerək yerine oğlu Kiün-çin (Günçin) geçti.

Kün Yabgu (161-126): Yeni yabgu⁷ tahta çıkınca Çin hükümeti hemen bir elçi göndererek barış ve kardeşliği teyit etti. Fakat milâttan önce 158'de Kunlar muahedeyi bozdular. Her biri 30.000 atlıdan mürekkep iki Kun kolordusu Şan-gün ve Yun-çjun vilâyetlerine girerek büyük katliam ve çapul yaptılar. Pek çok ganimet aldılar. Çinliler kuvvetli ordular gönderdilerse de bunlar sınıra varıncaya kadar Kunlar işlerini bitirip çekilmişlerdi. Bundan dolayı Çin ordusu geri döndü.

157'de Çin imparatoru ölerək yerine Hiao-King-ti geçti. Fakat Çin büyükleri bunu sevmiyorlardı. Bundan dolayı bir takımı isyan etti.

⁷ Kiün sözü Kün(=gün)e benzediğinden ve Oğuz destanındaki Gün Han'ı hatırlattığından bu ismi Kün diye almakta mahzur görmedim.

154'te, bu isyan edenlerden Çjao Beyi Kunları yardıma bile çağırıldı. Fakat yabgu bunlara kulak asmadı.

152'de Çin imparatoru yabguya birçok hediyelerle bir prenses gönderdi. İmparator Hiao-King-ti zamanında (157-140) Kunlar büyük akınlar yapmadılar. Fakat ufak Kun kıt'aları arasına akın yapıyorlardı. Hattâ bu akınların birinde Çinliler General Li-Kuang vasıtasıyla Kunları yenmişlerdi. Bu devirde sınır ticareti açıldı.

Milâttan önce 140'ta Usun'ların beyi Koen-muo (ki 162 vak'asında Yüeci'ler tarafından öldürülen Usun beyinin oğluydu) Kunların yardımıyla Yüeci'lere isyan ederek onları yendi ve Usun elinden çıkardı. Yüeci'ler yukarı Sırderya boyuna ve Maveraünnehir'e girdiler. Saka'ları yerlerinden sürdüler. Saka'lar cenuba doğru çekilirken bunlar da onların peşinden Soğdiyana'yı alıp Baktriya önünde Greko - Baktra'lılar ve Part'lar tarafından durduruldular.

Aynı yılda Çin imparatoru ölerek yerine Vu-ti (Vu-di) geçti. Bu da barış ve kardeşlik muahedelerini tasdik etti. Birçok hediyeler gönderdi ve sınır ticaretini yine açık tuttu. Fakat Kunlara darbe vurmak için gizli gizli her yola başvuruyordu. Kunlardan dayak yemiş olan Yüeci'lerle birleşerek Kunları ezmek için onlarla ittifaka karar verdi. Bu maksatla meşhur generallarından Çang-Kiao (Çang-Kien)'i 139'da Yüeci'lere gönderdi. Fakat general yolda Kunların eline düştü. Kün Yabgu kendisini hapse attırdı. On yıl (129'a kadar) orada kaldı.

Hâlbuki Çinlilerin Kunlarla barışı yenilemeleri samimî değildi. Çin sarayında Kunların nasıl yenilebileceği hakkında münakaşalar yapılıyordu. Çin büyüklerinden bir takımı Kunların yenilmezliğini ileri sürerek her şeye rağmen barış istiyorlardı. En ateşli savaş taraftarı ise Vang-koey (Van-kxoy) idi. Fakat bu da Kunları hiyle ile yenmek prensipini güdüyordu. Sonunda bu düşünce

kabul edildi. 300.000 kişilik bir Çin ordusu Maye şehri civarında pusu kurdu. Kendisine yabguya sığınmış süsünü veren bir Çin zabiti yabguya gönderildi. Bu zabıt Maye şehrini bütün servetiyle yabguya teslim etmek için yabguyu harekete getirecekti. Bu suretle nispeten zayıf bir kuvvetle ve ihtiyatsızca gelen yabgu ordusuyla birlikte esir edilecekti.

Milâttan önce 133'te bu plân yapıldı. Zabıt yabguyu kandırdı. Yabgu 100.000 atlı ile Ta-tum-fu civarında Vu-çeu'ya geldi. Hattâ Maye'ye yaklaştı. Maye'den 100 li uzakta yabgu birçok hayvan sürüleri gördü. Bunların, tabii kasten, çobanları yoktu. Yabgu buna şaşıtı ve içine kurt düştü. Biraz sonra Kunlar bir işaret kulesine taarruz ettiler. Kunlar buradaki Çin zabitini süngü ile vurmak istediler. Zabıt korkarak aşağı indi, teslim oldu. Çinlilerin plânını Kunlara ifşa etti. Yabgu dehşet içinde kaldı. Kendi kendine «*Ben pek büyük bir şüphe içindeydim.*» dedi ve «*Bu zabiti bana Tanrı gönderdi.*» diyerek ona birçok lûtuflarda bulundu. Bütün ordusuyla hızla geri çekildi. Pusu-daki büyük Çin ordusu da boşuna bekleyedurdu. Çin kumandanı Vang-koeı (Van-kxoy) kendi kolordusuyla Kunların levazım kıt'alanna taarruz edecekti. Lâkin askerleri buna cesaret edemediler. Kendisi de takibe gitmekten çekindi. Bunun üzerine plânı yapan kendisi olduğu için idam olundu (veya intihar etti).

Bundan sonra Kunlar sıklık akınlara başladılar. Bununla beraber Kunlar Çin sınır pazarlarına gelmelerini kesmediler, imparator da cemile olsun diye bunları kapatmadı.

129'da Kunların Şan-gu'ya taarruzundan dolayı Çin imparatoru 4 kumandanın kumandasında her biri 10.000 atlıdan mürekkep 4 fırka gönderdi. Bunlara Kun sınır pazarlarına taarruz etmeleri emredildi.

General Goey-tsing (Vey-tsin), kumandasındaki fırka ile Kunlardan 700 esir aldı.

Gun-sun-ao fırkası Kunlara yenilerek 7.000 kişi kaybetti.

Gun-sun-xi fırkası hiç bir şey elde edemedi.

Li-gvan (Li-kuang) fırkası sınırda Kunlarla çarpışıp yenildi, kendisi de esir edildi. Fakat kendisini ölmüş gibi göstererek Çin'e kaçabildi.

Li-gvan (Li-kuang) ile Gun-sun-ao divan-ı harbe verildiler. Bu iki generalin bütün rütbeleri geri alındı.

Aynı yıl, on yıldır Kunların elinde esir bulunan general Çang-kien kaçmaya muvaffak oldu. Maverâünnehir'de Yüeci'lerin karargâhına gidebildi. Bu sırada Yüeci'ler Çinlilerin Ta-hia dedikleri Baktriya üzerine sefere hazırlanıyorlardı. Yüeci'ler tarafından Baktriya'nın kat'i surette zaptı ile neticelenen bu savaşa Çang-kien de iştirak etti (milâttan önce 129). Memleketine dönerken Kunlara yakalanmamak için Tibet yolundan geçtiyse de yine Kunlara esir düştü.

Aynı yılın kışında Kunlar sınıra birkaç akın daha yaptılar. Bu akınları durdurmağa memur Çin ordusu hiç bir şeye yaramadı. İmparator, General Li-gvan (Li-kuang)ı affederek Yüm-pim-fü arazisinin muhafazasını ona verdi. Kunlar ona *uçucu kumandan* adını vermişlerdi. Değerli bir kumandan olduğundan Kunlar o tarafa akın etmediler.

128 sonbaharında 20.000 Kun atlısı Leo-si'ye akın edip valiyi öldürdüler. 2.000 esir aldılar. Sonra Peçili vilâyeti içinde Yu-yam (Hiakent'te Vay-min)a hücum ederek 1.000 kişi esir ettiler. Bunun üzerine General Goey-tsing (Vey-tsin) 30.000 kişi ile Vay-min'e, General Li-si

⁸ Hiakent'te Leo-si yazılan bu ad Deguigens'de Leo-tung yazılmıştır. Çince de si = batı, tung= doğu demek olduğuna göre burada bir yanlışlık var demektir.

de Day-gün'e gönderildi. Bunlar Kunları püskürttüler. Biraz da esir aldılar.

127'de Çinliler büyük bir taarruz yaptılar. Ordus'u zaptettiler. Birkaç bin esir, bir milyon kadar sığır, öküz, inek elde ettiler. Bu, Çinliler için büyük bir kazançtı. Mevkilerini sağlamlamak için Ordus'a 100.000 Çinli yerleştirdiler.

126 kışında Kün Yabgu öldü. Bu sırada çıkan saltanat kavgasındaki karışıklıklardan istifade eden Çang-kien yine kaçarak Çin'e döndü ve imparatora batı hakkında geniş bir rapor verdi (milâttan önce 126).

İşisie (İçise) Yabgu (126-114): Kün Yabgu öldüğü zaman usulen oğlu Yüa-tan(Yuy-bi)'in yabgu olması lâzım geliyordu. Fakat Kün Yabgu'nun kardeşi İşisie (İçişe) bunu tanımadı. Çarpışmada Yü-tan (Yuy-bi) yenilerek Çin'e sığındı. Birkaç ay sonra da orada öldü. Bunun üzerine, kendisini yabgu ilân eden İşisie (İçişe) büyük bir kuvvetle yazın Ta-tum-fu (Day-gün) ülkesine girdi. Oranın kumandanını öldürdü. Birkaç bin esir aldı.

Sonbaharda da Kunlar Yay-min (Ta-yüen-fu) ülkesine girerek birçok Çinli öldürdüler ve 1000 kadar esir aldılar.

125'te Kunlar yine Day-gün vilâyetine girdiler. Din-san ve Şan-gun adında iki Kun generalinin kumandasında beheri 30.000 kişiden mürekkep olan bu iki kolordu birçok Çinli öldürüp binlerce esir aldılar.

Batı Çjuki Beyi de Çin devletinin Ordus'ta Şo-fan şehrini inşa etmesine kızarak Çin sınırına birkaç defa hücum etti. Şofan'ı ve bütün Ordus'u yağma etti. Birçok memurları ve ahaliyi öldürüp birçok da esir götürdü.

124 ilkbaharında Çinliler 100.000 atlıdan mürekkep bir ordu hazırlayıp altı kumandana verdiler. Başkumandan olarak da Goey-tsing (Vey-tsin) tayin olundu. Çin ordusu birkaç noktadan Ordus'a girdi. Batı Çjuki Beyi

Çinlilerin geleceğini ummadığı için içkiye dalmıştı. Çin ordusu 700 li yürüyüp Çjuki Beyini geceleyin sargıya aldı. Bey bu kuşaktan tek başına kurtularak kaçtı. Seçme atlıları da arkasından bölük bölük geldiler. Çinliler erkek kadın 15.000 kadar esir aldılar. Batı Çjuki Beyinin küçük rütbeli 10 kadar beyini de esir ettiler.

Aynı yılın sonbaharında Kunlar bu yenilmenin acısını çıkarmak için 10.000 atlı ile Day-gün(Ta-tum-fu)e girdiler. Çin kumandanını öldürüp 1000 kadar esir alarak gittiler.

123 ilkbaharında Çinliler yine 100.000 kişilik bir orduyu altı kolordu halinde ve Goey-tsing (Vey-tsin) kumandasında gönderdiler. Bu büyük ordu Kunlarla birkaç defa çarpışıp 19.000 esir aldı. Fakat birkaç ay sonra Kunlar öç aldılar: Kien (Gan-de) ve Xi-xe-o-çjao-sin adında iki Çin kumandanı (ki ikincisi Çin'e sığınmış bir Kun beyi idi ve öncü kumandanı idi) yabgunun kendi kumanda ettiği Kun ordusuyla çarpıştılar. General Sin birlikte hareket ettiği öteki fırkadan biraz ayrılmak gibi bir yanlışlık yaptı. Neticede bütün kıt'asını kaybetti; esir oldu. General Kien (Gan-de) ise tek başına kaçabildi. Çinliler 3000 kişi kaybettiler. Yabgu, Sin'e ikinci derecede beylik verip onu kendi kız kardeşiyle evlendirdi. Sin Çin işlerinde yabgunun müşaviri olup ona Çin aleyhindeki düşüncelerinde faydalı malûmat verdi. Sin ona karargâhını şimale, kum çölünün öteki tarafına göçürmeyi, bu suretle yorgun Çin ordusunu çekerek sınırdan uzaklaştırıp ele geçirmeyi öğütledi. Yabgu da öyle yaptı.

122'de Kunlar 10.000 kişilik bir orduyla birkaç koldan Şan-gu(Pao-gan-çeu)ya girdiler. Birkaç yüz kişi öldürüp biraz esir aldıktan sonra çekildiler.

121'de Çinliler, General Çang-kien'in raporuyla dışarda fütuhata kalkıştılar. Çin imparatoru meşhur Çin generallerinden Kü-ping(Xo-güy-bin)i 10.000 askerle bir

keşif taarruzuna memur etti. Bu kumandan Lun-si'den çıktı. Yan-çji dağlarından geçip 1000 li yürüdü. Bir Kun koluna çatarak on gün çarpıştı. Kunlar yenildiler. Sonra Kan-çeu'nun cenubuna doğru Yen-şi dağına geçerek birçok esir aldı. Bu esirler öldürüldü. Bu sefer Çinliler bir de altın put ele geçirdiler. Bu bir «Fu» heykeliydi.

Aynı yılın yazında General Kiü-ping (Xo-güy-bin) her birinin kumandasında 10.000'er kişi bulunan birçok kumandanlarla birlikte yine Kunlara taarruz etti. Şimaligarbiye doğru 2000 li ilerlediler. Sobo Nor gölüne doğru gittiler. Kiü-yen (Güy-gen) şehrini geçerek Tsi-len (Ki-lien) dağına kadar taarruz ettiler.⁹ Çinliler burada 30.000 esir aldılar. Bunların arasında 70 kadar da Kun bey ve kumandanları vardı. Bu bozguna sebep, yabgu tarafından buraları müdafaaya memur edilen Hoen-sie (Xonşe) ve Hieu-tu (Xuçjuy) adındaki kumandanların kayıtsızlığı olmuştu.

Fakat bir yandan da Kunlar Ta-yüen-fu (Day-gün) ve Yay-min ülkelerine girerek birçok Çinlileri öldürdüler. Yüzlerce esir aldılar. Çin imparatoru Çin'in en usta generallerinden Çang-kien ile Li-kuang(Uçucu kumandan)ı gönderdi. Bunlar Peçeli vilâyetine girdiler.

General Li-kuang (Li-gvan) 4000 kişilik ordusuyla Doğu Çjuki Beyi tarafından sargıya alındı. Esir ve ölü olmak üzere ordusunun yarısını kaybetti. General Çang-Kien gelip Li-kuang'ı kurtardıysa da o da darmadağınık oldu. Kunlar ise 2000 zayıat verdiler. Bu bozgun üzerine iki Çin generali ölüm cezasına çarptıdılarsa da para vererek kendilerini kurtardılar.

Aynı zamanda yabgu da kendi beylerinden Hoen-sie (Xonşe) ve Hieu-tu(Xuçjuy)yu kayıtsızlıkları yüzünden

⁹ Bu dağ Kan-çeu civarındadır. Yani Şensi vilâyetinin batı ucundadır. Hami'nin şimalindeki aynı adlı dağ ile karıştırmamalıdır.

Kun ordusunun yenilmesine sebep oldukları için idam etmek istedi. Bunu haber alan beyler Çine kaçmaya karar verdiler. Fakat kaçmadan önce araları açıldı. Hoen-sie (Xonşe) ötekini öldürerek onun tebaasını da aldı. Böylece kendisinininkilerle birlikte 40.000 kişilik bir ordu olan maiyetiyle Çin'e sığındı. İmparator nazırlarından bazılarının mütalaalarına rağmen bunları iyi kabul etti. Bunların sayesinde Kun akını azaldı; ve Çinliler Lin-tao-fu ve King-yam-fu arazileriyle Lop Gölüne kadar olan bütün araziye sahip oldular.

120'de Kunlar Yüm-pim-fü (Yu-bey-pxin) ve Din-sen vilâyetlerine iki kolordu ile girdiler. Oralarını tahrip ettiler. 1000 kadar da esir alarak çekildiler.

119'da General Sin'in öğüdüyle çölün şimaline çekilmiş olan yabguya Çinliler taarruz kararını verdiler. 100.000 atlı ve 140.000 yedek at hazırladılar. Eşya ve levazım atları bu hesaba dâhil değildi. Bu ordu iki müsavi kolorduya ayrıldı. Birincisine Goey-tsing (Vey-tsin), ötekine Kiü-ping (Güy-bin) kumanda ediyordu. Birincisi Din-sen'den, ikincisi Day'dan yola çıktılar. Yabgu bunu haber alınca levazımat ve eşyasını daha gerilere gönderek seçme ordusuyla Çinlileri bekledi. Çinlilerin birinci kolordusuyla karşılaştı. Bütün gün iki yandan da sert ve kahramanca çarpışıldı. Geceleyin sert bir rüzgâr çıkarak tozları Kunların tarafına doğru götürmeye başladı. Bundan istifade eden Çin ordusu yanlarını uzatarak Kun ordusunu kuşattı. Yabgu isnan gücünün gösterebileceği en büyük emeklerden sonra kuşak hattını yarıp kaçtı. Gecenin karanlığından istifade ederek bir miktar atlısıyla kurtuldu. Fakat Kunlar bu çarpışmada 19.000 esir verdiler. Çin ordusu daha ilerledi. General Sin'in Tien-yen (Den-yan) dağı civarında yaptırmış olduğu Çjao-sin şehrine kadar geldi.

Çinlilerin ikinci kolordusu ise Day şehrinden 2000 li mesafede Doğu Çjuki Beyi ile çarpıştı. Kunlardan 70.000 esir aldı. Ordus'un şimaligarbisinde Lang-kiü-siü-şan-alin (Languysi) dağına kadar ilerledi. Çinliler bu dağın tepesinden büyük çölü gördüler. O dağın tepesinde dinî merasim yapıp kurban kestiler. Bu suretle Kunlar çölün şimaline atılmışlar ve 89.000 esir vermişlerdi. Çinlilerden de on binlerce kişi ve 100.000 at ölmüştü. Çinliler yeni aldıkları yerlere elli altmış bin muhacir yerleştirdiler.

Bu büyük bozgundan sonra Kunlar yabguyu öldü sanarak Koli (Loli) beylerinden birini yabgu seçtiler. Fakat biraz sonra yabgu meydana çıkınca Koli (Loli) beyi eski vazifesine döndü.

Yabgunun Çin işleri müşaviri olan Sin, yabguya Çin'e elçi göndererek barış yapmasını öğütledi. Yabgu Çin sarayına elçiler gönderdi. Fakat Çin sarayında, Kunlara büyük bir tırpan vurulduğu için artık onların tâbiyete alınmaları mümkün olduğu hakkında bir kanaat uyanmıştı. Nazırlardan Jen-can bu iş için kendisinin gönderilmesini istedi. Gönderildi. Yabgu elçinin teklifine son derecede kızarak kendisini tevkif ettirdi. Bundan bir müddet sonra gönderilen elçiyi de idam ettirdi. Bunun üzerine Çin savaş hazırlıklarına başladıysa da uzun zaman Kunlarla çarpışmış olan değerli Çin generali Kiü-ping (Xo -güy-bin) öldüğünden bu sefer yapılamadı (milâttan önce 117).

Fakat bunun üzerine Çinliler başka tedbirler aldılar: Kunların batısında bulunup Kunlara tâbi olan, fakat memnun olmayan boylarla ittifak yollarını aradılar (milâttan önce 115). Hattâ Çin'e sığınan Hoen-sie(Xonşe) nin isyanından doğan karışıklıklar içinde Usun'lar buna teşebbüs bile etmişlerdi.

İşte bu sırada eski Çin generali seyyah Çang-kien yine siyaset meydanına çıktı. İmparatora bir proje verdi. Bu projeye göre Çinliler Usun'ları getirip Kansu'da iskân ederlerse Kunlar artık Çin'e taarruz edemezdi. Aynı zamanda Usun'lar da Kunların korkusundan Çin'e sadık kalmağa mecburdular. Usun'lar o zaman 200.000 atlı çıkarabilecek bir kuvvette idiler. Bunlar gök gözlü, cesur, merhametsiz ve yalancı idiler. Ahlâk ve âdetleri Kunlara çok benziyordu. Batıdan ve cenuptan Yüeci'lerin tehdit ve baskısı altında bulundukları için bu teklifi kabul etmeleri muhtemeldi.

115'te Çang-kien, yanında birçok hediyeler olduğu halde Usun'lar ülkesine gitti. Fakat maksadına muvaffak olamadı. Hattâ Usun beyi ile arasında selâm şekli yüzünden bir vak'a bile oldu. O zaman Usun'lar dahilî taht kavgalarıyla uğraştıkları gibi Kunlardan da korktuklarından generalin tekliflerini kabul etmeyerek yalnız Çin'e bir elçi göndermekle iktifa ettiler. Bu elçi Çin'in hakikî kuvvetini de anlayacaktı. Öteki yandan, Kunlar da Çinlilerin Usun'larla müzakeratından kuşkulananarak Usun'lar üzerine sefer tedariklerinde bulunmağa başladılar.

114'te yabgu öldü. Bu müddet zarfında Kun imparatorluğunda hiç bir mühim hâdise olmadı. Yerine oğlu Üvey (U-goey) geçti.

Üvey (U-goey) Yabgu (114-105): Yeni yabgu tahta çıktığı zaman Çin Koşinşin'de savaşa uğraşıyordu. Bu yandan Kunlar rahattı. Kunlar yalnız, Çin'in batı cihetiyle kurmağa çalıştıkları münasebatı bozmağa çalışıyorlardı. Fakat henüz kendileri de Çin'e akın edecek kadar toparlanamamışlardı. Çinliler Koşinşin savaşını bitirdikten sonra 133'tenberi Kunlarla aralarında sürmekte olan savaşa devam ettiler.

112'de Kun Eli'ne iki kolordu gönderdiler. 15.000 atlıdan mürekkep olan birinci kolordu Gü-yyan'dan hareket ederek 2000 liden artık yol yürüdü. Bir tek Kuna raslamadan döndü. 10.000 atlıdan ibaret öteki kolordu da Lin-güy'den 1000 li uzaklıkta Xunnu-xe ırmağına kadar gitti. Fakat bu da bir tek Kuna raslamadan döndü.

Fakat Çin imparatoru Kunları yoymağı¹⁰ tasarlamıştı.

110'da 180.000 atlıdan mürekkep bir ordu ile sınırı aştı. Büyük bir ordu ile yola çıktığını bildirmek için kumandanlarından Go-gi'yi yabguya gönderdi. Go-gi Kunlara gelince yabgunun teşrifat müdürü ondan niçin geldiğini sordu. Go-gi pek nazikçesine söylemekten imtina ederek bunu ancak yabguya açabileceğini söyledi. Yabgu müsaade etti. Go-gi yabgunun huzuruna girince Çin'in Koşinşin'de kazandığı zaferi anlattıktan sonra yabgunun da aynı akıbete uğramamak için Çin tâbiiyetini kabul etmesini teklif etti. Şimale çekilse bile oradaki soğuklarda barınamayacağını söyledi. Yabgu kızarak elçiyi tevkif ettirdi. Âdet olduğu üzere Baykal'a gönderdi. Böyle münasebetsiz bir teklifle gelen elçiyi kendi huzuruna soktuğu için teşrifat müdürünü idam ettirdi. Fakat Çinlilerin büyük maksatlarla hazırlanan seferi de böylece kaldı. İmparator dönmeğe mecbur oldu.

Yabgu savaştan çekindiği için Çin'e akın etmeyi Kunlara yasak etmişti. Kunlar avcılıkla geçinebiliyorlardı. Kunlarla Çinliler birbirlerine mütemadiyen elçiler göndererek birbirlerini gözaltında tutuyorlardı. Kunların en çok ehemmiyet verdiği nokta Çinlilerin Baktriya, Horasan ve Hindistan taraftarıyla giriştiği ticarî münasebatı bozmaktı.

¹⁰ *Yoymak* "kökünü kurutmak", "kökünü kazımak", "tamamıyla imha etmek" mânâsında türkçe sözdür.

Kunların cenubugarbî cihetlerinde Kunlara tâbi olan küçük beylikler vardı. Bunların çoğu beş altı kasabacık-tan ibaret küçük ülkelerdi. Kunların tebaası oldukları için Çinlilerin taarruzuna uğruyorlardı. Bunlardan Lop gölü civarında olan Leu-lan'lar Çin imparatorunun batıya gönderdiği adamları tevkif ve idam ettiği için 108'de Çinliler bunların üzerine 700 kişilik bir kuvvet gönderdiler. Bu tabur Leu-lan'ların Lop gölü civarındaki payitahtını zapt ederek beylerini öldürdü.¹¹ Çinliler kendilerine tâbi olmak üzere yeni bir bey tayin ettiler ve bunun bir oğlunu rehin olarak Çin sarayına gönderiler. Oradan Uygur'ların¹² memleketine geçerek onları da dağıttılar. Kunlar bunu işitince derhal Leu-lan'lara hücum ederek yine kendi hâkimiyetlerine aldılar ve beyin öteki oğlunu da rehin olarak kendilerine aldılar.

Bu sırada Çin çok kuvvetliydi. Bütün Kora'yı zaptetmişti. Yabgunun barış tekliflerine karşı da büyük oğlunun Çin sarayına rehin gönderilmesini şart koşuyorlardı. Bu sırada yabgunun müşaviri meşhur Sin de öldü.

¹¹ *Leu-lan* yahut *Şen-şen* ülkesinin payitahtı Lop gölü civarında *Kan-ni-çing* şehriydi. *Leu-lan* ülkesiyle *Si-gan-fu'nun* arasındaki mesafe 6100 li idi. Milâttan önce 206-25 yılları arasında Çin'de hükümet süren birinci Han (= Xen) sülâlesi devrine ait kayıtlara göre bu ülkenin nüfusu 1500 kadar aileden ibaretti. Çin kayıtları bu ülke ahalisinin Tibetlilerle aynı ahlâk ve âdetle olduklarını yazdığına göre bunların da Tibetli soyundan oldukları anlaşılıyor. Fakat milâdın ilk yıllarında buradaki ahalinin Türk olduğu, bulunan bir Tibet vesikası sayesinde meydana çıkmıştır.

¹² Deguignes tarafından *Uygur* denilen bu ülkeye Hiakent Çeşi, Chavannes *Kiü-şe*, Albert Herrmann *Gü-şi* diyor. Deguignes'nin buna *Uygur* demesi kendi mütalaasıdır. Çünkü daha sonraları burada *Uygur*'lar oturmuştur. Ahmet Zeki Velidi Bey'in fikrinde bu söz (Çeşi = *Kiü-şe* = *Gü-şi*) kavmi değil coğrafidir, fakat bura ahalisinin ekseriyeti Türktür. Fakat bu ülkede epey Çinli ve Soğdak bulunduğu da hafriyatta meydana çıkan eserlerden anlaşılmıştır.

Çinliler yabguya Yan-sen adında yeni bir elçi daha gönderdiler. Orta derecede rütbeli olduğundan yabgu ona yumuşak davranmadı. Yabgu onu çadırda kabul etmek istediye de elçi tuğunu otağın dışına bırakmadığından yabgu da onu dışarda oturup kabul etti.¹³ Elçi yabguya takdim olununca barış ve kardeşlik istiyorsa kalgayı rehin olarak Çin sarayına göndermesini söyledi. Yabgu şöyle cevap verdi:

*«Bu, eski muahedeye muhaliftir. Eski muahedeye göre Çin sarayı bize barış ve kardeşlik âlemeti olarak prenses, ipek kumaş, pamuk kumaş ve muhtelif yemekler gönderirdi. Kunlar da buna karşılık Çin sınırlarını rahatsız etmezlerdi. Şimdi siz eski muahedeye aykırı olarak benim kalgayımı rehin istiyorsunuz!»*¹⁴

Yan-sen bir şey yapamadan dönünce Çinliler Vang-u (Van-vu) adında başka bir elçi gönderdiler. Bu elçi tuğunu kapıda bırakıp yüzünü boyayarak yabgunun huzuruna girdiği için Kunlarca sevildi. Bununla yapılan konuşmalar müspet bir netice verdi. Yabgu kendisinin Çin sarayına giderek muahedeyi yapacağını bildirdi. Elçi bu haberi Çin sarayına bildirince imparator Si-gan-fu (Çan-an) da yabgu için bir saray yapılmasını emretti. Fakat bu sırada asıl bir aileden olan Kun elçisi Çin'de öldü. Çinliler elçinin ölüsünü Kun Eli'ne yolladılar ve birlikte büyük hediyeler gönderdiler. Fakat yabgu bu ölümden şüphelendi; yahut, Kunlar artık toparlanmış olduklarından, siyaseten öyle göründü. Kun elçisinin ölüsünü getiren Çin elçisini «Bu

¹³ Kun âdetlerine göre Çin elçisi tuğunu bırakır ve yüzünü boyarsa yabgunun huzuruna girebilirdi.

¹⁴ Kunlar, Çin elçisi âlimse onun fesahat ve belâgatini durdurmak, gençse dikenli ve nükteli gözlerle kızdırmak prensipini takip ederlerdi. Kendilerine gönderilen her elçiye karşılık Çin'e bir elçi gönderirlerdi. Çin'de elçileri tevkif olunursa karşılık olarak Çin elçisini tevkif ederlerdi. Bu alıkoymada Çin ve Kun elçileri müsavi olurdu.

Çin eşrafındandır. Çinliler bizim eşraftan olan elçimizi öldürdüler.» diyerek tevkif ettirdi ve akınlara müsaade etti.

107'de Kunların meşhur akınları yine başladı. Çin imparatoru bunlara karşı kuvvetli bir ordugâh kurmağa mecbur oldu. Bunun üzerine Kunlar akını kestiler.

105'te Çinlilerle münasebatta bulundukları için yabgu Usun'ları tedibe karar verdi. Usun'lar bundan telâşa düşerek bir Çin prensesi verilmek şartıyla Çin'in himayesine girmek istediler. Bu istekleri yapıldı. Fakat bunun hemen arkasından yabgu, Usun beyini kendi kızlarından biriyle evlenmeğe mecbur etti. Bununla Çin nüfuzu kırılmış oldu. Aynı yıl da yabgu öldü.

U-su-liü (Uşilu) Yabgu (105-102): Üvey(U-goey)in oğlu U-su-liü (Uşilu) pek genç olduğu için Ülh (Err) yabgu adını aldı.¹⁵ Cülus eder etmez üç yıldır mevkuf bulunan Çin elçisini Çin'e gönderdi. Kendi karargâhını şimaligarbiye doğru göçürdü. Doğu beyine Ta-tum-fu'da kâin Yün-çüm (Yün-çjun) karşısında karargâh kurdurdu. Batı beyini de Kan-çeu ve Su-çeu (Hiakent Tszu-tsuan ve Dun-xuan diyor) taraflarına koydu. Hâlbuki önceleri doğu beyi Şan-gu'da, batı beyi da Şan-gun'un karşısında bulunuyordu.

Çin sarayı yeni yabgunun cülusunu duyunca taziyet için iki elçi gönderdi. Fakat elçilerin biri yabguya, biri de batı çjuki beyine idi. Batı beyine elçi yollamak merasime aykırı idi. Çin bu suretle yabguyu batı beyinden şüphe-

¹⁵ "Çocuk yabgu" demektir. Hiakent'in Err diye kaydettiği bu söz biraz yanlış gibi gözüküyor. Çünkü Çince'de r harfi olmadığı malumdur. İstanbul'da altı yedi sene bulunup Darülfünunun felsefe zümresini bitiren Çin müslümanlarından Nimetullah çince'de çocuk mânâsına gelen sözün eğ olduğunu bana söylemişti. Bu kelimenin öteki transkripsiyonu olan Ülh ise türkçe oğul sözünün Çin ağzında bozulmuş bir şekli olması ihtimalini hatıra getiriyor.

lendirerek Kunlar arasına ayrılık sokmak istiyordu. Fakat elçiler Kun toprağına girince Kunlar ikisini de yabgunun huzuruna gönderdiler. Bundan kızan yabgu elçilerin ikisini de tevkif ettirdi. Çin de buna karşılık Kun elçilerini tevkif etti. Bu suretle iki taraftan da onar elçi mevkuf bulunuyordu.

Fakat Çin'in siyaseti yavaş yavaş muvaffak oluyordu. Kun Eli'nde bir gayrimemnunlar zümresi peyda olmuştu.

104 kışında Kun Eli'nde çok kar yağıp hayvanların kırılmasına rağmen yabgu savaşmasını düşünüyordu. Bunun için beylerden bir takımı Kun Eli'nin ilerisi hakkında endişeli idiler. Bu sırada devletin büyük beylerinden Büyük Doğu Duyoy (Tu-goey)u yabguyu öldürerek Çin'e tâbi olmak kasdında bulundu. Bu işi Çin'e bildirdi. Bir Çin ordusu yardıma gelirse bu düşüncesini tatbik edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Çin imparatoru Çin'e sığınacak Kunlar için bir şehir yaptırdı. Buna Şeu-kiang-çim (Şeu-sen-çen) yani «İtaat edenlerin kabul edildiği şehir» adı verildi. Fakat bu şehir Kun karargâhından pek uzakta olduğu için 103 baharında Kun Eli'ne 20.000 kişilik bir ordu gönderildi. Bu ordu şimaligarbî istikametinde 2000 li yürüdü. Sun-ki (Sungi) dağına kadar ilerledi¹⁶... Bu sırada Büyük Doğu Duyoy (Tu-goey) Beyi suikast plânını tatbik etmek istedi. Fakat haber alınarak yakalanıp idam olundu. Yabgu doğu ordusunu Şuyi'ye gönderdi. Çin ordusu ise Kunları vurarak birkaç bin esir aldıktan sonra dönerken 80.000 kişilik batı ordusunun başına geçmiş olan yabgu tarafından yakalanıp kuşatıldı. Çin kumandanı geceleyin su aramak veya kaçmak için çıkarken bir ırmak kenarında Kun karakolları tarafından yakalan-

¹⁶ *Deguignes* bu dağın *İrtiş* membalarında *Kamul* civarında biten sıradağlara dahil olduğunu zannediyor. *Hiakent* ise *Vu-vey'in* doğusunda olduğunu söylüyor.

dı. Sonra Kunlar taarruz edip bütün Çin ordusunu esir ettiler. Bunun üzerine yabgu ordusunun bir kısmını Şeu-kiang-çim (Şeu-sen-çen) şehrini zaptetmek için gönderdi. Bu ordu müstahkem şehri alamadı. Yalnız civarına akınlar yaptıktan sonra döndü.

102'de yabgu bu şehri almak için kendisi ordu ile gelip kuşattı. Fakat kuşatma sırasında (veya yolda) hastalanıp öldüğünden bu sefer akim kaldı. Bu genç yabgu her halde pek kudretli, mühim bir şahsiyetti. Çinlilerin onu öldürmeğe teşebbüsleri ve kısa hükümetindeki muvaffakiyetler bunu gösteriyor.

Kiü-li-hu (Güylıxı) Yabgu (102-101): U-su-liü (Uşılı) Yabgunun oğlu küçük olduğundan Kunlar Üvey (U-goey) Yabgunun küçük kardeşi olan Batı Çjuki Beyi Kiü-li-hu(Güylıxı)yu yabgu yaptılar. Çin imparatoru yeni yabgunun teşebbüslerine engel olmak için birkaç kumandan göndererek Sobo Nor gölüne kadar bir istihkâmlar silsilesi vücuda getirdi. Bunların içine asker koydular. Fakat sonbaharda Kunlar mühim bir kuvvetle Tatum-fu yoluyla Din-sen ve Yün-çjun'a girdiler. Birkaç bin kişi öldürdüler. Kadın, erkek birçok esir aldılar. Yüksek memurlardan da birçoğunu öldürdüler. Dönüp giderken de yapılan istihkâmlardan birçoğunu artadılar.

Batı Çjuki Beyinin kumandasında olarak Kan-çeu yoluyla Tszu-suan ve Çjan-ye'ye giren ikinci bir Kun kolu da binlerce ahaliyi esir ettiyse de Çinlilerle yaptığı bir savaşta aldığı esirleri ve ganimetleri bırakarak çekilmeğe mecbur kaldı.

101'de Kunlarla Çinliler arasında bir çarpışma daha oldu: Çin imparatoru Vu-ti, Fergana'da yetişen atlardan¹⁷ satın almak için oraya bir elçi göndermiş ve elçiye birçok para vermişti. Fergana beyi ise elçiyi öldürerek paraları zaptetmişti.

Çin imparatoru bunun öcünü almak için General Li-kuang'ı 100.000 kişilik bir ordu ile gönderdi.¹⁸ Bu ordu Fergana'da dört yıl çarpıştı. Çin ordusu hiç bir şey kazanamadı. Fakat Ferganalılar, ihtimal beylerinin haksız bir muamelesi yüzünden bu uzun zahmetlere uğradıkları için, isyan ederek beyi öldürdüler ve Çinlilere 6.000 at verdiler. Çinliler Çin'e dönmek için Lop gölü yakınındaki Leu-lan ülkesi civarından geçerken Kunların taarruzuna uğradılar. Kunlar Leu-lan'ları da sıkıştırdıklarından iki imparatorluk arasında ne yapacağını şaşırان beyleri Çin ordusunun ricatı sırasında tebaasıyla birlikte Çin'e çekilerek orada toprak isteyip oturmaktan başka çıkar yol göremedi.

101 yılının kışında Kunlar yabgunun kumandasında gelerek Şeu-kiam-çing (Şeu-sen-çen) şehrini kuşattılar. Fakat yabgu hastalanarak öldüğünden bu iş yarıda kaldı.

¹⁷ Fergana'da yetişen bu atların vücutlerinden ter yerine kan aktığı, bu yüzden Çinlilerin bu atlara «semavî atlar» dedikleri Çin kaynaklarında yazılıdır.

¹⁸ Çin'in İlk Han(=Xen) Sülâlesi {milâttan Önce 206 - 25j zamanındaki kayıtlara göre o zaman Fergana'da çevreleri taştan duvarlarla çevrili büyük küçük 70 kasaba vardı. Ülkenin nüfusu 300.000 kişi olup 60.000 asker çıkarabiliyorlardı. Bu halk çukur gözlü, çok sakallı kişilerdi. Çin kaynakları batıda Parslara (yani Acemlere) kadar dillerin biraz değişik olmakla beraber birbirlerini anladıklarını söylüyor. Bundan tek bir mânâ çıkarmak güçtür. Çünkü Parsların da bunlarla anlaşabildikleri veya birbiriyle anlaşılanların Parslara kadar gidip Parslarla anlaşamadıkları gibi iki mânâ çıkarmak da kabildir. Birinci takdirde o zamanki Fergana ahalisinin İranlı olduğunu kabul etmek icap eder.

Kunlar ölen yabgunun küçük kardeşi olan doğu büyük duyoy (Tu- goei) beyi Tsie-ti-heu(Tsüydixeu)yu yabgu yaptılar.

Tsie-ti-heu (Tsüydixeu) Yabgu (101-96): Çinlilerin Fergana'yı fethetmiş olması Kunları düşündürüyordu. Yeni yabgu Çinlilerin taarruzundan çekindiği için barışçı bir siyaset kullanmağa başladı. Çinlilerin dostluğunu kazanmak için Kun Eli'nde mevkuf bulunan bütün Çin elçilerini serbest bıraktı ve Çin imparatoruna hediyeler yolladı. İmparator da karşılık olarak mevkuf Kun elçilerini serbest bıraktı. Birçok hediyelerle yabguya bir de elçi heyeti gönderdi. Bu elçi heyeti yabgu tarafından çok mağrurcasına karşılandı ve hakarete uğradı. Çünkü vaktiyle, Kunlara tâbi olup yabgu tarafından Tim-lin (Dinlin) ülkesine¹⁹ bey tayin edilen ve derisi çok değerli olan sıçanlarla su samuru avlamaktan başka bir şeyle uğraşmayan bu halkı iyi idare eden eski Çin generali Goey-liü'yü ve diğer bazılarını öldürmek ve yabgunun anasını Çin'e kaçırmak gibi bir suikastta bulunmak isteyen bir heyet yakalanarak Çin elçilerinden birinin de bu işte parmağı olduğu meydana çıkmış olduğundan yabgu elçilere kötü muamele etmeğe mecbur kalmıştı. Yabgu bu elçiye idam ettirmek istediye de beylerinden biri onu bu kararından caydırdı. Bu hâdiseler oldukça heyecan uyandırdığından Çin elçilerinin reisi kendisini kılıçla öldürmek bile istedi. Bu elçi General Goey-liü'ye çıkışarak yabguya itaat etmek istemediği duyulunca Çin'in derhal ordular göndererek Kunları ortadan kaldıracakını söyledi. Yabgu da buna kızarak elçiye bir çukura attırdı. Birkaç gün yiyecek verdirmedi. Sonra Baykal civarında ıssız bir yere sürerek bütün ömrünce orada kalmağa mahkûm etti. Bunun üzerine savaş başladı:

¹⁹ Bu ülke Sibirya'da, İrtiş ırmağı civarındadır.

99'da Çinliler meşhur Çin generali Li-kuang-li (Li -guan-li)nin kumandasında 30.000 atlı gönderdiler. Çin ordusu Kamul yahut Hami'nin cenubunda Tien dağı civarında batı çjuki beyine hücum etti. 10.000 esir alarak dönerken Kunlar kendisini bastırıp sardılar. Çinliler 7.000 kadar ölü bırakarak zorla kurtulabildiler. Bu çarpışmada Çin ordusunu büsbütün bitmekten kurtaran cesur bir Çin zabiti olmuş, bu zabit 100 seçme Çin askeriyile Kunların kuşak hattını yararak arkasından bütün Çin ordusunu yürütmüş ve Kun hattını yarıncaya kadar yirmi yara almıştır.

Aynı yıl meşhur General Li-kuang-li(Li-guan-li)nin torunu olan General Ling (Gi-du-yoy-li-lin) de atlı ve yaya 5.000 askerle Kunlara karşı gönderildi. Bu general çok değerli ve at üzerinde ok atmakta çok usta idi. Bu genç kumandan yabgunun payitahtını almağı kurmuştu. Bunun için imparatorndan yardımcı olarak bir yaya kolu istedi. General Lo-pu-te(Lobude)ye Ling(Lin)in kumandasına girmesi emredildi. Fakat Ling(Lin)in kumandasına girmek istemeyen Lo-pu-te (Lobude) imparatora bir rapor verdi. Bunda şimdi sonbahar olduğu için Kun atlılarının hem çok, hem güçlü bulunduklarını, Kunlara hücumla kalkmanın bir tehlike olacağını, taarruzu ilkbahara bırakmanın daha uygun düşeceğini söylüyordu. Çin kumandanları arasındaki bu geçimsizlik Çinlilerin toplu hareket yapmalarına engel oldu.

Lo-pu-te Sarı Irmak(Huang-hu)ın batısından Kunlar Eli'ne yürüdü. İn-gan-gen-gün-ao adındaki başka bir Çin generalinin kolu ile Şuye dağında birleşti. Fakat bu kuvvet hiç bir şey yapamadı.

General Ling (Lin) ise Sobo Nor gölü yoluyla Kun Eli'ne girdi. Sun-ki (Sungi) sıradağlarına kadar ilerledi. Yabgu 30.000 askerle General Ling(Lin)i karşıladı. Kunlar Çin ordusunun ancak 5.000 kişiden ibaret olduğunu

görünce doğrudan doğruya Çin karargâhına saldırdılar.²⁰ Çok usta bir kumandan olan Ling kılıç kılıca bir çarpışmadan sonra Kunları püskürttü. Kunlar şehit ve yaralı olarak 10.000 kişi kaybettiler. Çinliler cenuba doğru ricata başlayınca yabgu derhal takibe başladı. Etraftan öteki kıt'alarını getirerek 80.000 kişiye varan ordusuyla Çinlilerin ardına düştü. Ling (Lin) muvaffakiyetli artçı savaşları yaparak çekildi. Birkaç günde Kunlara 3000 zayıat verdirdi. Yabgu, Ling(Lin)'in bu çekilişinden kuşkulananarak Çinlilerin sınırda bir pusu kurmuş olduklarını ve Ling(Lin)'in kendisini oraya çekmek için manevra yaptığını sandı. Hâlbuki Çinliler ricatte yalnız Ti-han dağı civarındaki çarpışmada 500.000 den çok ok kullandıklarından cephaneleri kalmamıştı.²¹ Bu sırada bir Çin zabiti yabguya sığınarak Çinlilerin hiç cephanesi kalmadığını, yardım almak ümitleri de olmadığını söyledi. Bunun üzerine yabgu taarruzu şiddetlendirdi. General Ling

²⁰ Deguignes, General Ling(Lin)'in ordusunu önce 5000 kişi olarak gösterdiği halde Sun-ki (Sungi) sıradağları civarındaki çarpışmada 30.000 olduğunu söylüyor. Bu savaşta Kun ordusunun sayısı hakkında ise bir şey zikretmiyor. Eğer General Ling (Lin) imparatorun istediği kuvveti alamadıysa (ki alamadığı söyleniyor) kuvvetinin nasıl 30.000 kişiye çıktığını anlamak güçtür. Diğer cihetten çok değerli olduğu söylenen General Ling (Lin) in 5000 kişiyle Kun yabgusunun karargâhını zapta kalkışması da garip bir tezat oluyor. Herhalde General Lo-pu-te (Lobude), General Ling(Lin)'e yardım etmemiş olsa bile Ling (Lin) başka yerden yardım görmüş olmalıdır (bundan sonraki haşiyeye de bakınız).

²¹ Hareket ederken 5000 kişi olan ve birçok kanlı savaşlar yaptığı için şüphesiz epeyce azalan bu ordunun bir tek çarpışmada 500.000'den çok ok kullanmasına imkân yoktur. Bu ordunun kırılı kırılı 4000 kişi kaldığını farzetsek (ki herhalde zayıatı 1000'den çoktu) bu savaşta her neferin 125 ok atmış olması icap eder. Bir nefer bu kadar oku ne sırtında taşıyabilir, ne de bir tek savaşta kullanabilir. Bundan dolayı Çin ordusunun 5000 kişiden fazla bir kuvvetle harekete geçtiğini kabul etmek yanlış bir düşünce olmaz sanırım.

(Lin) kurtulmak yolu kalmadığını görerek ordusuna istediği gibi kaçmaları için müsaade verdi. Kendisi de Kunlara teslim oldu. Mahvedilen ordusundan ancak 400 kişi Çin'e dönebildi.

Çin'de gıyaben yapılan muhakemesinde ölüm cezası affolunarak başka bir cezaya çarpılan Ling (Lin), yabgu tarafından çok saygı gördü. Yabgu ona kızlarından birini vererek kendisini Kırgız'lar üzerine bey tayin etti.²²

97'de Çinliler daha büyük bir teşebbüste bulundular: Erişli general denilen Li-kuang-li (Li-guan-li) kumandasında 60.000 atlı, 100.000 yaya olduğu halde Şu-xan'dan harekete geçti. General Lo-pu-te (Lobude) de 10.000 kişilik fırkasıyla bununla birleşti.

General Han-yüe (Xen-yue)²³ 10.000 atlı ve 30.000 yaya ile Yay - min'den hareket etti.

General Gnao (Gan-ao)²⁴ da 30.000 kişilik kolordusuyla Şensi'deki Ta-yüen-fu'dan hareket etti.

Bu 240.000 kişilik büyük ordunun üç koldan harekete geçtiğini duyunca Kunlar ailelerini, bütün ağırlıklarını şimalde²⁵ Sieu (Sivu) ırmağının şimal kıyısına gönderdiler. Yabgu ise 100.000 atlısıyla Çinlileri aynı ırmağın cenup kıyısında bekledi.

Li-kuang-li(Li-güan-li)nin ordusu yabgunun ordusuna çattı. Kunlar 10 günlük bir çarpışmadan sonra Çinlileri

²² Kırgız'lar üzerindeki sülâle Ling(Lin)'in neslinden olarak Çingiz Han çağına kadar sürmüştür.

²³ Bu generale Yıl- tsi-*gen-gün-yue* de deniliyor.

²⁴ Bu generale *Gun-Sun-ao* da deniliyor.

²⁵ Çin kaynaklarının, Kunların ailelerini ve ağırlıklarını Ordus'un şimaline, Sieu (Sivu) ırmağı civarına göçürdükleri hakkında verdikleri malûmat anlaşılıyor. Kunlar büyük çölün şimalinde oturdukları için bu ırmak epey şimalde olmalıdır. Buz denizine kadar olan bütün Sibirya ve Moğolistan Ordus'un şimalinde olduğu için Çinlilerin bu kaydı müphem kalıyor.

yenerek kovalamağa başladılar.²⁶ Bu sırada, bu kumandan Çin'de bütün ailesinin büyücülükle itham olunarak idam olduğunu işitince Kunlara teslim oldu.²⁷ 170.000 kişilik koca ordusu ise Kunlar tarafından bitirilerek ancak binde bir veya ikisi Çin'e kaçabildi.

General Han-yüe(Xen-yuye)nin kumandasındaki 40.000 kişilik Çin ordusu ise hiçbir şey yapamadan döndü.

General Gnao(Gan-ao)nun 30.000 kişilik ordusu ise doğu çjuki beyi ile yaptığı bir savaşta yenilerek çekildi.

96'da yabgu öldü. İki oğlu kalmıştı. Büyüğü doğu çjuki beyi idi. Küçüğü doğu ordusu başbuğu idi. Babası öldüğü zaman büyük oğlu sarayda değildi. Yabgu ölürken büyük oğlunun Hu-lo-ku (Xulugu) adıyla yabgu olmasını, küçük oğlunun da onun yerine doğu çjuki beyi olmasını vasiyet etmişti. Kun beyleri, ölen yabgunun büyük oğlunu, o sırada tehlikeli surette hasta sandıklarından küçük oğlunu yabgu yaptılar. Büyük oğlu ise hayatından korkarak bu haksızlığa ses çıkaramadı. Fakat yabgu, kardeşinin korkularını öğrenince tahtı kendisine bırakmağa hazır olduğunu söylemek gibi bir büyüklükte bulundu. Büyük kardeş sıhhatinin müsaadesizliğinden, küçüğü de ancak büyüğünün ölümünden sonra meşru bir surette

²⁶ Deguignes bu çarpışmanın iki gün sürdüğünü yazıyor.

²⁷ Deguignes, General Li-kuang-li'nin torunu olan General Ling'in Kunlara teslim olduktan sonra verdiği malûmat sayesinde Çinlilerin bozulması dolayısıyla me'sul sayılarak bütün ailesinin idam olduğunu söylüyor. Hâlbuki aşağıda, 90 yılında General Li-Kuang-li'nin Kunlara karşı yine gönderildiği Deguignes ve Hiakent'te yazılıdır. Şu halde general ya Çin'e dönerek affolunmuştur yahut da onun, ordusu bozulunca tıpkı torunu General Ling gibi Kunlara teslim olduğu hakkındaki haber yanlıştır. İhtimal torununa ait olan teslim meselesi yanlışlıkla ona da izafe olunmuştur. Bu takdirde büyük bozgunda Çin'e kalabilen iki üç yüz kaçağın arasında general da bulunuyordu demektir.

yabgu olabileceğinden bahsederek tahtı birbirlerine teklif ettiler. Tarihte eşsiz olan bu münakaşanın sonunda küçük kardeş tahttan inerek büyüğü tahta çıkmağa icbar etti. Büyük kardeş tahta çıkarak Hu-lo-ku (Xulugu) Yabgu²⁸ unvanını aldı ve kardeşine doğu çjuki beyliğini verdi.²⁹ Doğu çjuki beyinin oğluna da ilerde yabgu olmak hakkını bağışladı.

Hu-lo-ku (Xulugu) Yabgu (96-85): Yeni yabgunun ilk yılları içerde, dışarda gürültüsüz ve savaşız geçti.

92'de Leu-lan beyi öldü.³⁰ Memleket halkı Çinlilerden, rehin olarak alıkoydukları prensi istediler, imparator bu prensi çok sevdiği için göndermedi. Yabgu bu fırsattan istifade ederek Kun Eli'nde rehin bulunan öteki Leu-lan prensini oraya yolladı (milâttan önce 91).

90'da savaş yine başladı. Kun orduları Şensi vilâyetinin şimalinde Yen-gan-fu (Vu-yvan) taraflarına ve Pao-gan-çeu ülkesine girdiler.³¹ Su-çjau ülkesini de yağma ettiler. Bu akınlarda Kunlar iki Çin kumandanını öldürdükleri gibi aralarında birkaç kumandan da bulunan pek

²⁸ Bu yabgunun ünvanı türkçe *Uluğ* olsa gerektir.

²⁹ Deguignes bu vak'ayı anlatırken iki pirensin gösterdiği yüksek civanmertliği öğerek muntazam ve medenî bir millette bile pek az görülen bu faziletin Kunlar gibi barbar bir millette bütün bütün öğmeğe değer bir hal olduğunu söylüyor. Halbuki bu hal maddî medeniyet sahasında Çinlilerden geri olan Kunların manevî medeniyette onlardan çok ileri olduğunu göstermektedir.

³⁰ Milâttan önce 101 yılı vukuatında *Leu-lan* beyinin tebaasıyla birlikte Çine sığınarak orada toprak alıp yerleştiği yukarda zikrolunmuştu. Halbuki şimdi yine *Leu-lan* beyinin ölümü dolayısıyla Kunlarla Çililerin savaşa çıktığından bahs olunuyor. Şu halde ya *Leu-lan*'lar 101 vukuatında, önceki ülkelerinin biraz daha cenubuna çekilmişlerdir, yahut ta bir müddet sonra yine eski yerlerine gelmişlerdir.

³¹ *Hiakent* Kunların *Vu-yvan* ve *Tszu-svan* vilâyetlerine akın ettiklerini yazıyor.

çok Çinli esir aldılar. Çin imparatoru bu vilâyetleri kurtarmak için 140.000 kişilik büyük bir ordu hazırlayarak üç koldan Kunlara karşı gönderdi.

70.000 kişinin başında bulunan Eriş generali Li-kuang (Li-guan) Yen-gan-fu (Vu-yuan)dan hareket etti.

30.000 kişinin başında bulunan Şang-kieu (Tsiu-çen = Yuy-şi-dafu) Si-xe şehrinden çıkarak Heam'ın batısına doğru yürüdü.

40.000 kişinin başında olan Mang-tung (Man-txun) ise Su - çjav³²dan ilerlemeğe başladı.

Yabgu Çinlilerin büyük bir kuvvetle ilerlediğini öğrenince bütün ağırlıklarını Çi-kiü (Çjigüy) ırmağı civarında Çao-sin-çing (Çjao-sin-çen) şehrinden daha şimale gönderdi. Batı çjuki beyi³³ 6-7 bin kişilik ordusuyla Sieu (Sivu) ırmağını geçerek 700 li kadar yürüdü. Teu-hien (Deu-sen) dağlarında yer tuttu. Yabgu ise en seçme askerleriyle Ku-tsie (Gutszuy) ırmağının öte tarafına çekildi.

30.000 kişinin başında bulunan Çin generali Şang-kieu (Yuy-şi-dafu) yan taraftaki yol ile yabguya yetişmek için yürüyüş yaptıysa da kimseye raslamadan geri döndü. Bu sırada Kunların büyük başbuğu ve Kunlara tâbi olmuş olan Çin generali Li-ling (Li-lin) 30.000 kişilik Kun atlısıyla Çin ordusunu Sungi (San-ki) dağına kadar takip ettiler. On gün çarpıştılar. Çinliler büyük zayıat verdiler; ve Po-no ırmağına vardılar. Burada da çarpışıldı. Kunlar daha çok zayıat vererek çekilmeğe mecbur oldular.

General Mang-tung (Man-txun) kumandasındaki 40.000 kişilik Çin ordusu ise Kamul ve Turfan'ın şimaline, Tanrı Dağları'na kadar ilerledi. Büyük Yangüy Beyi, Doğu ve Batı Xuçji Beyleri 20.000 atlı ile Çinlileri durdurmak için gönderilmiştiler. Yangüy Beyi düşmanın

³² Hiakent Tszu-svan'dan ilerlemeğe başladığını söylüyor.

³³ Hiakent doğu çjuki beyi diyor.

sayıca üstünlüğünü görerek çarpışmadan çekildi. O zaman Çin hükümeti Kunların müttefiki olan Uygur'ların Çinlilere pusu kurmalarından korkuyordu. Onun için General Mang-tung (Man-txun) Leu-lan ve Lop gölü civarındaki küçük beyliklerin askerlerine, Uygur şehirlerine ve karargâhlarına hücum emrini verdi ve buraları zaptettirdi. Uygur'ların beyi ve bütün askeri esir edildi.

70.000 kişiye kumanda eden General Li-kuang (Li-guan) da ilerlemişti. Bu daha sınırı geçmeden Kunlar bu orduya karşı 5000 kişilik bir ordu göndermişlerdi. Bu orduya büyük batı duyoy (tu-goei) beyi ile Kun hizmetindeki Çin generallerinden Sibirya'ya kumanda eden General Goei-liu (Vey-luy) kumanda ediyordu. Bunlar Ku-yam-kiü (Güy) dağlarındaki Fu-yan mevkiinde Çinlileri basacaklardı.

General Li-kuang (Li-guan) bunlara karşı Çin hizmetindeki Türklerden 2000 atlı gönderdi. Çarpışmada Kunlar yüzlerce ölü ve yaralı vererek yenildiler. Çinliler Kunları Fan-fu-jin-çim (Fan-fu-jin-çen) şehrine kadar takip ettiler.³⁴

Bu sırada General Li-kuang'ın Çin'den kaçarak gelen bir hademesi generale karısının ve ailesinin büyücülükle itham olunarak muhakemeye alındığını bildirdi. General daha büyük muvaffakiyetler kazanırsa belki cezadan kurtulacağını düşünerek şimale doğru yürüdü. Çi-kiü (Çji-güy) ırmağına vardı. Fakat Kunlar oradan da çekilmişlerdi. Bunun üzerine Çin kumandanı 20.000 kişiyle ırmağı geçerek yürüyüşe devam etti. Ertesi gün doğu çjuki beyi ile büyük doğu başbuğunun kumandasında 20.000 kişilik bir Kun ordusuna rasladı. Bütün gün süren savaştan

³⁴ Bu şehir eskiden Kunlar tarafından yenilen bir Çin kumandanının karısı tarafından yaptırılmıştı. O zaman Çin kumandanı ordusunun geri kalanlarıyla buraya çekilmişti.

sonra Kunlar yenildiler. Büyük doğu başbuğu da şehit düştü. Kunlar büyük zayıat verdiler. Fakat bu muvaffakiyetlere rağmen uzun yürüyüşler Çin ordusunu yıpratıyordu. Çin ordusunun büyükleri arasında da ayrılık başlamıştı. Generalin bulunmadığı bir konuşmada, orduda bulunan Çin nazırlarından birisi:

«Başkumandan aksi bir düşünce taşıyor; ordu için tehlikesi açık olan bir oyunla mükâfat kazanmak istiyor. Bunun sonunda şüphesiz biz kaybedeceğiz. Bundan dolayı Eriş generalini tevkif etmek lâzımdır.» dedi.

General bunu duyunca nazırın başını kestirdi ve Su-sieu (Su-sevu) ülkesinde Yen-gen (Yan-jan) dağlarına döndü.³⁵

Çin ordusunu iyice yormuş olan yabgu artık taarruz zamanının geldiğine hükmetti. 50.000 atlı ile Eriş generalinin yolunu kesti. İlk çarpışmada iki taraftan da büyük zayıat verildi. Kunlar geceleyin Çin ordusunun önüne derin bir hendek kazdılar. Arka taraftan da apansızın taarruza geçtiler. Çinliler büyük bir kargaşalık içinde kalarak rasgele kaçtılar. General teslim oldu. Bu büyük Çin seferi de böyle büyük bir bozgunla bitti.

Yabgu, Eriş generalinin en iyi Çin kumandanlarından ve asillerinden olduğunu biliyordu. Onun için generali kendi kızıyla evlendirdi. Ona Goei-liu (Vey-luy)dan daha çok itibar gösterdi.

Bu bozgun Çin'e pek tuzluya oturmuştu. Onun için yeniden savaşa girişmek yolu tutulmadı.

Milâttan önce 89'da yabgu Çin sarayına şu mektubu yolladı:

³⁵ Deguignes bu dağları, İrtiş'in şimalinde Altay dağlarıyla birleşen dağlara dâhil olmak üzere tahmin ediyor ve bu seferde Çinlilerin Selenge ve Orhun'a kadar ilerlemiş gibi göründüklerini kaydediyor.

“Cenupta büyük Xen (= Han) hükümet sürüyor. Şimalde ise güçlü Xu hükümet sürüyor. Xu göğün mağrur oğludur ki ufak saray teşrifatı ve merasimine ehemmiyet vermez. Ben şimdi Xen ülkesine olan geçitleri açmak ve Xen sülâlesinden bir kızı kendime zevce almak istiyorum. Şu şartla ki Xen (= Han) sülâlesi eski muahede mucibince bana vergi olarak iyi şarap³⁶, 50.000 su³⁷ pirinç, 10.000 parça muhtelif kumaş ve dokuma takdim eder. Bundan sonra sınırda yağma ve talan olmaz.”

Kun elçileri bu mektubu verdikten sonra Çin elçileriyle birlikte döndüler. Yabgu Çin elçileriyle görüştü. Fakat bu görüşme sert bir münakaşa halini aldı. Yabgunun, Çin İmparatorluğu gibi içinde fazilet, doğruluk ve nezaket hâkim olan bir devlette kalgayın isyan etmesine şaşığını söylemesi üzerine Çinliler kalgayın bu hareketini Mete'nin hareketiyle mukayeseye kalkıştılar. Mete'nin, babasını öldürdükten sonra üvey anasıyla evlendiğini³⁸, bunun ise bir insandan çok hayvana yakıştığını söylediler. Bunun üzerine yabgu Çin elçilerini hapse attırdı. Elçiler üç yıl hapiste kaldılar.

Eriş generali veya Erişli general denilen Li-kuang-li (Li-guan-li)nin yabgu yanında kazandığı itibarı, Kun hizmetindeki öteki Çin generali Goei-liu (Vey-luy) çekemedi. Onu yok etmek yolunu da buldu: Yabgunun anası³⁹ hastalanmıştı. Goei-liu (Vey-luy) «Kanlar eskiden kahramanlara kurban keserlerdi. Eski yabguların ruhu Eriş generallerinin kurban edilmesini emrediyor. Şimdi de bu merasim yapıl-

³⁶ Pirinçten yapılmış.

³⁷ Bir Çin ölçüsü.

³⁸ Halbuki Mete üvey anasıyla evlenmemiş, onu öldürtmüştü. Çin kaynaklarının aynı mesele hakkın da düştükleri bu tezadı tevil etmek için Mete'nin başka bir üvey anası daha olduğu ve onunla evlendiği düşünülebilir.

³⁹ Bir rivayete göre de yabgunun karısının annesi.

malı» diye ilân etmesi için şamanı kandırdı. Şaman bunu ilân edince memlekette kaynaşma oldu. Generali yakaladılar. General «*Ben öldükten sonra Kun sülâlesini de bitiririm*» diye korkutmak istediye de ölümden kurtulamadı (milâttan önce 88).

Bir müddet sonra Kun Eli'nde çok kar yağdı. Hayvanlar, insanlar öldü. Tarlalar mahsul vermedi. Bulaşık hastalıklar yüz gösterdi. Eriş generalinin kurban edilmesinden dolayı bu felâketin geldiğini sanan yabgu generalin ruhuna kurban kesmek için bir mabet yaptırdı.

85'te yabgu yine bu felâketten kurtulmak için Çinlilerle barış yapmak istediye de hastalanıp öldü.

Yabgunun küçük yaşta bir oğlu vardı. Onun, memleketi idare edememesinden korktuğu için yabgu ölmeden önce başbuğlara, -beylere şu suretle vasiyette bulunmuştu:

«*Oğlum küçük olduğundan memleketi idare edemez. Onun için küçük kardeşim batı Koli (Loli) beyini tahta çıkarmalısınız.*»

Beyler ise yabgunun başka anadan doğma kardeşi olan büyük duyoy (tu-goei) beyine sevgi besliyorlardı. Çünkü bu çok iyi yürekli bir erdi. Ölen yabgunun karısı ise kendi oğlunu mutlaka tahta çıkarmak istediğinden gizlice adamlar göndererek büyük duyoy (tu-goei) beyini öldürdü. Batı koli (loli) beyi de bundan müteessir olarak yabguluk karargâhına gitmedi.

Ölen yabgunun genç oğlunu tahta çıkarmak isteyenler ki aralarında Kunlara sığınmış Çin generali Goei-liu (Vey-luy) da vardı, yabgunun ölümünü bir müddet gizledikten sonra bir ziyafette Uluğ Yabgu'nun oğlunu Ho - yen-ti (Xo-an-di) adıyla yabgu yaptılar.⁴⁰

⁴⁰ Hiakent bu yabgunun batı koli (loli) beyinin oğlu olduğunu söylüyorsa da doğru olmasa gerektir.

Ho-yen-ti (Xoandi) Yabgu (85-68): Yeni yabgu tahta çıkınca Kunlar Çin elçisine barış ve kardeşlik hakkında teminat verdiler.

Doğu çjuki (tuşi) beyi ile batı koli (loli) beyi yabgu olamadıklarına çok içerlemişlerdi. Kendi tebaalarını toplayarak Çin'e tâbi olmak istediler. Fakat bu tehlikeli işi yalnız başlarına beceremeyeceklerinden korkuyorlardı. Bunun için xuçjuy⁴¹ beyine haber yollayarak Usun'ları kışkırtıp Kunlar üzerine akın ettirmesini rica ettiler. Fakat xuçjuy beyi bunu yabguya rapor etti. Yabgu batı koli (loli) beyinin itaatsizliğine dair tetkikatta bulunmak üzere bir heyet gönderdi. Fakat bu heyet xuçjuy beyini itham etti.⁴² Bu haksız itham bütün boy beylerine çok fena tesir etti. Gayrimemnunar çoğaldı.

İsyan etmek isteyen iki bey her ne kadar yerlerinde kaldılsa da Lum-çing(Lun-çin)deki kurban merasimi toplantısına gitmediler.

Milâttan önce 83'te Kunlar Ta-tum-fu(Day-gün)ya akın ederek Çin kumandanını öldürdüler; bazı menfaatler elde ettiler.

Fakat içerdeki ayrılık Kun devletini zayıflatmıştı. Yabgu pek gençti. Nüfuzu elinde bulunduran annesinin de ahlâkça şüpheli olması dolayısıyla büyüklerden saygı görmemesi devleti büsbütün güçsüz bırakıyordu. Bunun için Kunlar Çinlilerin taarruzlarından çekiniyorlardı.

Kun hizmetindeki Çin generali Goei-liu (Vey-luy) yabguya kuyular kazdırıp bir şehir yaptırmak, azık saklamak için mağazalar yapmak ve azıkların saklanmasını

⁴¹ Bu xuçjuy beyi Kun devleti teşkilâtında adı geçen xaçji beyi ile bir olsa gerektir (bak: Kun Devletinin Dahilî Teşkilâtı).

⁴² Deguignes, isyan edip Çin'e sığınmak isteyen iki beyi yabguya haber veren beye, yabgunun emir göndererek kaçmalarına engel olmasını, yoksa kendisinin mes'ul tutulacağını söylediğini kaydediyor.

da vaktiyle Kun Eli'ne geçerek orada nesillerini saklayan Çinlilere vermek fikirlerini tavsiye etti. Goei-liu (Vey-luy), böyle yapıldığı takdirde Çinliler gelse bile bir şey yapamayacaklarını söylüyordu. Yabgu bu düşüncüyü kabul etti. Birkaç yüz kuyu kazıldı. Birkaç bin de ağaç kesildi. Fakat bu teşebbüs yarıda bırakıldı. Bazıları, Kunlar şehir müdafaasını bilmedikleri için, Çinliler geldiği takdirde bu azıkların Çinlilere kalacağını ileri sürdüler.

Bunun üzerine yabgu Çinlilerle barış yapmak yoluna girdi. Eski savaşlarda esir edilmiş veya memlekette tevkif olunmuş Çin kumandan ve elçilerinin ikisini Çin'e gönderdi. On dokuz yıldır esarete bulunan Su-vu ile savaşta esir alman Ma-xun bu suretle esaretten kurtuldular (milattan önce 81).

Fakat ertesi yıl, yani 80'de Kunlar doğu ve batı boylarından toplanmış olan ve dört fırka halinde bulunan 20.000 atlı ile Çin sınırına akın ettiler. Çin ordusu bunları püskürttü. Kunlar ölü ve esir olarak 9000 kişi kaybetti. Sınır kumandanlarından biri de Çinlilere esir düştü.⁴³ Kunlar bu kumandanın Çinlilere kılavuzluk etmesinden korktukları için şimaligarbîye doğru çekildiler. Artık akın etmiyerek yalnız sınıra karakollar koymakla iktifa ettiler.

79'da Kunlar Sarı Irmağın şimalindeki Şeu-kiam-çim (Şeu-sen-çen)de durmak üzere 9000 atlı gönderdiler. İhtiyat olmak üzere de bu civarda bulunan Sieu (Sivu) ırmağı üzerinde bir köprü kurdular. Bu, şimale ricat gerektiği zaman için hazırlanmış.⁴⁴

⁴³ Kunlar sınırlarda Çinlileri gözetlemek için garnizonlar yaparlardı. Bu kıt'aların kumandanları topraktan yapılmış kulübelerde otururdu.

⁴⁴ Hâlbuki Deguignes, bu 9000 kişilik kuvvetin Çinliler tarafından gönderildiğini, köprünün de, Çin'e sığınacak Kunların kaçmasını kolaylaştırmak için onlar tarafından yapıldığını söylüyor. Ben, daha sonra yazılan ve daha doğru olan Hiakent'teki şekli aldım.

Bu sırada Kun tâbiyetinde bulunan Çin generali Goei-Hu (Vey-luy) öldü. O hayatta iken “barış ve kardeşlik”in faydasından bahsetmişti. Fakat Kunlar ona inanmamışlardı. Bu general öldükten sonra Kun ordusunun ve devletin berbat bir halde bulunması doğu koli (loli) beyi olan yabgunun küçük kardeşine Çin generalinin sözlerini hatırlattı. Kunlarla Çinlileri barıştırmak yollarını düşündü. Fakat kendisi doğrudan doğruya Çinlilere bunu teklif ederse reddolunmaktan korktuğu için bu isteği açıkça gösteremedi. Bunun için kendi adamlarını Çin elçilerinin yanına gizlice gönderdi. Bu memurlar Çin elçilerini barış teklifinde bulunmağa çekeceklerdi. Çin sınırına olan akınlar da azalmış, Çin elçilerine daha iyi muamele edilmeğe başlanmıştı. Fakat doğu koli (loli) beyi bu sıralarda öldüğünden bu siyaset devam etmedi.

78’de yabgu kumandanlarından Li-han-vam adındaki birini⁴⁵ Çin sınırlarının ne halde olduğunu anlamak için gönderdi. Bu bey Su-çeu ve Kan-çeu’daki⁴⁶ Çin garnizonlarının zayıf olduğunu bildirdi ve yabguya buralarını almak kabil olacağını söyledi.

Kunların arasında yaşayan Çinlilerden bazıları bu düşünceyi Çin imparatoruna bildirdiler.⁴⁷ İmparator da sınırda ihtiyat tedbirleri alınmasını emretti. Biraz sonra batı çjuke (tuşi) beyi ile livo beyi (Li-han-vam) üç kola ayrılan 4000 atlı ile Kan-çeu’ya girdiler.⁴⁸ Çinliler burada hazırlanmış olduklarından Kunlar bozguna uğradılar.

⁴⁵ Hiakent livo beyi diyor.

⁴⁶ Hiakent Tszu-tsuan ve Çjan-ye diyor.

⁴⁷ Hiakent bu işi Çin’e bildirenlerin Çin itaatına girmiş olan Kunlar olduğunu söylüyor.

⁴⁸ Hiakent Ji-le, Vu-lan ve Fan-xu’ya girdiklerini, bu üç sancağın Çjan - ye’de bulunduğunu yazıyor.

Hattâ Çin'e tâbi ülkelerden İğüy beyi de⁴⁹ livo beyini okla öldürdü. Kun ordusundan yalnız birkaç yüz kişi kurtulabildi. Bundan sonra Kunlar Çjan-ye'ye giremediler.

77'de Kunlar 3000 atlı ile Vo-yuan'a girdiler.⁵⁰ Birkaç bin Çinli öldürdüler ve esir aldılar. Bundan sonra birkaç bin atlı ile sınırda av avladılar. Sınır karakollarına hücum ettiler. Memurları ve ahaliyi esir alıp götürdüler.

O zaman sınırdaki Çin vilâyetlerinde işaret ateşleri yakıldığından ve bu ateşlerle taarruzları pek uzak mesafelere bile kolaylıkla bildirmek kabil olduğundan Kunlar bu taarruzlarından pek az menfaat elde edebiliyorlardı. Bundan dolayı Kunların sınıra akınları azaldı. Tam bu sırada U-hüon(Uxuan)lar Kunlara karşı isyan ettiler⁵¹ ve eski Kun yabgularının mezarlarını tahrip ettiler. Kunlar da U-hüon(Uxuan)ları tedip için 20.000 atlılık bir ordu gönderdiler.

Bu sırada Çinliler de Kunlara karşı ordu göndermeyi düşünüyorlardı. Fakat Kunlarla U-hüon (Uxuan)ların çarpışıp zayıflamalarını bekliyorlardı. Hakikaten bu çarpışma oldu. U-hüon(Uxuan)lar yenildi. Bu sırada 20.000 atlıdan mürekkep olan Çin ordusu da Kunlara karşı Lao-dun'dan çıktı. Bu ordu, seferin boşa gitmemesi için, Kunlar çekildiği takdirde U-hüon(Uxuan)lara taarruz emrini almıştı. Kunlar Çin ordusuyla çarpışmayıp çekilince Çinliler U-hüon(Uxuan)lara saldırdılar. Zaten bitkin olan U-hüon(Uxuan)lar yenildiler. 6000 ölü verdiler.

⁴⁹ İğüy beyi Çin hizmetinde olan Türk beylerinden biriydi. İğüy ülkesi pek eskidenberi Çinliler tarafından birkaç defa alınıp geriye verilmişti.

⁵⁰ Deguignes, *Yen-gan-fu* diyor.

⁵¹ Mete tarafından yenilen Tung-hu(Dunxu)lar Kora'nın şimaligarbî-sindeki dağlara çekilerek orada Siyenpi ve U-hüon (Uxuan) adında iki kola ayrılmışlar ve her ikisi de Kunlara tâbi kalmışlardı.

Çin ordusu üç U-hüon (Uxuan) beyini esir ederek döndü.

Milâttan önce 74'te yabgu, memleketin dahilî vaziyetini sağlamlaştırmak için olacak, ordusunu İle ve İrtiş kıyılarına doğru Usun ülkesine yürüttü. Akınını kolaylaştırmak için karargâhını Uygur Eli'nde kurdu. Ordusunu yürüterek Çeyan-uşu mintakasını Usun'lardan aldı. O zaman Usun'ların beyi Fi-vang unvanını taşıyan Ungkuey'di. Bir Çin prensesiyle yeni evlenmişti. Bu prenses Çin imparatoruna müracaat ederek Kunlardan şikâyet etti. Çin imparatoru Şao-ti (Çjao-di) bu şikâyetleri dinleyerek Kun Eli'ne ordular yürütmek üzere iken öldü. Yerine Siüen-ti (Şuan-di) geçti. Usun beyi ile karısı prenses elçileriyle yine şikâyet ederek Kunların Usun toprağının doğu parçasını aldıklarını, Çinliler de yardım etmek şartı ile kendi ülkelerinin yarısından 50.000 atlı çıkarıp Kunlara taarruz edeceklerini söylediler. Çinliler bundan istifade etti.

72'de Çin hükümeti Guan- dun⁵²dan seçme asker toplayıp seferber orduya ekledi. Bunlar arasında at üzerinde çok iyi ok atan 300 kadar da küçük zabıt vardı. 160.000 kişiden mürekkep olan Çin ordusu beş koldan Kun Eli'ne girdi:

1- Öncü kumandanı olan General Han-tsem (Xen-tsen) 30.000 atlı ile Yun-çjun'dan yürüdü.

2- Nazır Tien-kuam-mim (Txan-guan-min) 40.000 askerle Sarı Irmağın batısından Si-xe'den yürüdü.

3- Çin'e tâbi Kunları idare eden General Fan-mim-yeu (Fan-min-yu) 30.000 atlı ile Kan-çeu'da Çjan-ye'den yürüdü.

4- General Txan-şun ki Xuà-gen-gün adlanırdı) 30.000 atlı ile Vu-yuan'dan yürüdü.

⁵² Bizim Kanton dediğimiz büyük Çin şehri olsa gerektir.

5- Artçı kumandanı General Çjao-gün-gü 30.000 atlı ile Tszu - tsuan'dan yürüdü.

Bir Çin generali de Usun askerine nezaret etmek üzere gönderildi. Bu Çin generali Çang-hoey (Çan-xuy) da Usun beyi ve kumandanlarıyla birlikte 50.000 atlılık Usun ordusuyla batıdan yürüyüşe geçti. Kunlar bu büyük seferi duyunca bütün servet ve hayvanlarını toplayarak uzaklara göçtüler.

1) Öncü kumandanı sınırdan 1200 li içeri girdi. Uyum denilen bir yere kadar geldi. I-Xeu dağlarında 100 kişi öldürdü. 2000 kadar da at, sığır, koyun ulca (=ganimet) aldı.⁵³

2) Nazır Tien-Kuam-mim(Txan-guan-min)in kumandasındaki ikinci kolordu sınırı geçerek 1600 li yürüdü. Ki-çi dağına kadar vardı. Ancak 19 kişiyi öldürüp ve esir edip 100 kadar hayvan da ulca aldı. Bu sırada Kun Eli'n-den dönmekte olan Çin elçisi Jan-xun'a rasladı. Bu elçi ona Ki-çi dağının batısında bir Kun karargâhı olduğunu haber verdi. Kumandan, her nedense, Kun karargâhına saldıracağı yerde elçiye oralarda düşman olmadığını söylemesini emrederek geriye dönmeğe karar verdi. Orduda bulunan yüksek mülkiye memurlarından biri kumandana bu hareketin doğru olmadığını ihtar ettiyse de o bunu dinlemeyerek döndü.

3) Çine tâbi Kunlara kumanda eden General Fan-mim-yeu (Fan-min-yu) sınırdan 1200 li içeriye girdi. Puli

⁵³ Deguignes, General Han-tsem'in Kunlara ölü ve esir olarak verdirdiği zayıtın 19.000 ve aldığı ulcanın 70.000 olduğunu yazıyorsa da bu haber her halde yanlıştır. Kunların, Çin seferini duyar duymaz uzaklara çekildikleri ve bazı Çin kumandanlarının esir ve ulca sayısını çok gösterdikleri için divan-ı harbe verildikleri düşünülürse her halde bu sayıların pek mübalagalı olduğu anlaşılır.

-hüu (Puli xeu) ırmağına kadar ilerledi. 700 kişi öldürdü. 10.000 kadar da at, sığır, koyun elde etti.

4) Dördüncü kolordu kumandanı General Xua-gen-gün sınırdan 800 li uzaklaştı. Dan-yuy-vu ırmağına gelerek durdu. Kunlara ölü ve tutsak olarak verdirdiği zayıat 1000 kişiydi. At, öküz, koyun olarak 70.000 baş ulca almıştı. Sonra geri döndü.

5) Artçı kumandanı olan General Çjao-gün-gü'nün ordusu Tsuley-tsze gölü (galiba Lop gölü) yakınında Usun ordusuyla birleşerek Kunlara taarruz edecekti. Fakat Usun'lar Çinlilerden önce geldiler. Çinlileri orada bulamayınca dönüp gittiler. Bunun üzerine Xeu dağlarından batıya doğru 1800 li yürüdü. Aralarında yabgunun elçisi Puin Beyi⁵⁴ de olmak üzere 300 tutsak ve 7000 kadar da at ve davar ulca aldı. Kunların çekilmiş olduğunu öğrenince muayyen olan zamanı beklemeden geri döndü. Fakat imparator kendisini bağışladı.

Bu suretle büyük Çin ordusu bu uzun yürüyüşten hemen hemen hiç bir şey kazanamamıştı. Fakat Usun ordusu Kunlara büyük bir darbe indirmeğe muvaffak oldu. Usun ordusu batı koli (loli) beyinin yaylasına yaklaşıp Kunlardan 39.000 kadar tutsak aldı. At, eşek, koyun, öküz, deve olmak üzere de 700.000 ulca elde etti. Tutsaklar arasında yabgunun kayınatası, gelini Gutisi, büyük livo beyi, duyoy ve binbaşılar da vardı. Bu suretle Kunlar hemen hemen bütün servetlerini kaybetmiş oldular ve kaçarken de büyük zayıat verdiler.

Bu savaşta Kunların tâbii ve müttefiki olan Uygur'lar da işe karıştı. Daha önce Uygur'lar Çinlilere temayül edince Kunlar, Çinlilere karşı bir set hizmetini gören bu mühim ülkeyi kaçırmamak için Kiün-so adındaki Uygur kalgayını rehin olarak yabgunun sarayına çağırmışlardı.

⁵⁴ Kunlardaki küçük rütbelerden biri olmalıdır.

Kiün-so bu emre baş eğmek istememiş, Haraşar ve İle ırmağı kaynakları tarafında olan Yen-şi ülkesine çekilmişti. Zaten kendisi de oralıydı. Bunun üzerine Uygur beyi, kalgaylığı U-küey'e vermişti. Bu kalgay tahta çıkınca Kunlarla ittifak etmiş ve bir Kun prensesi ile evlenmişti. İşte bu bey büyük «Kun—Usun, Çinli» savaşında Kunlar tarafında bulunarak Çinlilerle çarpıştı.

Çin ordusunun kumandanlarından Tien-kuam-mim (Txan-guan-min) düşmanın önde bulunduğunu bildiği halde gitmediği için, Xua-gen-gün'de tutsak ve ulca sayısını yalanla çok gösterdiği için divan-ı harbe verildiler. Bunun üzerine ikisi de kendisini öldürdü. Kunların bu büyük bozgununa Usun'lar sebep olduğundan yabgu Usunlara karşı kızgındı. Bundan dolayı 10.000 atlılık bir ordu yaparak 71 kışında Usun'lar ülkesine girdi. Fakat ancak güçsüz ve hasta birkaç tutsak alabilerek döndü. Dönüşte bir gün içinde kişi boyunca kar yağdı. Soğuktan çok insan ve hayvan öldü. Ordunun ancak onda biri dönemedi.

Bu bozgunlardan ve kırgınlardan sonra merkeziyet zayıflayınca şimaldeki Tim-lim(Din-lin)ler de isyan ettiler. Doğudan U-hüon (Uxuan), batıdan Usun'ların hücumuyla Kunlar darmadağın oldular. İsyen eden bu üç ulus çocuk, kadın demeden ellerine geçen bütün Kunları öldürüyorlardı. Bu suretle birkaç bin Kun daha kesildi. Kunlar birkaç bin at ile pek çok öküz ve koyun kaybettiler. Bunlar yetişmiyormuş gibi bir de korkunç kıtlık olarak insan ve hayvanların onda üçü açlıktan öldü. Kunlar pek bitkin bir hale geldiklerinden ellerindeki ülkeler birer birer onlardan ayrılmağa başladı. 14 yıldır Kunlara tâbi bulunan Uygur'lar yüzlerini Çinlilere çevirdiler. Kunların da bunlara karşı en ufak bir hareket yapacak halleri kalmamıştı. Bu sırada Çinliler 3000 atlı ile üç koldan yine Kun Eli'ne girdiler. 1000 kadar tutsak alarak

döndüler. Kunlar bu akına da cevap veremediler. Bilâkis «*kardeşlik ve barış*»ı daha çok isteklediler. Sınırı rahat bıraktılar.

68'de yabgu öldü. Doğu çjuiki (tuşi) beyi olan kardeşi Hiü-liü-Kiüen-kiü (Xüylü-y-tsuan-küy) yerine geçti.

Hiü-liü-kiüen-kiü (Xüylü-y-tsuan-küy) Yabgu (68-60): Yeni yabgu tahta çıkar çıkmaz büyük batı başbuğunun kızını birinci Yen-şi (Yançji) tayin etti. Ölen yabgunun karısı olan Çjuan-küy-yançji'nın unvanlarını geri alarak onu azletti. Azledilen bu prensesin babası olan büyük doğu tszü-güy (tsie-kiü) beyi bu yüzden yabguya kin bağladı.

Kunlar pek bitkin düşmüş olduklarından Çin'e akın yapmıyorlar, barış muahedesi yapılmamış olmasına rağmen barış halinde yaşıyorlardı. Çinliler de bundan istifade ederek sınırlardaki sıkılığı kaldırmışlar, askerlerini terhis etmişlerdi. Yabgu bundan çok memnun olarak Çin'le *kardeşlik ve barış* meselesini konuşmak için boy beylerini topladı.

Büyük doğu tszü-güy (tsie-kiü) beyi yabguya olan kininden dolayı onu Çinlilerle çarpıştırarak zarara sokmak için şu teklifte bulundu: «*Eskiden Çin bize elçi gönderir, arkasından da ordu yürütürdü. Şimdi biz de Çin gibi yaparak oraya elçi gönderelim.*» dedi. Sonra kendisine ve xulutsi beyine 10.000 atlı ile Çin sınırında avlanmak ve sanki tesadüfî olarak birbirleriyle karşılaşp Çin sınırını geçmeğe müsaade istedi. Fakat daha ordu sınıra gelmeden Kun ordusundan üç seyis atlı Çinlilere sığınarak Kunların maksadını bildirdi.⁵⁵ Çinliler hemen sınırın ehemmiyetli

⁵⁵ Seyis olduklarına göre bunlar her halde eskiden tutsak edilmiş yabancılardandı. Deguignes bu hâdiseden hiç bahsetmeyerek büyük doğu tszü-güy (tsie - kiü) beyinin Çinlilere sığınp Kunların konuş-

yerlerine asker gönderdiler. Başkumandan da dört fırka kumandanıyla birlikte 50.000 atlı ile⁵⁶ sınırı geçmek emrini aldı. Bu ordu üç koldan sınırı geçti. Birkaç yüz li yürüdü. Fakat üç seyisin Çine sığınmasından dolayı Kunlar çekilmiş olduklarından Çinliler kimseye raslamadılar. Yalnız birkaç on tutsak alarak döndüler.

Bu yıl Kun Eli'nde yine büyük bir kıtlık olarak insan ve hayvanların onda altısı öldü. Artık Kunlar için düşünecek biricik nesne yurtlarını Çinlilere karşı korumaktı. Bunun için Çinlilere karşı her biri 10.000 atlılık iki ordugâh kurdular.

Güzün Kunlar, kendilerine tâbi olmadan yaşayan Siyu (Siju) ülkesini itaata aldılar.⁵⁷ Fakat biraz sonra buranın beyleri Kun sınır karakollarıyla çarpışmağa başladılar. Pek çok Kun öldürdükten sonra binlerce halk ile, hayvanlarını toplayarak cenuba yürüdüler. Çin'e itaat ettiler.

67'de Siyu (Siju) yani Kaşgarya ülkesinin ahalisi kuvvetlerini birleştirerek Kunlardan Çeş yani Uygur ülkesini aldılar.

Aynı yılda, Çinlilerin Usun'larla birlikte Kunlara karşı yaptığı büyük savaşta Kunları tutup Çinlilerle çarpışan Uygur'lardan öç almak için Çin imparatoru Kie ve Hi adındaki iki Çin kumandanını, hapisten çıkarılmış cani-

malarını başka bir tarzda anlatarak Çinlileri kuşkulandırıldığını yazıyor. Biz burada daha sonra ve daha doğru olan Hiakent'in rivayetini alıyoruz.

⁵⁶ Deguignes bu orduyu 5000, Hiakent ise bir yerde 5000, biraz aşağıda 50.000 kişi olarak gösteriyor. Bana göre bu ordu 50.000 kişilik olmalıdır. Çünkü Çin başkumandanının emrinde dört tane fırka kumandanı vardı. Bu ordu 5000 kişi olaydı onu beş general idare etmezdi. Bundan başka Kunlar da bu küçük ordunun karşısında çekilmezlerdi.

⁵⁷ Bu ülke bugün Kaşgarya dediğimiz ülkedir. Yani Çin Türkistanı'nın Tiyaşanlar cenubunda kalan bölümüdür. Deguignes bu Kaşgarya'ya Küçük Buhara ülkesi diyor. Çin tarihçilerinden birine göre bu ülkenin ahalisi Kundur.

lerden toplanma bir ordu ile Uygur'lara karşı gönderdi. Bu generallar 1500 Çinli ve 10.000 yabancı askerle Uygur ülkesine girdiler. Kiao-hu-çim (=Turfan) şehrine kadar yürüyerek zaptettiler. Uygur beyi daha şimalde Şe-çing şehrine çekildi. Fakat, yiyecek almak için bir müddet çekilen Çin ordusu yine taarruza başlayarak Şe-çing'i de aldı. Uygur beyi yabgudan yardım diledi. Fakat yabgu hiç bir yardımda bulunamadı. Bunun üzerine Uygur beyi kendi ülkesine dönerek Çinlilere teslim olmak istediye de, Çinlilerin kendisinden işkillenmeleri korkusu buna engel oldu. Bir Çin kumandanı, Çinlilerin güvenini kazanmak için Kunlara tâbi olan Pu-lui ülkesini artamasını öğütledi. Bu ülke Uygur Eli'nin şimalindeki dağlarda idi.⁵⁸ Bu ülkenin beyi Kunların Siyu(Siju)larla olan savaşında yabguya karşı suç işlemiş olduğundan tebaasından birazıyla birlikte Uygur Eli'nin şimalinde, atla 90 gün uzakta olan O-go ülkesine gönderilmişti. Fakat ahalinin çoğu memleketlerinde kalmıştı, işte Uygur beyi Çinlilerin gözüne girmek için bu ülkeye akın ederek tutsaklar aldı. Sonra gidip Çinlilere teslim oldu.

Çin askeri Uygur Eli'nden çekilince, Uygur'ların komşusu olan Kin-fu'lar Uygur Eli'ne saldırdıkları gibi Uygur'ları tedip için Kunlar da hemen geldiler. Çinliler yeniden savaşa başlayarak Kunları buradan püskürttüler. Uygur beyinin muhafazası için biraz asker bıraktıktan sonra yine çekildiler. Fakat Uygur beyi Kunlardan yine korkuyordu. Bunun için kendisi Usun'lara kaçtı. Karısı da Çin kumandanlarıyla birlikte Çin'e gitti. Prenses Singanfu'da pek çok ikram gördü. Çinliler bu nezaketleriyle bütün göçebeleri kendilerine tâbi olmağa sevk etmek istiyorlardı. Uygur beyi kaçınca yabgu onun yerine Teu-

⁵⁸ Bu ülkenin ahalisi çadırlarda oturur göçebeler olmakla beraber toprağı ekmesini de bilirler, ok ve yay yaparlardı.

mo(Dzumo)yu tayin etti.⁵⁹ Bu yeni bey eski yerinde kalmıyarak tebaasıyla birlikte doğu tarafına giderek orada yerleşti. Çinliler Uygur ülkesine asker ve köylü göçmenler göndererek toprağı bunlara pay ettiler.

66'da yabgu Çinlileri bu ülkeden çıkarmak için bir Kun ordusu gönderdi. Doğu ve batı büyük başbuğlarının kumandasında onar bin atlıdan mürekkep olan bu ordu Çinlileri bu ülkeden çıkardı. Fakat Çinliler şehirlerde tutunabildiler. Kun ordusu burada ekincilikle uğraşmak için de emir almıştı. Kunlar bu suretle Usun'ları da sıkıştırmak istiyorlardı.⁶⁰

64'te Kunlar doğu ve batı yüyügen beylerinden her birinin kumandasında 6000 atlı olduğu halde yine gelerek doğu büyük başbuğunun başkumandanlığı altında Uygur şehirlerine iki defa hücum ettiler. Fakat zaptedemediler. Buradaki Çin kumandanı (Kie) imparatora bir rapor göndererek ulaşılması güç olan bu ülkeyi saklamakta hiç bir fayda olmadığını bildirdiyse de imparator buna hiç aldırmadı. Yeni bir kumandan (Çam-hoei) gönderdi. Bu kumandan Kan-çeu ve Su-çeu askeriyle Uygur ülkesinin şimaline kadar ilerledi.

Bu sırada eski Uygur beyi Teu-mo(Dzumo) Usun'lara sığınmıştı. Uygur Eli'nde sessizlik kurulmasını bekleyerek bunlar beyi alıkoymuşlardı. Aynı zamanda Kunlara batı tarafından hücum etmeyi Çin imparatoruna teklif ettiler. İmparator, epeyce önce Yenşi ülkesine sığınmış olan Kiün-so adındaki Uygur kalgayının bey yapılmasını ve Uygur'ların Kiü-li ülkesine göçürülerek eski ülkelerinin Kunlara bırakılmasını emretti.

⁵⁹ Bu adı *Dzumo* şeklinde kaydeden Hiakent onu eski Uygur beyinin yakın akrabası olarak gösteriyor. Deguignes ise adı *Teu-mo* olarak gösteriyor ve eski Uygur beyinin kardeşi olduğunu söylüyor.

⁶⁰ Deguignes bu vak'ayı milâttan önce 65 yılında gösteriyor.

O tarihlerde Çinlilerin Şao-çe dedikleri Yarkend de ayrı bir beylik olup Kunlara tâbi bulunuyordu.⁶¹ Bu beyliğin beyinin çocuğu yoktu. Bunun için Usun beyinin bir Çin prensesinden doğmuş olan Van-nien adındaki oğlunu kendine oğul edinmişti. Yarkend beyi öldüğü zaman Van-nien Çin'deydi. Yarkendliler Çinlilerin ve Usunların yardımını kazanabilmek ümidiyle Çin imparatoru Siüen-ti'den Van-nien'i istediler. Onu Yarkend beyi yaptılar. Fakat o, bey olur olmaz istibdada başlayarak tebaasını kendinden tiskindirdi. Bundan istifade eden eski Yarkend beyinin kardeşi Hu-tu-çing onu, yanındaki Çin elçisiyle birlikte öldürerek yine Kunlarla birleştirdi. Çin imparatoru Yarkend'e karşı general Füng-ş'i'yi bir kuvvetle gönderdi. Çinliler Hu-tu-çing'i öldürerek yerine başka birini bey yaptılar. Bu suretle burası da Çinlilere tâbi oldu.

Kunlar cenupta toprak kaybederken şimalde de Tim-lim(Dinlin)ler yine isyan ettiler. 63'te Kun Eli'ne akın ettiler.⁶² Birçok Kun öldürüp birçok davar ve at sürüleri aldılar. Birkaç bin de tutsak tuttular. Kunlar bunlara karşı 10.000 atlı gönderdilerse de bir muvaffakiyet kazanamadılar.

62'de Tim-Lim(Dinlin)ler yine akın ettiler. Aynı yıl yabgu 100.000 atlı ile büyük bir av yapmak bahanesiyle Çin sınırına doğru yürüdü.⁶³ Asıl maksadı Çinlileri apansız basmaktır. Fakat yabgunun tebaasından biri Çin'e kaçarak bu işi Çinlilere haber verdi. Çinliler bu saldırışı

⁶¹ Deguignes bu beyliğin Han sülâlesi çağından beri bilindiğini, bunun Yarkend şehri olacağını sandığını, eskiden payitahta Şao-çe-çing denildiğini söyledikten sonra İlk Han Sülâlesi (milâttan önce 620-25) çağında burada 2339 aile, 6373 nüfus, 3409 asker olduğunu ilâve ediyor.

⁶² Deguignes bu akını 62'de gösteriyor.

⁶³ Deguignes bu yürüyüşü 61'de gösteriyor.

karşılama için şimale ceneral **Çao-çong-kue** (Çjao-çong-gu) kumandasında 40.000 kişilik bir ihtiyat ordusu daha gönderdiler. Fakat bir ay sonra yabgu ağzından kan geleerek hastalandı. Bundan dolayı Çin'e yürüyemeyerek Kun Eli'ne döndü. Askerini terhis etti. Çin'e elçi gönderip barış ve kardeşlik muahedesi yapmak istedi. Bu teklife Çinliler cevap vermediler.

61'de Tim-lim(Dinlin)ler yine akın ettiler.

60'da yabgu öldü. Dokuz yıl yabguluk etmişti.

Bu yabgunun tahta geçer geçmez, kendisinden önceki yabgunun karısı olan Çjuan -küy-yançji'nın unvanlarını üstünden alarak onu azlettiğini yukarda söylemiştik. Bu yan-çji bu muameleden sonra batı çjuki beyi **Tu-şi-tam** (**Tu-tsi-tan**) ile âşıkane münasebetlerde bulunmağa başlamıştı. Yabgu ölünce xesu beyi⁶⁴ bütün beyleri çağırarak için adam gönderdi. Fakat beyler toplanmadan önce Çjuan-küy-yançji kendi kardeşi olan büyük doğu tszü-güy beyi **Dulungi** ile birleşerek batı çjuki beyini **Voyen - kiüti** (**Uyen-güydı**) adıyla yabgu ilân ettiler.

Voyen-kiüti (**Uyen-güydı**) **Yabgu** (60-58): Babasından veraset yolu ile batı çjuki (tuşi) beyliğini almış olan yeni yabgu **Uvey** (**U-goey**) **Yabgu** (114-105) torunlarındandı. Yabgu olunca barış ve kardeşlik için küçük kardeşi **İ-yeu-jo** (**İn-yu-jo**) beyi⁶⁵ **Şen-çji**'yi hediyelerle Çin sarayına gönderdi. Fakat bu elçilikten bir şey çıkmadı.

Yabgu kötü huylu olduğundan ilk günden başlayarak büyük haksızlıklara koyuldu. Eski yabgu zamanında iş başında bulunan bütün büyükleri idam ettirdi.⁶⁶ Bütün

⁶⁴ Bu da Kun devletindeki ikinci veya üçüncü derecedeki rütbelerden biri olmalıdır.

⁶⁵ İkinci veya üçüncü derecedeki rütbelerden biri olmalıdır.

⁶⁶ Hiakent bu büyükler arasında *Senveyyan*'ın adını söylüyorsa da vazifesinin ne olduğunu bildirmiyor.

işleri Dulungî'ye bıraktı. Ölen yabgunun akrabasını iş başından uzaklaştırarak kendi akrabasını tayin etti. Bu suretle Kun Eli'nde büyük bir gayrimemnunlar zümresi peyda oldu. Bunların başında da ölen yabgunun oğlu Ki-heu-şan (Gixeuşen) vardı. Bu prens tahtından mahrum kalınca kayınatası olan Usun U-şen-mo'nun yanına çekildi.⁶⁷

Öteki yandan merhum Hu-lo-ku (Xulugu) Yabgu (98-85)nun türesince Hu-lo-ku Yabgu'nun küçük kardeşinin oğlu olan jesuy (çijkü) beyi Sien-hien-tam(Sen-xenşan) ın yabgu olması gerektiğinden bütün beyler ve büyükler jesuy (çijkü) beyinin yabgu olması gerektiğini bağıra bağıra söylüyorlardı. Jesuy (çijkü) beyi yabguya muhalefet edecek kudrette olmadığından birkaç bin kişilik tebaasıyla Çin'e kaçarak onlara tâbi oldu. Çinliler ona rütbe verdiler. Yabgu ise onun yerine kendi akrabasından Po-siü-tam(Bosutian)ı jesuy (çijkü) beyi tayin etti. Kunlardaki büyük memuriyetlerden çoğunun irsî olmasına rağmen yabgu bunları istediğine vermekte devam ediyordu.

Netekim 59'da jesuy (çijkü) beyinin iki kardeşini U-şen-mo'nun rica ve şefaatine rağmen idam ettirdi. Biraz sonra da doğu tsu-yue-ti (yügen) beyi⁶⁸ öldü. Yerine oğlu

⁶⁷ U-şen-mo Usun ve Kanklı (Kanguy) ülkeleri arasındaki küçük bir beyliğin beyi idi. Komşuların (ki Deguignes bu komşuların Kıpçak'lar olduğunu söylüyor) taarruzuna uğradığı için tebaasından 1000 kişi ile Hu-lo-ku Yabgu(96-85)ya tâbi olmuştu. Yabgu da ona kendi kardeşi jesuy (çijkü) beyinin kız kardeşi olan bir prenses verdikten sonra memleketinin batı tarafına göndermişti. Jesuy (çijkü) beyinin adı Sien-hien-tam(Senzenşan)di. Bunun babası doğu çjuki (tuşi) beyinin tahta çıkmaya hakkı vardı. Fakat bu hakkını Hu-lo-ku Yabgu'ya vermiş, Hu-lo-ku da onun oğlu olan jesuy (çijkü) beyini kalgay yapmaya söz vermişti.

⁶⁸ Bu da ikinci veya üçüncü derecelerdeki rütbelerden biri.

geçmek lâzımken yabgu buraya da kendi küçük yaştaki oğlunu tayin etti ve bunu kendi karargâhında bulundurdu. Bu hareketler herkesi yabgudan soğutuyordu. Ölen tsu-yue-ti (yügen) beyinin maiyetinde olan zabitler onun oğlunu tsu-yue-ti (yügen) beyi ilân ederek Kun Eli'nin doğusuna göç ettiler. Yabgu doğu beylerbeyini 10.000 atlı ile bunların üzerine yürüttüyse de beylerbeyi birkaç bin ölü vererek çekilmeğe mecbur oldu. Bu sırada kalgay olan doğu çjuki (tuşi) beyinin doğu beylerbeyini tahkir etmesi de umumî bir öfke ve tikslenme doğurdu.

58'de U-hüon(Uxuan)lar isyan ettiler. Ku-sie (Gusi) beyinin⁶⁹ üzerine hücum ederek pek çok ahaliyi esir götürdüler.⁷⁰ Yabgu buna da öfkelen-di. Yabgunun kendisini öldürteceğinden korkan Ku-sie (Gusi) beyi U-şen-mo ve doğu beyleriyle birleşerek U-hüon(Uxuan)lar yanına geçtiler. Bundan önceki yabgunun oğlu olan Ki-heu-şan (Gixeuşen)ı yabgu yaptılar. Kendisine Hu-han-sie (Xuxanye veya Huhanşa) Yabgu unvanını verdiler. Bu yabgu doğudan topladığı 40-50.000 askerle Voyen-kiüti (Üyen-güydı)ye karşı savaşmak için batıya yürüdü. İki ordu Kun Eli'nin doğusunda Ku-tsie (Gu-tszuy) ırmağı yakınında karşılaştılar. Fakat Hu-han-sie (Xuxanye= Huhanşa)nin ordusu ırmağın şimaline geçince Voyen kiüti(Uyen-güydı)nin ordusu çarpışmadan dağıldı. Bunun üzerine Voyen-kiüti(Uyen-güydı) batı çjuki (tuşi) beyi olan küçük kardeşine müracaat ederek Kunların birleşip kendisine saldırdıklarını söyledi; yardım diledi. Batı çjuki (tuşi) beyi de ona: *"İnsanlara karşı kin ve nefret besleyip*

⁶⁹ Bu da ikinci veya üçüncü derecelerdeki rütbelerden biri olacak.

⁷⁰ Deguignes'nin bu hâdiseler hakkında verdiği malûmat Hiakent'in-kinin tersinedir. Deguignes doğu çjuki (tuşi) beyinin etrafındaki büyüklere söylediği sözlerle halkın yabgu aleyhindeki düşmanlığını çoğaltmaya çalıştığını söylediği gibi 58'deki U-hüon (Uxuan) isyanının başında da ku-sie (gusi) beyinin bulunduğu yazıyor.

akrabalarının ve beylerin canına kıydın. Sen de bugün tek başına geber; beni işe karıştırma!" diye cevap verdi. Böylece bütün tebaasınca bırakılan yabgu öfkesinden ve ümitsizliğinden intihar etti (milâttan önce 58).

Dulungi (Tu-lung-ki) batı çjuki (tuşi) beyinin yanına kaçtı. Bütün Kunlar Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'yu yabgu olarak tanıdılar.

VIII

Kun Eli'nde Kargaşalık ve Çöküş

Hu-han-sie (Xuxanye= Huhanşa) Yabgu (58-31): Yeni yabgu ülkede düzen kurduktan ve karargâhına döndükten birkaç ay sonra askerini terhis etti. Büyük kardeşi Hu-tu-gu-seu(Xutuuso)yu halk içinde buldu. Onu doğu koli (loli) beyi yaptı. Sonra intihar eden yabgunun küçük kardeşi olup batı çjuki (tuşi) beyi, yani beylerbeyi bulunan beyi öldürmeleri için batı beylerine bir emir gönderdi. Bu yanlış ve haksız hareket Kun İmparatorluğunu pek büyük kargaşalıklar içinde bıraktı.

Yabgular Çağı (57-36): 57 kışında Tu-lung-ki (Dulunggi) batı çjuki (tuşi) beyi ile birleşerek isyan etti. Bunlar jesuy (çijkü) beyi Po-siü-tam(Bosutian)ı yabgu ilân ederek ona Tuyen (Çjuki) Yabgu adını verdiler. Bunlar birkaç on bin kişilik bir ordu ile Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'nun üzerine yürüdüler. Onu yendiler. Yenilen yabgu karargâhını da bıraktı. Tuyen (Çjuki) Yabgu burasını da işgal ederek büyük oğlu Dutuusa'yı doğu loli (koli) beyi, küçük oğlu Gumeulutu'yu batı loli (koli) beyi yaptı; ikisi de kendi karargâhında bulunurdu.

57 güzünde Hu-han-sie'ye karşı ihtiyat olmak üzere doğuda bir karargâh kurdu. Buraya jesuy (çijkü) beyi olan Senxenşen'i ve büyük kardeşi yügen beyini, her biri-

ne 20.000 asker vererek yolladı. Fakat Tuyen (Çjuki) Yabgu bu işlerle uğraşırken batı Hu-ki (Xugi) beyi ile Goey li-tam-hu (Veylidanxu), ki bunlar batı çjuki (tuşi) beyinin gizli düşmanları idi, Tuyen (Çjuki) Yabgu'ya batı çjuki (tuşi) beyinin isyan ederek Utszı Yabgu adıyla kendisini yabgu yapacağı hakkında iftirada bulundular. Bunun üzerine Tuyen (Çjuki) Yabgu batı çjuki beyi ile oğlunu tevkif ettirerek idam ettirdi. Fakat biraz sonra bunların suçsuz olduklarını anladı ve hemen iftiracıları Goeyli-tam-hu(Veylidanxu)yu idam ettirdi. Hu-ki (xugi) beyi ise aynı akıbete uğramamak için Tuyen (Çjuki) Yabgu'dan ayrılarak kendisini Hu-ki (Xugi) Yabgu adıyla yabgu ilân etti. Böylece Kun Eli'nde üç yabgu olmuş oluyordu. Fakat iş bununla da kalmadı; bunu duyunca batı yuydi beyi kendisini Çeli Yabgu adıyla, Utszı (U-tsie) duyoy da Utszı (U-tsie) Yabgu adıyla kendilerini yabgu ilân ettiler. Kun Eli'nde beş yabgu oldu. Bu beş yabgu birbirleriyle çarpışmağa başlayarak Kun Eli'ni karmakarışık ettiler.

Tuyen (Çjuki) Yabgu doğuya, Çeli Yabgu'ya karşı bizat sefere çıktı. Utszı (U-tsie) Yabgu'ya karşı da Tu-lung ki(Dulungi)yi gönderdi. Çeli ve Utszı (U-tsie) yenilerek şimaligarbîye doğru kaçtılar. Orada Hu-ki-(Xugi) Yabgu ile birleştiler. 40.000 kişilik bir ordu yaptılar. Utszı (U-tsie) ile Hu-ki (Xugi veya Xuge) yabguluktan vazgeçerek Çeli'yi yabgu tanıdılar. Bu suretle memlekette üç yabgu kaldı.

Tuyen (Çjuki) Yabgu, en doğudaki Hu-han-sie (Xu-xanye=Huhanşa) Yabgu'ya karşı ihtiyat tedbiri olarak, 40.000 atlıyı doğuya yerleştirmeleri için büyük başbuğ ve duyoya emir verdi. Kendisi de 40.000 atlı ile batıya, Çeli Yabgu'ya karşı savaşa çıktı. Savaşta Çeli Yabgu yenilerek

şimaligarbiye doğru kaçtı.¹ Tuyen (Çjuki) Yabgu ise cenubugarbiye çekilerek Undun denilen yerde durdu.

Kunlar iç savaşlarıyla darmadağınık iken Çin meclisinde Kunlara saldırıp saldırmamak meselesi görüşülüyordu. Bereket versin Çin'de barışçıların düşüncesi üstün geldi de Kunlar cenuptan taarruza uğramadılar.

56'da Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu kendi küçük kardeşi olan batı loli (koli) beyini Tuyen (Çjuki) Yabgu üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Tuyen ordusu şehit ve tutsak olarak 10.000'den çok zayıat verdi. Tuyen (Çjuki) Yabgu bunu duyunca bunun öcünü almak için 60.000 atlılık ordusuyla doğuya doğru yürüdü. 1000 li kadar gitti. No-ku (Nogu) ülkesinin şimalinde iki ordu karşılaştı. Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) ordusu 40.000 kadar olmakla beraber savaşı kazandı. Tuyen (Çjuki) Yabgu intihar etti. Kumandan Tu-lung-ki (Dulungi) intihar eden Tuyen'in küçük oğlu olarak batı loli (koli) beyi Ku-meu-leu-teu (Gumeulutu) ile birlikte Çin'e kaçtı.

Geriye kalan Çeli Yabgu da Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'ya itaat etti.

Böylece Kun imparatorluğunda birlik yeniden kurulur gibi olduysa da bu çok sürmedi. Yeniden birçok kargaşalıklar, iç savaşlar, yabguluk iddiaları oldu: İlk önce Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'nun doğu büyük başbuğu Üligüy ve onun babası Xusuley Ülimandun² Kun Eli'ndeki kargaşalıktan, dolayı birkaç on bine varan tebaalarıyla Çin'e sığındılar ve Çin'den rütbe ve ünvan aldılar.

¹ Deguignes Çeli Yabgu'nun Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu tarafından yenildiğini söylüyor ve bu suretle Tuyen Yabgu'nun Kitum ülkesini terkettiğini kaydediyor.

² Xusuley bir rütbedir.

Kunlar tarafından 99'da tutsak edilip o zamanki yabgu tarafından Kırgız'lar üzerine bey naspedilen Çinli general Li-lin (ki Li-kuang-li'nin torunu idi) U-tsie (Utszuy) duyoyu yine yabgu ilân etti. Fakat Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa), bu yeni yabguyu yakalayarak başını kestirdi ve karargâhına döndü. Bununla beraber birkaç bin kişi daha kaybetmiş oldu.

İntihar eden Tuyen (Çjuki) Yabgu'nun kardeşi³ hien-siün (susun) beyi 600 atlı ile büyük doğu tsie kiü (tszü güy) beyine hücum ederek onu öldürdü. Onun askerlerini de kendi askerlerine katarak batı tarafına geldi ve orada kendisini Yünçin (Jünçen) Yabgu adıyla yabgu ilân etti.

Fakat iş bu kadarla da kalmadı: Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'nun doğu beylerbeyi olan büyük kardeşi Hu-tu-gu-seu da bütün tebaasını pusatlandırarak imparatorluğun doğusunda kendisini Çi-çi-ko-teu-heu (Çjiçi-goduxu) Yabgu adı ile yabgu ilân etti.⁴

54'te Yünçin (Jünçen) Yabgu ordusunun başında olduğu halde Çiçi Yabgu'ya doğru doğuya yürüdü. Fakat yenilerek öldürüldü. Yanındaki asker Çiçi'ye tâbi oldu. Çiçi Yabgu böylece güçlenince Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu üzerine saldırdı. Büyük bir zafer kazanarak yabguluk payitahtını zaptetti.⁵

Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'nun bu yenilişinden sonra onun beylerinden doğu i-şe-tseo (icjitszi) beyi⁶ ülkenin menfaati namına ona tamamiyle Çin'e tâbi olmasını teklif etti (milâttan önce 53) .

³ Hiakent kardeşi olduğunu söylemeden yalnız akrabası diyor.

⁴ Bu yabgunun adını *Tsit-ki* okuyanlar da var. .

⁵ Deguignes, daha bu bozgundan önce Hu-han-sie (Xuxanye= Huhanşa) Yabgu'nun Çin'e tâbi olduğunu söylüyorsa da Hiakent'te böyle bir şey yoktur.

⁶ Bir rütbe adı.

Yabgu bu meseleyi kurultaya havale etti. Fakat beyle-
rin hepsi bu düşüncüyü reddettiler. Onlar dediler ki:

«Bu olamaz! Bizim devletimizin temeli at üzerinde savaştır. Bunun içindir ki her budun bizden korkuyor. Bizde kahr-
raman ve yiğit çeriler hâlâ bitmemiştir. Bizde şimdi iki kardeş
taht için çarpışıyorlar. Bunlardan büyüğü kazanamazsa küçüğü
kazanacaktır. Böyle hâdiselerde ölmek bile şereftir. Torunları-
mız daima başka budunlar üzerinde hâkim olacaklardır. Çin ne
kadar güçlü olursa olsun Kun ülkesinin hepsini birden yutamaz.
Ne için alalarımızın koyduğu türelerden ayrılalım? Xen (Han)
sülâlesine tâbi olmak demek ölen yabguların ruhunu incitmek ve
kendimizi komşu budunlara maskara etmek demektir. Çinlilere
tâbi olursak şüphesiz Kun Eli'nde âsâyiş ve istikrar temin olu-
nur. Fakat biz bundan sonra başka budunlar üzerinde hâkim
olamayız!»

Doğu i-şe-tseo (içjitszi) beyi bu fikirlere karşı şöyle
cevap verdi:

«Ben başka türlü düşünüyorum. Güç de, güçsüzlük de geçici
nesnelerdir. Bugün Xen (Han) sülâlesi pek güçlüdür. Usunlar ve
başka komşu ülkeler ona tâbidir. Kun ülkesi ise Tsie-ti-heu
(Tszüydixu) Yabgu' zamanından beri günden güne zayıflıyor ve
eski gücünü bir türlü yeniden elde edemiyor. Ne kadar uğraşıp
çalışsa da bir gün sessizlik içinde yaşamağa muvaffak olamıyor.
Bugün onun sükûneti ve varlığı için bir tek yol Çin sülâlesine
tâbi olmaktır. Çin'e tâbi olunmazsa Kurtlar bitecektir. Benim
teklif ettiğimden daha iyi bir yol olabilir mi?»

Çin'e tâbi olmayı reddeden öteki beyler bu sözlere bir
cevap veremediler. Kararsızlık gösterdiler. Bununla bera-
ber Çin'e tâbi olmayı kabul etmediler.

⁷ Bu yabgu milâttan önce 101-96 yılları arasında yabguluk etmiştir.

Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu ise doğu i-şe-tseo (içjitszi) beyinin öğütlerini tutmak maksadıyla kendisine tâbi olan Kunlarla birlikte Çin şeddine yaklaştı. Batı çjuki (tuşi) beyinin oğlu olan Çjuley-güytan'ı de Çin sarayına gönderdi (milâttan önce 53).

Çiçi Yabgu da kendi oğlu olan batı büyük başbuğu Güyyü-lişu'yu Çin sarayına gönderdi.

52'de Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu Çin sınırına, Vu-yuan'a geldi.⁸ Her üç yılda bir, ilk ayda, büyük selâmlıkta Çin sarayına gelmek istediğini bildirdi. Yabgunun bu mağrurane sözlerinin mânâsı Çin'e tâbi olmayı kabul etmek demektir. Çin sarayı yabguyu karşılamak için General Xan-çan'ı gönderdi, Yabgunun geçtiği her şehirde 2000 Çin atlısı kendisini selâmladı.

Milâttan önce 51'de Çin ayının ilk gününde Si-gan-fu'nun dışındaki Gan-tsuan sarayında yabgu Çin imparatoru Siüen-ti tarafından pek büyük saygı ile kabul olundu. Kendisini bütün prenslerden, beylerden üstün yere oturtular ve Çin imparatoruna tâbi olduğunu ilân ettiler. Tâbi olanlara bir ad vermek âdet olduğu halde yabgunun adını söylemediler. Bundan sonra Çin imparatoru yabguya pek çok hediyeler verdi. Çin kaynaklarının kaydına göre bu hediyeler şunlardı: başlık, kuşak (kemer), iç ve dış elbisesi, sarı şeritli altın mühür, murassa bir kılıç, kemer bıçağı, yay, 48 ok (dört takım), kınlarıyla birlikte 10 tane rütbe alâmeti olan silâh, araba, gem, 15 at, 20 gin altın, 200.000 bakır akça, 77 takım elbise, 8000 parça türlü ipek kumaş, 6000 gin pamuk.

Merasim bittikten sonra imparator yabguyu saray misafirhanesinde konuklamalarını emrederek kendisi çekildi. Yabgu misafirhanede bir ay kadar kaldı. Sonra yabgu-

⁸ Deguignes Şansi vilâyetinde Ta-tum-fu şehrinin şimaline geldiğini söylüyor.

ya kendi memleketine gitmesi için müsaade verildi. Yabgu kendisinin sınıra yakın olan Guan-lu-say müstahkem mevkiinde kalmasını ve tehlike olduğu zaman Çin'in Şeu-sen-çen kalesini müdafaa etmeğe müsaade edilmesini rica etti.⁹

Çin hükümeti yabgunun teşyii için de parlak merasim yaptırdı. Bir Çin prensi ve bir Çin generali 16.000 atlı ve sınır vilâyetlerinin her birinden toplanacak biner silâhşor ile birlikte yabguyu Gi-lu-say müstahkem mevkiinden¹⁰ Şufan¹¹ vilâyetine kadar uğurladılar. Çin kumandanları aynı zamanda yabguyu taarruzlardan korumak ve yabguya itaat etmeyenleri tepelemek emrini de aldılar. Bunlar Ordus ülkesinin şimalinde kondular. Çin'den sınıra birçok azık gönderildi.¹²

Aynı yıl yabgu Çin imparatoruna hediyeler göndermek için elçiler yolladı, imparator bunları da pek lûtfkârane kabul etti.

50'de her iki yabgu da Çin sarayına hediyelerle elçi gönderdiler. Bu elçiler, bilhassa Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'nun elçisi pek büyük iltifat gördüler.

49'da Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu yine Çin sarayına geldi. Eskisi gibi yine saygılandı. Kendisine 110 takım elbise, 900 parça ipek kumaş, 8000 gin pamuk hediye edildi. Bu sefer yabgunun yanında daimî muhafız askeri bulunduğundan¹³ yabgunun teşyiiinde asker bulunmadı.

⁹ Deguignes yer adı söylemeksizin yabgunun Şensi vilâyetinin şimal sınırlarında oturmak müsaadesini aldığını söylüyor.

¹⁰ Bu, biraz yukarda geçen Guan-lu-say olmalıdır.

¹¹ Hiakent Şufan'ın kaza merkezi olan Yuy-xun-xen şehrinin şimaligarbîsinde olduğunu söylüyor.

¹² Hiakent bu azığı 34.000 xu darı, pirinç ve kavrulmuş pirinç olarak gösteriyor. Xu bir Çin ölçüsüdür.

¹³ Bu askerin Kun askeri mi, yoksa yabgunun Çin'e ilk gelişinde kendi-

Bu sırada Kun Eli'nde yeni dahilî savaşlar başladı: Merhum Tuyen (Çjuki) Yabgu'nun küçük kardeşi olup Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'nun hizmetinde bulunan bir prens Kun Eli'nin batı tarafına kaçarak iki büyük kardeşinden kalan askerin başına geçti. Bu suretle birkaç bin askere malik olunca kendisini İ-li-mo Yabgu adıyla yabgu ilân etti.

Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu ise Çin tâbiliğini kabul eden Hu-han-ise (Xuxan-ye= Huhanşa) Yabgu'nun yine kendi ülkesine dönebilecek kudreti kalmadığına hükmederek Kun Eli'nin batı parçalarını kendi hükûmetine eklemeğe girişti. Bundan dolayı Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) ile İ-li-mo savaşılar. İ-li-mo Yabgu yenilerek şehit düştü. Onun 50.000 kişilik tebaası¹⁴ Çiçi(Çji-çji=Tsit-ki)ye tâbi oldu. Fakat Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu bu kadar kuvvetlenmesine rağmen Çinlilerin Hu-han-sie (Xuxanye= Huhanşa) Yabgu'ya asker ve azıkla yardım ettiklerini işitiğinden daha fazla harekâta bulunmayarak batıda kalmağa karar verdi. Yalnız yardımcı edinerek Kun Eli'nin birliğine çalışmak yolunu tutmak istedi. Bunun için Usun'lara başvurdu. Usun Eli de birkaç yıldır ikiye bölünmüştü. Usun beyi Ung-kuey-mi'nin oğlu olan U-tsieu-tu (Utszut), Çe-ko¹⁵ adındaki merkezini bırakarak şimaldeki dağlara çekilmiş ve orada Kunların yardıma geleceklerine dair bir rivayet neşretmek sayesinde epey taraftar

sini teşyi ederek muhafazasına tayin olunan Çin askeri mi olduğu tasrih olunmuyor.

¹⁴ Deguignes, *İ-li-mo*'nun ordusunun sayısını söylemiyor. Yalnız tebaasını 50.000 kişi olarak gösteriyor. Hiakent ise ordusunun 50.000 olduğunu söylüyor. Hiakent'in ordu dediği bu 50.000 kişi her halde onun bütün tebaası olmalıdır. Çünkü Kunların bu kadar kırıldıkları bir çağda yalnız bir prensin 50.000 askeri olamazdı.

¹⁵ Deguignes *Çe-ko*'nun bugünkü *Harkas* şehri civarında olduğunu söylüyor.

kazanarak kendisini Usun beyi ilân etmişti. Bu da gösteriyor ki ikiliklere, sarsıntılara, bozgunlara rağmen Kunlar Orta Asya'da o korkunç ünlerini muhafaza ediyorlardı.

Asıl Usun beyi *büyük kuen-mi* adını taşıyor, U-tsieu-tu (Utszut) ise *küçük kuen-mi* adını taşıyordu.

Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu bu *küçük kuen-mi*'ye ittifak için elçi gönderdi Fakat *küçük kuen-mi* Çin'in Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'ya yardımda bulunduğunu görerek Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu'nun ilerisinin karanlık olduğunu kendisiyle birleşmenin de tehlikeli olacağını düşündü ve Çinlilerin gözüne girebilmek için Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu'nun elçisinin başını kestirerek Aksu şehrinin doğusunda oturan Çin valisine gönderdi. Kendisi de 8.000 atlı ile Çiçi(Çji-çji=Tsit-ki)'ye hücum etti. Fakat yenildi. Bütün tebaası Çiçi(Çji-çji=Tsit-ki)'ye tâbi oldu.

Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu bu muvaffakiyetten sonra şimaligarbiye, İrtiş'in batısındaki ülkelere yürüdü. Uge (U-kie=O-kut)'leri itaate aldı. Uge(U-kie=O-kut) askerlerinin yardımıyla Çinlilerin Kien-küen (Gen-gün) dedikleri Kırgız'ları ve şimaldeki Tim-lim(Dinlin)'leri de itaate aldı.¹⁶ Bu boylar eskiden de Kunlara tâbi idiler; fakat Kun Elindeki kargaşalık dolayısıyla Kunlar tarafından unutuldukları için âdetâ müstakil olmuşlardı. Çiçi (Çji-çji = Tsit-ki) bu fütuhattan sonra karargâhını Kırgız ülkesinde kurdu.

¹⁶ Deguignes Kien-küen'lerin Yayık ırmağının kaynaklarına doğru Kazan'ın doğusunda, Timlim'lerin de Sibirya'da Tobul vilâyetinde olduğunu söylüyor. Deguignes'nin diğer bazı âlimler tarafından da kabul olunan Kien-küen'ler yani Kırgız'lar hakkındaki fikri biraz yanlış olsa gerektir. Hiakent ise Gen-gün (=Kırgız) ülkesinin, yabgunun Xangay dağlarındaki karargâhından batıda 7000 li mesafede, Çeti'den de 500 li şimalde veya şimaligarbîde olduğunu söylüyor.

48 de Çin imparatoru Siüen-ti ölererek yerine Yüen-ti (Yuan-di) geçti. Hu-han' sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu yeni imparatora müracaat ederek tabaasının pek dal bir vaziyette olduğunu bildirdi. Çin sarayı Kunlara 20000 xu darı yolladı. Fakat bu hareket Çiçi (Çji- çji = Tsit-ki) Yabgu'yu kızdırdı. Çin sarayında bulunan oğlunu istemeli için Çine elçi gönderdi. Çinliler de onun oğlunu Kie (Gu-gi) adında bir ceneralı Kun Eline yolladılar. Çiçi (Çji - çji = Tsit - ki) Yabgu Bu Çin ceneralını öldürttü. Çin sarayı ondan haber alamaz oldu. Fakat Çine tâbi olan Kunlar onun öldürüldüğünü sınır karakollarından öğrendiler. Çinliler Hu-han-sie (Xuxaye=Huhanşa) Yabgu'dan elçi geldiği zaman ona tehdit edici bir mektup yazdılar. Fakat Çin tarihleri bunun sebebini bildirmiyor.

47'de¹⁷ Çin sarayı kumandan Han-çang (Xan-çan) ile eşraftan Çang-men(Çjan-min)i Kun Eli'ne gidecek olan, Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'nun oğlunu teşyi etmeğe ve General Kie (Gu-gi) hakkında malûmat almağa memur etti. Gönderilen mektup dolayısıyla da Çin'in savaş açacağından çekinen Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'ya teminat verildi.

İki Çin elçisi Kunların çoğaldığını, hâlbuki sınır yanında ne azık, ne de av hayvanları olmadığından ve artık Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu'dan da korkmayacak kadar güçlendiklerinden boy beylerinin yabguya şimaldeki eski yurda dönmeği öğütlediklerini öğrendiler. Çin elçileri, Kunlar yine şimale giderlerse bunları kontrol altında bulundurmanın mümkün olamayacağını düşünerek Kunlarla bir barış muahedesi yaptılar. Şartları şunlardı:

Bundan sonra Kunlarla Han(Xen)lar bir sülâle teşkil edeceklerdi. Nesilden nesile birbirlerini aldatmayacaklardı. Çin Eli'nde Kun, Kun Eli'nde Çinli hırsızlık yaparsa

¹⁷ Deguignes bunu 44 te olarak gösteriyor.

bu, haber verilecek, ona göre cezalandırılacaktı. İki millet icabında başka bir millete karşı birbirlerine silâhla yarıdım edeceklerdi. Barış muahedesi: «İki taraftan hangisi bu andlaşmayı bozarsa göğün kahrına uğrasın ve onun bütün torunları nesilden nesile bu andı bozmanın kahrını çeksin.» diye bitiyordu.

Yabgu, boy beyleri ve iki Çin elçisi No veya No-çin (No-çjen) ırmağının doğusundaki Kun dağına çıkıp ak at kurban ettiler. Yabgu eline yol kılıcını¹⁸ alıp ucunu şaraba batırdı. Bu and şarabını vaktiyle Lao-şan Yabgu (174-161) tarafından öldürülen Yüeci hükümdarının kafatasından yapılmış sağırakla içtiler.

İki Çin elçisi Çin'e döndükten sonra bunu imparatora arz ettiler. Her ne kadar Çin nazırlarından bazıları bu andlaşmanın bozulması teklifinde bulundularsa da imparator bunların düşüncesini kabul etmedi.

Biraz sonra Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu şimale, eski karagâhına gitti. Kunlar da yavaş yavaş oraya döndü. Kuñ Eli'nde kuvvetli asayiş takarrür etti. Yabgu kuvvetli bir hükümdar oldu.

Çin elçisini öldürttüğü için her an bir Çin taarruzu bekleyen Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu, karargâhını şimale göçüren Hu-han-sie (Xuxanye=Hunhanşa) Yabgu'nun bu hareketinden hiç hoşlanmadı. Asıl meşru yabgu olan Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'nun kendisine hücum etmesinden çekiniyordu. Bir tesadüf kendisine yeni bir müttefik buldurdu:

Usun'lar tarafından sıkıştırılan Kanklı¹⁹ (Çinliler bunlara Kam-kiü (Kanguy) diyorlardı) hükümdarı beyleriyle

¹⁸ "Yol kılıcı"nın Kunlarda çok değerli bir kılıç olduğunu Çin kaynaklarından İn-şa bildiriyor.

¹⁹ Aral Denizinin şimalinde ve şimalişarkisinde ve Usun Eli'nin batısında olan bu ülkeye Çinliler Kang, Kang-li, Kang-kiü, Kam-kiü, Kanguy

meşveret ederken şöyle düşündü: *Kunlar büyük bir devlettir. Usunlar ise onlara tâbidir. Vatanının dışında olup sıkıntı ve darlık içinde bulunan Çiçi Yabgu'yu çağırarak onunla birlikte Usunları kaldıracabiliriz. O zaman Çiçi Yabgu buraların padişahı olur. Bu takdirde de Kunlardan korkmağa mahal kalmaz.*

Bunun üzerine Kanklı hükümdarı Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu'ya elçi göndererek maksadını bildirdi. Kırgız ülkesinde oturan Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu buna çok sevindi. Kanklı'larla ittifak ederek ordusuyla batıya hareket etti. Kanklı hükümdarı da onu karşılamak için birkaç bin deve, katır ve eşekle boy beylerini gönderdi. Fakat dondurucu bir soğuk Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu'nun ordusunu kırdı. Kanklı Eli'ne ancak 3.000 kişi gelebildi. Fakat Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) burada da Usun'larla çarpıştı. Kanklı hükümdarı kendisini hususî merasim ile karşılamadığı için kızarak Kanklı hükümdarının kızı olan kendi karısını ve bazı beyleri öldürttü ve Fergana ile Aorsoy'u kendisine vermeğe onu mecbur etti.

adlarını vermişlerdir. Bunun türkçesi *Kanklı* = *Kanglı* olmalıdır. Çinlilerin İlk Han (Xen) sülâlesi çağında (milâttan önce 208-25) burada 120.000 aile ve 600.000 nüfus vardı. Kanklılar 120.000 asker çıkarabiliyordu. Ülkenin merkezi *Pi-tien-çing* adında bir şehirdi ve *Si-gan-fu'dan* 12.000 li uzakta idi. Kanklı Eli beş beyliğe veya beş boya ayrılmıştı :

<i>Boy veya beylik</i>	<i>Merkezi</i>	<i>Çin'den uzaklığı</i>
So-hiay	So-hiay-çing (Hükümdar bazen burada oturur)	5776 li
Fu-me	Fu-me	5767 li
Ua-ni	Ua-ni	5266 li
Ki	Ki	6296 li
Yüe-kien	Yüe-kien	6906 li

Göçebe olan bu Türkler *Büyük Yüeciler* gibi yaşarlardı. Bu ülkenin cenup tarafları Yüecilere tâbiydi. Doğu kısmı da çok defa Kunlara tâbi oluyordu.

Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu daha Kanklı Eli'ne gelmeden önce bir Çin elçi heyetinin azalarını öldürmüş olduğundan ve onun Kanklı'larla ittifakını kendileri için tehlikeli gördüklerinden, Çinliler Aksu'nun şarkında oturan Çin valisinin kumandasında 40.000 kişilik bir ordu yolladılar. Çiçi (Çji-çji=Tsit-ki) Yabgu'nun oturduğu bir şehrin²⁰ önünde ordu kurdular. Yabgu Çinlilerden niçin geldiklerini sordu. Çinliler kendisinin itaat ederek Çin'e gelmesi icap ettiğini söylediler. Yabgu bu teklifi kabul etmedi. Çinliler şehri kuşatarak her yandan ateş verdiler. Çok kanlı bir savaş oldu. Yabgu yaralanarak esir düştü. Kendisiyle birlikte 1518 kişi şehit oldu. Çinliler onu derhal öldürdüler (Milâttan önce 36).

O zamana kadar Çiçi(Çji-çji=Tsit-ki)nin Usun'larla birleşip kendisine hücumundan korkan Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) onun ortadan kalkmasına sevinmekle beraber bu suretle Çinlilerin bir kat daha kuvvetlenmelerinden de hiç hoşlanmadı. Çin sarayına bir mektup yazarak Çiçi-Usun ittifakı korkusunun şimdiye kadar Çin sarayına gelmesine engel olduğunu, şimdi bu engel ortadan kalktığı için gelmek istediğini bildirdi.

33'te yabgu yine Çin sarayına geldi.²¹ Eskisi gibi saygı-larla karşılandı. Çok değerli hediyeler aldı. Ona elbiseler, ipek ve pamuk kumaşlar 49 yılındakine göre iki kat fazla olarak verildi. Yabgu burada kendi beylerinden Tsuy-şe-çeyu'yı gördü. Yabguya verdiği öğütlerle onun Kun tah-

²⁰ Bu şehrin adı zikrolunmuyor. Bundan başka şehrin nerde olduğuna dair de açık malûmat yok. Çinlilerin asıl Kanklı ülkesine kadar ilerlemiş olmaları ihtimali zayıftır. Bu ülke her halde Çiçi'ye tâbi ülkelerden Çin'e yakın bir yerde olmalıdır. Bence bu şehir Fergana'da olsa gerektir. Kanklı hükümdarına kızan Çiçi'nin Fergana'yı ondan aldığı söylenmesine göre Aksu civarından kalkan Çin ordusu her halde Fergana'dan daha ileriye gitmemiştir.

²¹ Deguignes 32 diyor.

tında kalmasına sebep olmuş olan bu kumandanı pek serbest konuştuğundan ve yaptığı hizmetlerden pek çok bahsettiğinden dolayı yabguya çekıştirmişlerdi. O da artık ona inanmaz olmuştu. Hayatından korkan bey, maiyetindeki 1000 kişi ile Çin'e çekilmiş ve orada pek çok ikram görmüştü. Yabgu bu kumandanı yine Kun Eli'ne götürmek için pek çok uğraştı. Fakat kumandan bir kere Çinlilere tâbi olmuş bulunduğu için kalbini ikiye bölüp bir kısmını veremeyeceğini söyleyerek bunu kabul etmedi.

Yabgu, Han (Xen) sülâlesinden bir kızla evlenerek Çin sarayı ile akraba olmak istediğinden kendisine asil bir Çin kızı Çao-kiün (Çjao-gün)²² adıyla verildi. Buna çok sevinen yabgu Çin sınırlarını artık kendisinin koruyacağını, buralardaki Çin garnizonlarının kaldırılmasını Çin imparatoruna teklif etti. İmparator bu teklifi Çin meclisine verdi. Bütün nazırlar bunun kabulüne taraftar oldularsa da sınır meselesini çok iyi bilen bir nazır buna muhalefet etti. Bu teklif kabul olunduğu takdirde pek çok mahzurlar doğuracağını söyledi. Bunun üzerine imparator sınır muhafazasını yabguya vermekten caydı. Yabguya bir kumandan göndererek bu asilâne isteğinden dolayı teşekkürlerini, fakat Çin'in kale ve garnizonlar yapmasından maksat yalnız dışarıya karşı müdafaa olmayıp içerdeki suikastçı ve ihtilâlcilere karşı da bir tedbir olduğunu bildirmeğe memur etti. Yabgu da buna teşekkürle karşılıkta bulundu.

Yabgunun Çinli karısı Çao-kiün (Çjao-gün) bir oğul doğurdu. İ-tu-çi-ya-su (İtuçjesi) adındaki bu çocuk batı Çeşui (jiçju) beyi²³ oldu.

²² Bu prensese Çinliler Nim-hu-yu-şi (Nin-xu) unvanını verdiler ki "Kanları yatıştıran imparatoriçe" demektir.

²³ İkinci derecede bir rütbe.

31'de yabgu 28 yıllık yabguluktan sonra öldü.

Yabgunun birçok çocukları vardı. Yabgu doğu tsu-i-şe-çeu (icjitszi)²⁴ beyinin büyük kardeşi olan hu-yen (xuan)²⁵ beyinin iki kızını sevip almıştı. Büyük kızın adı Çüen-kiü (Çjuangü) idi ve yabgunun bundan iki oğlu olmuştu. Büyüğünün adı Tsie-mo-çe (szüymogü), küçüğününkü Nang-çi-ya-su (Nançjijas) idi. Küçük kızdan²⁶ yabgunun dört oğlu olmuştu. Sırasıyla adları Tiao tao-mo-kao (Deo-tao-mo-gao), Tsie-mi-siü (Tszüymisü), Sen ve Lu idi. Bunlardan ilk ikisi Tsie-mo-çe (Tszüymogü)den büyüktü. Sen ve Lu da Nang-çi-ya-su (Nançjijas)dan daha büyüktü. Yabgunun bir de To-yu-şi adında²⁷ dördüncü karısı vardı ki bundan da on oğlu olmuştu.

Ölen yabgunun karılarından birincisi ve en asili Çüen-kiü (Çjuangü) idi. Bunun büyük oğlu Tsie-mo-çe (Tszüymogü) halk tarafından çok sevililiyordu. Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu hastalandığı zaman öleceğini sezerek bunu kalgay ilân etmek istemişti. Fakat milletini çok düşünen Çüen-kiü (Çjuangü) kendi oğlunun tahta çıkmasına razı olmadı. Kun Eli'nde on yıldır süren kargaşalıkların ancak yeni bastırılabilirdiğini, eğer Tsie-mo-çe (Tszüymogü) yabgu olursa genç olduğu için ülkeyi iyi idare edemeyip yeniden kargaşalıklara sebep olacağını, bundan dolayı kendi kız kardeşinin oğlu olan Tiao-tao-mo-kao (Deo-tao-mo-gao) nun yabgu olması icap edeceğini söyledi. Bu sözlere Ta-yu-şi (büyük imparatori-

²⁴ İkinci derecedeki rütbelerden biri.

²⁵ Bu da böyle.

²⁶ Çin kaynakları bu küçük kızın adını *Ta-ya-şi* olarak gösteriyor. *Ta-yu-şi* çince büyük imparatoriçe demek olduğuna göre bu, onun adı değil, unvanıdır.

²⁷ Bu da bir unvandır. Çinliler çok defa Türkçe isim ve unvanların mânâsını kendi dillerine çevirerek yazdıklarından bundan mânâ çıkarmak güçtür.

çe) cevap vererek Tsie-mo-çe (Tszüymogüy) genç olmakla beraber yanındaki beylerin devleti idare edeceklerini, eğer şimdi asalet ciheti ihmal edilerek daha aşağı olan kendi oğlu tahta çıkarılacak olursa ilerde bu yüzden karışıklıklar doğabileceğini ileri sürdü. Fakat sözlerini dinlemedi. Hu-han-sie (Xuxanye= Huhanşa) Yabgu devletin menfaati namına Tiao-tao-mo-kao(Deo-tao-mo-gao) yu kalgay seçmişti. Fakat ondan sonrada Tsie-mo-çe (Tszüymogüy) yabgu olacaktı.

IX

Kun Eli'nde Yeniden Birlik

Feu-şü-luy-jo-ti (Fuçju-ley-jodi) Yabgu (31-20): Tiao-tao-mo-kao (Deo-tao-mo-gao) tahta çıkınca Feu-şü-luy-jo-ti (Fuçju-ley jodi) Yabgu adını aldı. İlk iş olarak batı çjilur beyi olan oğlu Xaytun Uxeu'yu Çin sarayına gönderdi. Kardeşi Tsie-mi-siü(Tszüymisüy)ye doğu çjuki (tuşi) beyliğini, yani doğu beylerbeyliğini, Tsie-mo-çe (Tszüymogüy)ye doğu loli (koli) beyliğini, Nang-çi-yasu(Nançjiyas)ya da batı çjuki (tuşi) beyliğini, yani batı beylerbeyliğini verdi.

Yeni yabgu babasından dul kalmış olan Çin prensesi Çao-kiün (Çjao-gün)¹ ile evlenerek bundan iki kızı oldu. Bu kızların büyüğüne Suybu-güyse-yun, küçüğüne de Danyuy-güyse-yun adı konuldu.²

28'de yabgu, batı gaolin beyi³ İsi-muyan'ı yılbaşında hediyelerle Çin sarayına gönderdi. Kun Eli'ne dönecekleri zaman Kun elçi heyeti azalarından biri Çin tâbiyetine girmek istedi. Hattâ buna müsaade olunmazsa kendisini öldüreceğini çıtlattı. Çin imparatoru bu beyi kabul için

¹ Bu prensese *Van-tsen* de deniliyor.

² Çin kaynakları Güyse'nin kadınlara mahsus bir unvan olup Kun dilinde sultan - prenses mânâsına geldiğini, *Suybu*'nun da Kunların maruf sü-lâlesi olduğunu yazıyorlar.

³ *Gaolin* de ikinci derecedeki rütbelerden biridir.

nazlandı. Bu münasebetle Çin meclisinde nazırlar arasında da iki fikir hâsıl oldu. Bir kısmı vaktiyle Çin'e çekilen Kunlar nasıl kabul ediliyor idiyse bunun da öylece Çin'de kalabileceğini söylüyordu. Bir kısım da bunun ancak iki millet savaşta bulundukları sırada caiz olabileceğini, şimdi iki milletin dost olduğu bir sırada bunu yapmanın doğru olamayacağını ileri sürüyordu. Bununla beraber mesele büyümedi. Kun beyi hastalık bahanesiyle Çin'de kaldı. Yabgu da bundan dolayı kızmadı.

27'de yabgu Çin imparatoru Çim-ti'ye bir mektup yazarak Çin sarayını ziyaret etmek istediğini bildirdi.

25'te yabgu yılbaşında Çin sarayına geldi. 20.000 parça ipek kumaş, 20.000 gin pamuk ve başka hediyeler aldı. 20'de yabgu öldü.

Seu-hiay-jo-ti (Seu-se-jodi) Yabgu(20-12): Ölen yabgunun kardeşi olup doğu beylerbeyisi olan Tsie-mi-siü (Tszüymisüy) yabgu oldu ve Seu-hiay-jo-ti (Seu-se-jodi) Yabgu unvanını aldı. İlk iş olarak çjuduxan beyi olan oğlu Xeylusixeu'yu Çin sarayına gönderdi. Kardeşi Tsie-mo-çe (Tszüymogüy) ye doğu beylerbeyiliğini verdi.

12'de Çin sarayına gelmek için yola çıktı. Fakat daha sınıra gelmeden hastalanarak öldü. Yerine küçük kardeşi Tsie-mo-çe (Tszüymogüy) geçti.

Çe-ya-jo-ti (Güyye jodi) Yabgu (12-8): Yeni yabgu Çe ya-jo-ti (Güyye jodi) ünvanını aldı. Yuytu çedan beyi olan oğlunu Çin sarayına gönderdi. Kardeşi Nang-çi-ya-su (Nançjiyas)yu doğu beylerbeyisi yaptı. 8'de öldü. Yerine doğu beylerbeyisi olan kardeşi geçti.

U-çu-lieu-jo-ti (Uçjulü jodi) Yabgu (milâttan önce 8-milâttan sonra 13): Yeni yabgu tahta çıkınca U-çu-lieu-jo-ti (Uçjulü jodi) unvanını aldı. Kardeşlerinden Lo'yu doğu çjuki (tuşi) beyliğine, yani doğu beylerbeyiliğine,

Yuy'u da batı beylerbeyiliğine tayin etti.⁴ Oğlu olan gonu beyi Udıyas'ı Çin sarayına gönderdi. Çin sarayı da Kunlara iki elçi gönderdi. Baş elçi Kunlardandı.

Bu sırada bir Çinli, imparatorun kayın biraderi olan senato reisi Van-gin'e Kunlara ait bir parça toprağın Çang-ye (Çjan-ye)⁵ karşısında Çin sınırına bir müselles gibi girdiğini, bu toprakta ok yapmak için iyi ağaç ve ok tüyü için lâzım gelen kartalların bulunduğunu, burası Çin'e eklenirse çok iyi olacağını söyledi. Van-gin bunu imparatora arzetti. İmparator da bu toprağın her halde elde edilmesi lüzumuna kani olup bunu yabgudan istemeğe karar verdiyse de yabgu bunu kabul etmez de Çin'in Kunlar üzerindeki nazarî hâkimiyeti sarsılır diye çekindi. Fakat Van-gin bu sırada Kun Eli'ne giden iki elçiden baş elçi olan ve aslen Kun olan Fan'a bu meseleyi imparator namına değil de kendi namına sormasını emretti. Fan meseleyi yabguya açtı. Yabgu bu teklifi birden bire reddetmedi. Yalnız andlaşma mucibince Çin seddinin şimalinde ne varsa Kunlara ait olduğunu, o müselles toprağın, karakol vazifesini gören vin beyine ait bulunduğunu, kendisinin bu toprağa dair bir şey bilmediğini, bunun için oraya bir memur gönderip tetkikat yaptıracağını söyledi. Yabgu hakikatte işi savsaklıyor ve

⁴ Çin kaynaklarından bazıları bu iki prensin yabgunun oğulları olduğunu söylüyor. Bu olamaz. Çünkü Lo'nun ikinci yanşı(yançji)den, yani yabgunun ikinci karısından, Yuy'un da beşinci yanşı(yançji)den olduğunu, ikinci zevcenin yukarda adı geçen Ta-yu-şi ve beşinci zevcenin de Hu-han-sie(Xuxanye)nin karısı olduğunu yine Çin kaynaklarından Şi- gu yazıyor. Hu-han-sie(Xuxanye)nin karısını yeni yabgu ancak tahta geçtikten sonra alabileceğinden ondan olan çocuğunu bir mevkie tayin etmesine imkân yoktur. Bunun için bu iki bey her halde yabgunun kardeşleri olmalıdır.

⁵ Deguignes bugün bu araziye Kan-çeu denildiğini söylüyor.

bu topraktaki ot, ağaç, kuş ve geyiklerin nasıl olduğunu öğrenmek istiyordu.

İki Çin elçisi Çin'e döndüler. İkinci defa Kunlara gelince yine o toprağı istediler. Yabgu şu cevabı verdi:

«Atalarımız ve kardeşlerimiz şimdiye kadar beş defa tahtlarını birbirine teslim etmişlerdir.⁶ Bu müddet içinde Çin sarayı bu toprağı istememişti. Şimdi ise bu toprak hakkında bilgi elde ederek istemeğe başladı. Karakol beyi vin beyinden aldığımız malûmata göre, garbî Kun ülkesi beylerinin çadır ve araba yapmak için istifade ettikleri yegâne orman bu dağdadır. Bundan başka ben atalarımın bıraktığı toprağı başkalarına vermeğe cesaret edemiyorum.»

Yabgu elçiye bu cevabı vermekle beraber Çin sarayına elçi Fan'ın teklifi hakkında şikâyetle bulundu; ve imparatora, onun kendi namına harekette bulunduğu için idama lââyık olduğu, fakat bu defa bağışlandığı cevabını aldı.

Milâttan önce 7'de yabgunun Çin sarayında rehin olan oğlu Udiyas ölerek gömülmesi için Kun Eli'ne gönderildi. Yabgu bunun yerine başka bir oğlunu Çin sarayına gönderdi.

Milâttan önce 5'te yabgu Usun'larla uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Pi-yüen-çi adındaki Usun beyi Kunların batı sınırlarını aşarak birçok Kun öldürmüş ve epeyce öküz, inek elde etmişti. Yabgu oğlunu 5.000 atlı ile Usun beyine karşı gönderdi. Usunlar zayıt vererek çekilmeğe mecbur kaldılar. Usun beyi de ayrıca oğlunu rehin olarak Kunlara verdi. Fakat Usun beyi bu oğlunu Çinliler vasıtası ile istemek gibi siyasî bir açığözlülük yaptı. Çin'le

⁶ Yabgu bu sözyle Kunların nazarî olarak Çin hâkimiyetine girmesinden beri geçen son beş yabguyu kasdetmiş olmalıdır.

çarpmak istemiyen yabgu bunu kabul etti; Usun beyinin oğlunu geri gönderdi.

Milâttan önce 3'te yabgu Çin sarayına bir mektup göndererek sarayı ziyaret etmek istediğini bildirdi.

Milâttan önce 2'de Çin imparatoru Gnay-ti (Ay-di) hastalandı. Çin sarayında batıl bir itikat hüküm sürüyordu: Yabgular ne zaman Çin'e gelmişlerse Çin'in başına bir felâket gelmiş olduğuna inanılıyordu. İmparator nazırlarına bu husustaki fikirlerini sordu. Onlar da fazla masrafa katlanmamak için yabguya red cevabı verilmesine taraftar oldular.

Kun elçisi de bu sırada memleketine dönmek müsaadesini almış, fakat henüz çıkmamıştı. Bu sırada saray memurlarından Yang-yüing (Yan-Xun) imparatora bir arıza verdi. Bu arızada şöyle deniliyordu:

"İmparatorluğumuzun esas kanunlarını yazan kitaplardaki hükümet şartları karışıklıklardan sakınmaktan ibarettir. Bu esaslar bize en büyük muzafferiyetlerin savaşız elde edilenler olduğunu öğretiyor. Bu iki şey bir hükümetin temelini teşkil eder. Bunlar üzerinde ne kadar durulup düşünülürse azdır. Yabgu bugün Çin sarayına gelmek istiyor. Hâlbuki kendisine müsaade verilmiyor. Bu hal, şüphe yok ki iki millet arasında düşmanlık doğuracaktır. Bununla beraber Kunların eskidenberi Çinlilere yapmış olduğu fenalık meçhul değildir. En eski zamanlarda bile bunlar itaat altına alınamamışlardır, imparator Şi-huam-ti bütün şevket ve kudretine rağmen onların akınlarından Çin vilâyetlerini koruyamamıştır. İmparator Kao-tînin bütün cesareti Ping-çing(Pxin-çen)de yenilmiştir. Sonraki devirlerde Kunlar imparatorluğun merkezine kadar akınlar yaptılar. Büyük masrafa ve yorgunluğa sebep oldular. Sınırlar berkitildi. Kunlar çekinerek barış istediler. Fakat Çinlilerin tebaaları olduklarını ilân etmediler. İlk önce Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) kendisinin Çin'e tâbi bir hükümdar olduğunu söyledi. Bugün yab-

gunun istediği şeyi kendisine vermemek bir asırda kazanılanı bir günde bitirmek olacaktır.”

İmparator bu fikri kabul etti. Memleketine dönmek üzere olan Kun elçisine verilen cevap değiştirildi. Yabgu-ya gelebileceği bildirildi. Yang-yüng (Yan-xun) mükâfatlandırıldı.

Yabgu Çin'e gelmek üzere yola çıkmadan hastalandı. Çin'e ertesi yıl geleceğine dair elçi gönderdi. O zamana kadar yabgular Çin'e gelirken yanında beylerden en çok 200 kişi bulunduruyordu. Bu yabgu ise Çin'in imparatorun idaresi altında pek fazla inkişaf ettiğini, bunu kendi adamlarına göstermek üzere 500 kişiyle geleceğini bildirdi. İmparator buna da razı oldu. Hâlbuki yabgunun maksadı büsbütün başka idi: Çin'e gelen bütün Kun beylerine, misafir oldukları için, imparator tarafından hediyeler verildiğinden yabgu kendi tebaasından mümkün olabildiği kadarını zengin etmek istiyordu.

Milâttan önce 1'de, ilkbaharda yabgu Çin'e geldi. Kendisine fevkalâde saygı gösterildi. İmparator kendisine 370 elbise, 30.000 parça ipek kumaş, 30.000 gin pamuk ve pek çok sair hediyeler verdi. Yabguya pek çok ziyafetler de verildi. Bu ziyafetlerin birinde neden genç bir kumandana fazla saygı gösterilip yaşlılardan üstün tutulduğunu imparatora sordu. Çok değerli olduğu cevabı verildi. Bunun üzerine yabgu ayağa kalkarak böyle değerli bir kumandanları olduğu için imparatorla Çinlileri kutluladı.

Yabgu Kun Eli'ne döndükten sonra, milâttan sonra 1'de Çin imparatoru ölerək yerine Pxin-di geçti. Fakat bu çok küçük olduğundan büyük annesi imparatoriçe ilân olundu. Van-man adında bir Çin prensi imparatoriçeye yaranmak için yabguya haber göndererek imparatoriçe devrinin önceki devirlere göre çok parlak olduğunu ve

Çin sarayına prenses Suybu-gü-tüysiyün'ü⁷ göndermesini söyledi. Yabgu da gönderdi. İmparatoriçe prensese çok saygı gösterdi. Bu sırada yeni bir siyasi mesele çıktı:

O zaman Kamul yahut Hami'nin batısında ve İrtiş kaynaklarının cenubunda Uygur'lar oturuyordu. Bu ülkeyi yüksek dağlar ikiye böldüğünden dağın şimalinde kalanlara On Uygur'lar, cenubunda kalanlara Dokuz Uygur'lar diyorlardı. Çünkü dağların şimalinde 10, cenubunda 9 şehir vardı. On Uygur'larla Dokuz Uygur'lar iki ayrı bey tarafından idare olunuyordu. Dokuz Uygur'ların (yahut Çinlilerin tabiriyle *Öndeki Uygur'ların*) beyi Turfan⁸ şehrinde oturuyordu. On Uygur'ların beyi ise 800 li şimalde Vu-tu denilen bir vadide oturuyordu. On Uygur'ların (yahut Çinlilerin tabiriyle *Arkadaki Uygur'ların*) beyi Ku-ku (Geu-gu) idi. Bu bey bu civardaki bir Çin kumandanıyla bozuştüğünden ve imparatoriçeye düşmanlık güttüğünden Tam-teu (Tamdu) ve Küy-xü-lay adındaki beyler ve aileleriyle birlikte Kunlara sığındı. Yabgu bunları kabul ederek doğu loli (koli) beyinin ülkesinde yerleştirdi.

Çinliler yabguya elçi göndererek batı vilâyetlerinin (Uygur Eli kastolunuyor) Çin'e tâbi olduğunu, bundan dolayı yabgunun o sığınan beyleri Çin'e vermesi gerektiğini bildirdiler. Yabgu eski andlaşmalar mucibince seddin şimalindeki yerlerin Kunlara ait olduğunu, Çin'den kendisine sığınanları Çin'e teslim ettiğini, fakat bu sığınanların yabancı (yani Çinliden gayrı) oldukları için kabülünde bir mahzur olmadığını söyledi. Fakat Çin'den gördüğü iyilikleri unutmaması hakkında ısrar edilince onları Çin'e vermeğe razı oldu. Aynı zamanda gönderdiği elçi ile bu mültecilerin bağışlanmasını iltimas etti. Fakat

⁷ Van-çjao-gün'ün kızıdır.

⁸ Çinliler bu şehre *Kiao-ho-çing* diyorlardı.

Çinliler bütün Kaşgarya beylerinin gözü önünde bunların başlarını kestiler.

Bu hâdiseden sonra Kunlarla olan andlaşmaya dört madde ilâve olundu: 1) Kunlara kaçan Çinliler; 2) Kunlara tâbi olmak isteyen Usun'lar; 3) Kaşgaryalılarından Kunlara sığınanlar; 4) U-hüon(Uxuan)lardan Kunlara sığınanlar Kunlar tarafından kabul edilmeyecekti. Aynı zamanda Çinliler U-hüon(Uxuan)lara, Kunlara verdikleri keten ve deri vergisini vermemelerini bildirdiler. Bunlar Mete zamanındanberi Kunlara tâbi idiler. Bu son zamanlarda Çin'in kuvveti çok arttığından onlara da sözünü geçiriyordu. Zaten Kunlara tâbi olan Usun'larla Kaşgarya beyliklerinin Kunlara olan bağlarının gevşemesi de yine Kunların zayıflığından ve Çin'in kuvvetinden ileri geliyordu.

Bu sırada Çin'de iki heceli isimler yasak edildi. Yabguya da elçi gönderilerek tek heceli ad istemesi hakkında teklif yapıldı. Yabgu bu teklifi kabul etti. Önceki adı Nang-çi-ya-su (Nançijyas) olduğu halde bundan sonra Çji⁹ adını taşıyacağını bildirdi. Bunun üzerine kendisine hediyeler gönderildi.

Kunlar mutat vergiyi U-hüon(Uxuan)lardan almak için komiserler gönderdiklerinde onlar Çin'den aldıkları işaret üzerine vergiyi vermek istemediler. Kun komiseri buna kızarak U-hüon(Uxuan)ların beyini ayaklarından astırdı. Beyin akrabaları buna kızarak Kun komiserine ve memurlarına hücum ettiler. Onları öldürerek kadınlarını, atlarını, öküzlerini aldılar. Yabgu bunu işitince doğu çjuki (tuşi) beyine ordusuyla U-hüon(Uxuan)lar üzerine yürüyerek komiserin öldürülmesinin hesabını sormasını emretti. Doğu çjuki (tuşi) beyi U-hüon(Uxuan)lara hücum edip yendi. U-hüon(Uxuan)ların bir takımı dağlara

⁹ Çji çince *biliyorum* demektir.

kaçtılar. Bir kısmı da doğu sınırındaki istihkâmlara geldiler. Kunlar pek çok kişi öldürdüler. Kadın, kız ve çocuk olmak üzere 1000 kadar esir alıp kendi ülkelerinin doğu sınırlarına yerleştirdiler. U-hüon(Uxuan)lara bunları kurtarmak için keten ve deri getirmeleri hakkında haber gönderdiler. 2000 kadar U-hüon (Uxuan) mal getirip bunları almak istediler. Kunlar malları aldılarsa da tut-sakları geri vermediler.

9'da Van-man¹⁰ Han (Xen) sülâlesini devirerek Çin imparatoru oldu. Çin'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Kunlar tarafından da Çin imparatoru olarak tanınmak istiyordu. Yabguya birçok altın ve kumaş hediyeleriyle bir elçi heyeti gönderdi.¹¹ Bu elçilerin vazifesi yabgulara Han (Xen) sülâlesi tarafından verilen mühürü almak ve yerine Van-man(Mam)ın mühürünü vermektir. Bu mühürleri taşıyan hüdümdarlar, derecesine göre, Çin'in tâbii veya müttefiki sayılırdı. Kunlar ise Çinlilerin kendilerini tâbi saymak istemesine rağmen hâlâ kendilerini tâbi değil, müttefik sayıyorlardı. Yabgunun eski mühründe *xunnu-şanyuy-si* sözleri kazılmıştı ki *Kan yabgusunun devlet mühürü* demektir. Yeni mühürde ise *sin-xunnu-şanyuy-çjan* sözleri vardı. Bunun mânâsı *Kun yabgasunun yeni alâmeti* demektir. Eski mühürde Kun yabgusunda devlet mühürü olduğu için onun istiklâli tanınıyordu. Yeni mühüre göre ise yabgu Çin'in tebaası oluyor demektir.

Çin elçileri yabgunun huzuruna çıkınca mühürü ve imparatorun mektubunu verip eski mühürü istediler. Yabgu mektubu kabul ederken iki defa baş eğdi. Çin elçisi bu mektubun tercüme edilmesinden önce eski

¹⁰ Deguignes *Mam* yazıyor.

¹¹ Elçi heyetinin reisi kumandan *Van-gün*'dü. Yanında beş askerî memur vardı.

mühürü olmak istedi. Yabgu da iki eliyle mühürü kaldırarak vermek üzere idi. Fakat tercümanlık vazifesini yapan güsixeusu beyi yeni mühürde ne yazılı olduğu belli olmadan eski mühürü geri vermenin doğru olmayacağını söyledi. Bunun üzerine yabgu da mühürü vermekten vaz geçerek elçiye karargâhta kalmasını emretti. Yabgu önce Çin imparatoruna saygısını göstermek istediğini söyledi.¹² Fakat elçi ilk önce mühürün derhal imparatora gönderilmesi gerektiğini anlattı. Yabgu razı olarak yine iki eliyle mühürü başı üzerine kaldırdı. Tercümanlık yapan Kun beyi yeni mühürdeki yazı okunmadan vermek doğru olmadığını yine anlattı. Yabgu: «Mühürdeki yazıları değiştirmek kime gerek?» dedi. Ve yeni mühürdeki yazı tetkik edilmeden kabul ederek eski mühürü geri verdi. Bundan sonra toy başladı ve gece yarısına kadar sürdü.

Çin elçi heyetinin en genci olan Çen-jao arkadaşlarına dedi ki:

«Güsixeusu beyi mühürün yazısından kuşkulandı. Az kaldı yabguya eski mühürü verdirtmeyecekti. Şimdi yeni mühürdeki yazının değişikliğini görünce eski mühürü istemekte tereddüt göstermezler. Biz de bunu geri vermemek için hiç bir bahane bulamayacağız. Eski mühürü bir yol ele geçirip de yine kaçırmak imparatorun emrine karşı büyük bir saygısızlık olur. En iyisi eski mühürü kırmak ve böylece anlaşılamazlıklardan kurtulmaktır.»

Öteki elçiler kararsızlık gösterdiler. Razı olmadılar. Fakat Çen-jao kat'i ve cesur adamdı. Çekiçle mühürü kırdı.

Hakikaten ertesi sabah yabgu elçilere batı ko-tu-heu (guduxen) beyini gönderip yeni mühürün üstündeki

¹² Bununla yabgu galiba Çin imparatorunun sarayına gitmek istediğini söylüyor.

kelimelerle yabgunun bir nevi tâbi derecesine indiğini ve bundan dolayı eski mühürü istediğini bildirdi. Elçi heyeti ise eski mühürü kırdıklarını gösterdiler ve yabguya birçok hediyeler verdiler. Bu hediyeleri alan ve iş işten geçtiğini gören yabgu daha çok ısrar etmedi. Çin'e dönen elçilerle birlikte kendi küçük kardeşi ve batı çjuki (tuşi) beyi olan Yuy'u atlar ve öküzlerle Çin sarayına gönderdi. Yuy'un vazifesi eski mühürün tekrar verilmesini Çin imparatorundan istemektir.

Elçi heyeti Çin'e dönerken doğu livo beyi Xen'nin ülkesinde birçok U-hüon(Uxuan)lar görüp bunlara dair malûmat istediler. Xen malûmat verdi. Elçi:

«Yeni dört maddeden sonra bu U-hüon(Uxuan)ların kabul edilmesi doğru değildir. Bunları derhal iade etmelidir.» dedi.

Xen'de cevaben:

«Bunu yabguya rapor ederim. Cevap alınca bunları iade ederim.» dedi.

Yabgu Xen'e verdiği cevapta bunların müstahkem hat-tın içine mi, yoksa dışına mı iade olunacağını Çin elçisinden sormasını emretti. Elçi bu meseleyi halletmeğe kıyışamayarak imparatora arzetti. İmparator bunların müstahkem hat dışına kabul olunmalarını emretti.

Evvelce Fan'ın teklifi üzerine Çin imparatorunun yabgudan istediği araziye yabgunun vermemesi üzerine zaten Kunlarla Çinlilerin arası şekerrenkti. U-hüon (Uxuan) lardan zorla vergi alınması ve mühürdeki yazının değiştirilmesi de gerginliği arttırmıştı. Bu son U-hüon (Uxuan) meselesi hepsinin üstüne tuz biber ekti.

Kızmış olan yabgu batı büyük tszü-güy beyi Pu-xulu-tsi'yi 10.000 atlı ile gönderdi. Bu ordu sözde U-hüon (Uxuan)ları geçirmek, hakikatte ise yağma etmek için

gönderilmişti.¹³ Şufan valisi bu işleri imparatora bildirdi, imparator Van-man (Mam) derhal bir miktar asker şevketti.

10'da On Uygur(Arkadaki Uygur)ların beyi Siü-çe-li (Süyüçeli) Kunlara sığınmak istedi. Fakat oradaki Çin kumandanı Tan-kin (Dan-tsin) onu idam ettirdi. Onun büyük kardeşi Hu-lan-çi (Xulançji) 2000 kadar tebaasını, bütün mallarını ve hayvanlarını alarak Kunlara itaat etti. Orada iyi kabul gördü. Yabgunun On Uygur Eli'ne yaptığı akında bulundu. Bir Çin kumandanı yaralandı. Çinlilere tâbi bulunan küçük Xeoçen beyliğinin beyi de öldürüldü, Kaşgarya'nın büyük bir kısmı Kunlara tâbi oldu. Yalnız bu ülkedeki beylerin en güçlüsü olan Yarkend beyi Yen Çinlilere sadık kaldı.

Bu havalideki vaziyet Kunların lehine inkişaf ediyordu. Bunu gören bu havalinin küçük beylerinden Süy-i, Çen-len, Çjün-day, Sı-ma-çen-xen-yuan ve Jen-şan birkaç yüz asker toplayarak buraların Çinli müdürü olan Deo-xo'yu öldürmeğe ve bunu Kunların en cenuptaki başbuğu olan livo beyine bildirmeğe karar verdiler. Livo beyi bunu duyunca 2000 askerle cenuba yürüdü. Ötekilerin de bütün maiyeti asker, zabıt ve kadın olarak ancak 2000 kişi idi. Bunlar Kun Eli'ne getirildiler. Xen-yuan ve Jen-şan cenubî başbuğ yanında kaldılar. Çen-len ile Çjün-day yabgunun sarayına geldiler. Bu ikisinin tebaaları, ekincilikle uğraşsınlar diye, Lin-vu ırmağı kıyısına yerleştirildiler. Yabgu bu iki beye Uxuan-dügen-gün ünvanını verdi. Bunlar sarayda kaldılar. Yabgu bunları ekseriya kendi sofrasına çağırırdı.

¹³ Deguignes, bu ordunun Leao-tung'un şimalindeki U-hüon(Uxuan) ülkesine gönderildiğini ve bu askerlerin Ordus ülkesinde toplanacağını yazıyor. Hiakent ise bu ordunun Şufan yanında müstahkem hat yanına yerleştiğini söylüyor.

Çin kumandanı Tan-kin (Dan-tsin) Kunların cenubî başbuğlarıyla batı içjitsilerinin Kaşgarya ülkesine akın yapacaklarını Çin sarayına bildirdi. Çin imparatoru Van-man (Mam) Kunların arasına fitne sokarak bu hareketi önlemeyi düşündü: Birkaç Çin memur ve kumandanını bir miktar askerle sınıra yolladı. Bunların yanında birçok değerli eşyalar, hediyeler vardı. Bunlarla eski Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'nun torunlarını kandırıp Kun Eli'nde karışıklık çıkaracaklardı. Bu heyet müstahkem hat üzerindeki Yün-çjun mevkiine gelince tercüman gönderip batı yulixen beyi Hien(Xen)i çağırdılar. Hien (Xen) iki oğlu Tsu (Çju) ve Tem (Den) ile geldi. Gelir gelmez onun hiç bir itirazına mahal bırakmadan kendisini Hiao (Xeo) Yabgu adıyla yabgu ilân ettiler. Araba, davul, 1000 lan altın, 1000 parça muhtelif ipek kumaş ve 10 tane nişanla bir «üç dişli»¹⁴ verdiler. Oğlu Tsu(Çju)yu da Şün Yabgu adıyla yabgu ilân ettiler. Ona da 500 lan altın verdiler; ve onu kardeşi Tem (Den) ile birlikte Çan-an'a gönderdiler. Başka birçok beylere de üvanlar ve hediyeler verildi.

Yabgu bunu işitince öfkeden köpürdü: «Benden önceki yabgu Çin imparatoru Suandi'den iyilik görmüştür. Ona karşı nankörlük gerekmez. Bugünkü Çin imparatoru onun neslinden değildir. Ne hakla Çin tahtını işgal ediyor?» diye doğu çjuki (tuşi) beyi Lu, doğu Ko-tu-heu (Gu-du-xeu), batı içjitszi beyi ve xulutsı beyini sınırda, Yün-çjun'daki İ-şeo-say müstahkem hattına hücum etmeleri için gönderdi.

11'de bunlar oraya saldırıp birçok ahali ve memurları öldürdüler. Bundan sonra yabgu bütün beylere Çin'i yağma etmelerini emretti. Kendisi de ordusuyla geldi. Bu akın kollarının büyüklerinde 10.000, ortancalarında bir-

¹⁴ Bir nevi silâh.

kaç bin, küçüklerinde birkaç yüz kişi bulunuyordu.¹⁵ Bunlar Çin'in sınır vilâyetlerini yağma edip artadılar. Birçok Çinli öldürdüler ki aralarında büyük memurlar da vardı. Çoktan beri olmayan Kun akınları Çinlileri okadar yıldırıldı ki Çin askerleri Kunların karşısına çıkmak cesaretini kaybetti.

Çin imparatoru Van-man (Mam)¹⁶ bu akınları durdurup şimal vilâyetlerini Kunlardan kurtarmak için büyük askerî hazırlıklara başladı: topladığı askerî şûranın kararı ile 10 kolordu teşkil ederek herbirine bir general tayin etti. Bu 10 kolordunun askerlerini de bütün Çin'in en iyi askerlerini getirerek temin etti. Bu orduyu cepaneliklerdeki en iyi silâhlarla silâhlandırdı. Her kolorduya toplanmak için bir yer gösterdi. Bu ordu için 10 aylık azık hazırlattı. Bu azık sınıra göçürüldü. Çin yürüyüş plânı mucibince her biri 30.000 kişilik olan bu 10 kolordu, yani 300.000 kişi, aynı günde 10 yerden harekete geçeceklerdi; ve Kunları şimalde Tim-lim (Dinlin) ülkesine kadar süreceklerti.

Bu büyük yürüyüşün nasıl yapıldığı, nasıl geçtiği bilinmiyor. Fakat Çin ordusunun Kun Eli'nde epey ilerleyip bir takım muvaffakiyetler kazandığı ve Kunları çok güç bir mevkie düşürdüğü muhakkaktır.¹⁷ Bu muvaffaki-

¹⁵ Kun akın kollarının en büyüklerinde ancak 10.000 kişinin bulunması Kunların sayıca ne kadar azaldıklarını gösterir. Kunların bundan önceki asırlarda yüz binden, hattâ iki yüz binden fazla asker çıkardıklarını gördük. Hâlbuki bu sefer bütün beylerin kumandasındaki kuvvet, en boldan hesapla, otuz kırk bin kişiyi geçmiyordu. Bunun sebebi Kunların son zamanlardaki vukuatla pek fazla azalmış olmaları idi. Bu da bize son zamanlarda, Kunların Çinlilerle niçin hoş geçinmek istediklerini gösterir.

¹⁶ *Man-sin* de deniliyor.

¹⁷ Çin kaynakları Çin ordusunun Usun Eli'nden geçerek Yayık ırmağının kaynağının doğusundaki Tim-lin (Dinlin) Eli'ne kadar ilerlediğini yazıyorlar. Bu savaşta Kunların yenildiği, veya savaşmadan çekildiği

yet üzerine Çin imparatoru Van-man (Mam) Kun Eli'ni Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'nun 15 torunu arasında bölüştürerek her birine yabgu unvanını verdi. Bununla Kunları bir daha bellerini doğrultamayacak kadar parçalamak istiyordu. Bu yabgulardan Hiao (Xeo) Yabgu unvanını taşıyan Hien (Xen) payitahtını bırakıp çekilmek mecburiyetinde kalan hakikî Kun yabgusunun payitahtına gönderildi. Tsu (Çju)¹⁸ ve Tem (Den)¹⁹ ve Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'nun öteki torunları, ki hepsi yabgu idi, Çin'in payitahtı olan Siganfu'ya gönderildiler. Çin imparatoru Kunların kuvvetini büsbütün kırmak için bu tayin ettiği yabgulardan *yabgu* un-

muhakkak olmakla beraber bu haber doğru olmasa gerektir. Her ne kadar bu çağlarda Kunların sayısı pek azalmış ve Kunlar topu topu 30-40 binden çok asker çıkarmayacak bir hale gelmişlerse de, yine bu şart içinde bile Çin ordusunun bu kadar uzak mesafelere gitmiş olması ihtimali pek zayıftır. Çünkü, yukarda da yazıldığı gibi, ancak 10 aylık azığı hazırlanmış bir ordunun 10 ayda bu kadar mesafeye gidip yine Çin'e dönmesi imkânsızdır. Türk ülkelerinde yiyecek bulması ise kabil değildir. Çin ordusu Çin'den Tim-lim(Dinlin) Eli'ne kadar gitmek için en aşağı 2500 kilometrelik bir yol yürümek mecburiyetindedir. Birçok iklim güçlükleri ve düşman arasında ve 10 ayda, bu kadar mesafe hem gitmek, hem de dönmek (yani 5000 kilometre yürümek) şartıyla yürünemez. Bu 300.000 kişilik ordunun hepsinin buraya kadar gitmediği düşünülse bile yine her halde buraya kadar giden kuvvetleri mühim bir yekûn tutar. Bunun için ben Çin ordusunun buraya kadar ilerlediği hakkındaki Çin haberini doğru bulmuyorum. Esasen daha eski devirlerde bile Çinlilerin büyük yürüyüşlerinin tafsilâtını veren Çin kaynaklarının bu büyük yürüyüş hakkında bir şey söylemeyerek müphem bir şekilde bütün Kun Eli'nin zapt olunmasından bahsetmeleri de bu haberin yanlış veya mübalagalı olduğunu gösteriyor.

¹⁸ Tsu (Çju) sonraları Çin'de ölmüştür.

¹⁹ Çin imparatoruna yoldaş olan Tem (Den), Tsu(Çju) öldükten sonra onun unvanı olan *Şün Yabgu* unvanını almış ve daha sonra da, yukarda söyleneceği üzere, bir şüphe üzerine öldürülmüştür.

vanını alarak onlara *Fuyu* unvanını verdi. Bu unvan yabgu'dan küçük olduğu için Kunların Çinlilere tâbi olduğunu anlatıyordu. Fakat bütün bunlara rağmen Çinliler istediklerini elde edemediler.

12'de, Çin imparatorunun tayin ettiği yabgulardan bazıları, asıl Kun yabgusu hesabına olarak Çin'e akın edip birçok ulca topladılar. Çinlilerin tayin ettiği Hiao (Xeo) Yabgu'nun oğullarından Kiü'nün de bu akın edenler arasında olduğundan Çinliler şüphelendiği için, imparator Van-man (Mam), Siganfu'da birçok ecnebilerin gözü önünde Kiü'nün kardeşi Tem (Den) yani Şün Yabgu'nun başını kestirdi.

13'te hakiki yabgu 21 yıllık yabguluktan sonra öldü. Kunlar bu ölen yabgunun çağında Çin'de yaptıkları savaştan pek yorgun ve yıpranmış çıktıkları ve Çin'le iyi geçindikleri zaman Çin'in kendilerine verdiği azık, kumaş ve paradan mahrum kalmak istemedikleri için Çin imparatoru Van-man(Man)'ın seviyor gibi görüldüğü ve Hiao (Xeo) yabgu unvanını verdiği Hien(Xen)'i tahta çıkarmağa karar verdiler ve onu U-luy-jo-ti Yabgu unvanıyla yabgu yaptılar.

U-luy-jo-ti Yabgu (13-18): Yeni yabgu Kun İmparatorluğunun yüksek mevkilerini kardeşleriyle oğullarına verdi. Kalgayların tayin edildiği doğu beylerbeyliği, yani sol hien-vam (Xen-van) rütbesi, yahut başka bir tabirle doğu çjuke (tuşi) beyliği bu mevkilerin en mühimi idi. Fakat evvelki zamanlarda bu ünvanı almış olanlardan birçoğu birdenbire ölmüş oldukları için bu ünvan uğursuz sayılarak bunun yerine *Ulu* ve *Sayın* mânâsında *Hu-yü* unvanı konulmuştu. Fakat U-luy-jö-ti Yabgu bunu da kaldırarak kalgayın *tso-tu-yen-vam* unvanını taşımasını istedi. Sonra Çinlilerle bir barış yapmağı düşündü(14).

14'te Çin imparatoru Van-man (Mam) da ona, görünüşte tahta çıkışını kutlulamak, hakikatte ise onu kandırmak için elçiler yolladı. Bu elçiler, yabgunun Çin imparatoru tarafından öldürtülen oğlu Tem(Den)in sağ olarak Siganfu'da bulunduğunu, onu kendi yanına almak istiyorsa vaktiyle Kunlara sığınmış olan Çinlileri vermesi gerektiğini söylediler. Yabgu bu sözlere inanarak oğlunu kurtarmak ümidiyle Çinlileri elçilere verdi. O sırada Çin'de ahaliyi birbirine yemeğe kadar vardırıan korkunç kıtlık dolayısıyla Çin'in bulunduğu kötü vaziyetten istifade etmeği düşünmedi. Fakat biraz sonra Çinlilerin kendisini aldattıklarını ve oğlunun öldürülmüş olduğunu öğrenince sınıra asker göndererek Çin topraklarını yağma ettirdi. Bu akınlar dolayısıyla Çin elçilerinin yaptığı şikâyete de, o akınları kendisini tanımayan bazı Kunların yaptığını söyleyerek karşılık verdi. Çin imparatoru ise açlık dolayısıyla sınırı bırakmış olan Çin askerlerini yine toplayarak Kunlara karşı bir müdafaa hattı yaptı.

15'te Çin imparatoru, Tem(Den)in ölüsünü yolladı ve yabguya *Küm-nu* ünvanını verdi. Bu ünvan Çin imparatoruna karşı bir saygı gösteriyordu. Çinliler bütün bu mühür ve ünvan meseleleriyle Kunları güya adamakıllı kendilerine tâbi etmek istiyorlardı. Hâlbuki Kunlar zayıf bulundukları sırada Çin kendilerine yiyecek verir, yardım ederse tâbi olmuş gibi görünüyorlar, aksi halde Çin'e saldırmaktan çekinmiyorlardı. Yabgu bu ünvana metelik vermedi. Çin'den para alamamış olduğu için akınlara yine başladı.

16'da King ırmağının setlerinden biri yıkıldı. Çinliler bunun için bakıcılara başvurdular. Bu bakıcılar hâdiseyi «Kunların sınırlardaki yağmalarına ve yakıp yıkmalarına bir son vermek çağı geldi» şeklinde tefsir ettiler. İmparator da buna kandırılarak asker gönderdi. Bu askerler

sınırın en son noktalarında karargâh kuracaklardı. Bunun üzerine Kunlar galiba akınlarını kestiler.

18'de yabgu öldü. Yerine kardeşi Yü geçti.

Hu-tu-ülh-şi-tao-kao-jo-ti Yabgu (18-46): Yü yabgu olunca Hu-tu-ülh-şi-tao-kao-jo-ti Yabgu unvanını aldı. İlk işi Çin'e elçi göndermek oldu. Bundan maksat barış andlaşmasını yenilemek değil, Çin'den hediye koparmaktı. Fakat Çin imparatoru Mam (Van-man) buna aldanmadı. Yabgu ile andlaşmaya yanaşmadı. Kunlar arasına yine kargaşalık sokmak için Tang adında başka bir Kun prensini yabgu yapmağı ve yabguyu tahttan indirmeğı düşündü. Kun eline bir kumandan göndererek Tang'ı kandırmağı çalıştı. Çin'e gelirse kendisine Siü-pu Yabgu ünvanı verileceğı Tang'a söz verildi. Çin nazırlarından birisi Çin'e dost olan Tang'ın Kun Eli'nde kalmasının daha iyi olacağını imparatora bildirdi. Çünkü bu takdirde Tang, yabgunun hareketlerini Çin'e haber verecekti. İmparator bu mütalaaya aldırış etmedi. Kunlar da imparatorun düşüncesini öğrenince akınlara başladılar.

Tang'ı yabgu yapmağı iyice aklına koyan Mam (Van-man) bütün Çin ahalisinin otuzda birini ve hapisanelerdeki bütün mahkûmları toplayarak Çin'in o zamana kadar görmediğı büyük bir ordu hazırladı. Bu orduya rağmen Kunlar eskisinden daha çok tahribat yapmakta devam ettiler. Biraz sonra da Mam(Van-man)ın yaptığı zulümden istifade ederek ayaklanan Han (Xen) sülâlesi taraftarları onu öldürdü (20) .

21'de yeni imparator Hiüen ataları olan Han (Xen) sülâlesinin tahtına çıktığını bildirmek ve Mam(Van-man)ın almış olduğı eski mühürü yine vermek üzere Kun Eli'ne elçiler yolladı.

Yabgu bu elçileri pek yüksekte karşıladı. Haksız olarak Çin tahtını zapteden Mam (Van-man) a karşı Kunların çarpışmaktan geri durmadıklarını, onun ordularını yenererek Han (Xen) sülâlesinin yeniden tahta çıkmasına yardım ettiklerini, bundan dolayı Çinlilerin de Kunları kendi tâbileriymiş gibi saymayıp bilâkis saygı göstermeleri gerektiğini ve o yolladıkları mühürü kendi yanlarında saklamalarının daha doğru olacağını elçilere söyledi. Elçiler büyük bir şaşkınlık içinde kaldılar. Çin imparatoru dahilî savaşlarla uğraştığından bu tahkiri hazmetmek mecburiyetinde kaldı.

25 yılında Çin imparatorlarının en büyüklerinden biri olan Kuam-vu-ti birçok âsilerle uğraşırken Kunlar bu âsilerden Liü-fang adında birinin tarafını tuttular. Bu âsî halk üzerinde nüfuz kazanmak için kendisinin eski imparator Vu-ti neslinden geldiğini ileri sürüyordu. Çin'in bu dahilî vaziyetinden Kunlar lehine istifade etmekte cidden büyük bir maharet gösteren yabgu onu Vu-ti'nin neslinden sayarak karşılamak için asker gönderdi ve onu meşru Çin imparatoru olarak kabul etti.

29'da öteki âsilerin büyük bir kısmı da Ordus, Şensi ve Şansi'nin şimalî kısımlarında toplanarak istiklâllerini ilân etmişlerdi. Yabgu bunları da kendi maksadı için kullanabileceğini düşünerek onlara elçi yolladı. Liü-fang'ı imparator tanımalarını teklif etti. Çin ordularına karşı yalnız başlarına dayanamayacak olan bu âsî kumandanlar bu teklifi hemen kabul ederek bütün askerleriyle birlikte yabgunun yanına geldiler. Yabgu U-hüon (Uxuan) ve Siyenpi askerlerini de getirdikten sonra hep birden Çin'e çullandılar. Çin'in şimal sınırlarını ele geçirdiler.

Kunlar Çinlilerle uğraşırken Çin'in müttefiki olan Yarkend beyinin hücumuna uğradılar. Milâdî 14'teki ölümüne kadar Çin'e sadık kalan Yarkend beyi Yen'in oğlu Kam da babasının mesleğini güdüyordu. Şimalî Çin'de

Kunlarla Çinlilerin çarpıştığı sırada Kaşgarya'daki küçük beyliklerden bir kısmının askerini de topluyarak Kunlara saldırdı ve onları çekilmeğe mecbur etti. Kunların Kaşgarya'ya akın yapmalarına engel oldu. Civar ülkelere dağılmış olan Çin kumandanlarının ailelerini Kunların tecavüzünden kurtardı. Bu suretle Kaşgarya'da 55 şehir Kam'a tâbi oldu.

30'da, hiç şüphesiz Kam'ın harekâtı dolayısıyla, Çin ordusu Kunları ve Liü-fang'ı evvelce almış oldukları şimalî Çin vilâyetlerinden çıkardılar.

31'de, Liü-fang'dan memnun olmıyan bazı âsi kumandanlar onu bıraktılar. Yeniden Çin imparatoruna tâbi oldular.

33'te Çin orduları Liu-fang'ı Peçeli vilâyeti içinde de yendiler. Kunlar yardıma koşarak Çinlilerin ileri hareketini durdurdular. Çinliler Kunları geri atamayınca muhtelif noktalarda tutunmakla iktifa ettiler. Kunlar, kendilerine tâbi olan U-hüon(Uxuan)larla birlikte Çin'e birçok akınlar yaptılar.

Aynı yılda Yarkend beyi Kam ölerek yerine kardeşi Hien geçti.

35'te Liü-fang'ın aralıksız çarpışmalardan bıkan kumandanları Çin imparatoruna tâbi olmağı tasarladılar. Liü-fang bunların maksadını anlayınca yanında ancak 10 atlı olduğu halde Kun Eli'ne kaçtı. Bütün askerleri Çin ordusuna geçti.

36'da Kunlar Şansı vilâyetine birkaç akın yaptılar.

40'ta Liü-fang kendisinin ve yabgunun uğraşmalarından kendisi için müspet bir netice çıkmayacağını anlıyarak yanında kalan kumandanlarla imparatora teslim olmağa karar verdi. Kunlar bunu duyunca andlaşmayı bozan Liü-fang'dan öç almak üzere Çin'e girdiler. Büyük ka-

rışıklıklar çıkardılar. Liü-fang da yaptığı işe pişman olmakta gecikmedi.

42'de imparatorun kendisini cezalandıracağından korkan Liü-fang yine Kun Eli'ne sığındı. Biraz sonra da orada öldü.

44'te yabgu yanında yine U-hüon(Uxuan) ve Siyen-pi'ler olduğu halde Çin'e akın etti.

45'te Çin'in Leao-Tung valisi bu akınları püskürttü, telefata verdirdi ve epey esir aldı.

46'da yabgu ölerek yerine oğlu Punu geçti.

Punu Yabgu (46-48): Ölen yabgunun Çiyasu adında bir kardeşi vardı. Çiyasu doğu beylerbeyi olmak gerekti. Ağabeyi öldükten sonra tabii yabgu olacaktı. Fakat ölen yabgu tahtını oğluna bırakmak için sağlığında kardeşi Çiyasu'yu öldürtmüştü. Punu, yabgu olunca Kun beylerindenden Pe buna itiraz etti. Pe eski yabgulardan U-çu-lieu jo-ti (m.ö.8—m.s.13)nin oğlu idi. Bu sırada Kun Eli'nin Çin'le sınırdas olan cenub vilâyetlerinde sekiz boya kumanda ediyordu. Pe, yabguluk kardeşlere geçecekse Çiyasu'ya geçmesi gerektiğini, yok böyle değil de oğullara geçmek türe ise kendisine geçmesi lâzım geldiğini, çünkü bir yabgu oğlu olduğunu Punu Yabgu'ya söyledi. Pe'nin bu iddiası Kun ülkesindeki büyük bir özgerişin başlangıcı idi. Fakat felâket bu kadarla kalmadı: epey yıllardanberi ağaçlara ve otlara üşüşen böceklerin tahribatı ve bunların arkasından gelen büyük bir kuraklık yüzünden Kun Eli'nde pek çok insan ve hayvan açlıktan ölüyordu. Çinlilerin bundan istifade ederek savaşa başlamaları gibi korkunç bir ihtimalin önüne geçmek isteyen yabgu Çin imparatoruyla yeniden barış yaptı. Fakat tam bu sırada U-hüon(Uxuan)lar isyan ederek Kunları bozdular. Kunlar şimale doğru birkaç bin li çekildiler. Büyük çölün cenebundaki yerleri bıraktılar. Bu sırada Kaşgarya'da yeni

vukuat çıktı: Yarkend²⁰ beyi Hien, Hoten²¹ şehri civarında Yü-mi²² ve Si-ye adında iki küçük beyliği zaptederek bunlara Kam'ın iki oğlu olan yeğenlerini bey tayin etmiş ve Çin imparatorundan da Kaşgarya'nın umumî valiliğini istemişti. Fakat bu isteği kabul olunmamıştı. Bunun üzerine Hien hem umumî vali, hem de yabgu unvanlarını takınarak fütuhata başladı. Aksu²³ civarına kadar birçok küçük beylikleri itaate aldı. Bunun üzerine Kaşgarya'daki beylerden 18 tanesi (ki bunların içinde Uygur²⁴, Aksu ve Lop gölü yanındaki Şenşen (Leu-lan)²⁵ beylikleri de var-

²⁰ Yarkend beyliğine Çinliler Şao-çe diyorlardı. Çinlilerin *İlk Han (Xen)* sülâlesi zamanında (m.ö.206-m.s 25) burada 2339 ile, 6373 nüfus ve 3409 asker olduğunu Çin kaynakları bildiriyor.

²¹ Hoten de küçük bir beylikti. Çinliler bu beyliğe Yü-tien diyorlardı. Çinlilerin *İlk Han (Xen)* sülâlesi zamanında bu beylikte 3300 aile, 19.300 nüfus ve 2400 asker vardı. Bu ülkenin merkezine Çinliler Şi-çing derlerdi. Bu şehrin çevresi 8-9 li tutardı. Bütün beylik dâhilinde beş büyük, on küçük kasaba vardı.

²² Yü-mi yahut Kiü-mi denilen bu beyliğin payitahtı da aynı adı taşırdı. Sonradan Nim-mi adını almıştır. *İlk Han(Xen)* lar zamanında burada 3340 aile, 20.040 nüfus ve 3540 asker, *İkinci Han (Xen)* sülâlesi (25-220) zamanında ise 2173 aile, 7251 nüfus, 1760 asker sayılmıştı.

²³ Aksu beyliğine Çinliler Kiü-tsu yahut Kien-tsü yahut Kiü-tso derlerdi. Merkezi Yen-çing idi. Sonra bunun adı İ-lo-liü-çing olmuştur. Şehrin çevresi 5-6 li idi. Üç sıra sur ile çevrilmişti. Burada 110 aile, 1200 nüfus, 300 asker sayılırdı.

²⁴ Bu ülkenin Çinlilerce adı Çe- Sü'dür (bak: s.85, not 12). Kao-çang adı da verilir. Bu ülke şimalde ve cenupta olmak üzere iki beyliğe ayrılmıştı. Cenubî Uygur'larla merkezî Çinlilerin Kiao-ho-çing dedikleri *Tur fan'dır*. *İlk Han (Xen)* sülâlesi zamanında burada 700 aile, 6050 nüfus, 1865 asker sayılmıştı. Merkezleri Vu-tu-ko şehri olan (bu şehir Çinlilerin *Tung* sülâlesi zamanında, yani 618-907 arasında Pu-luy-hien adını almıştır) şimal Uygur'larında ise 595 aile, 4770 nüfus, 1890 asker vardı.

²⁵ Leu-lan yahut Şen-şen beyliği Lop gölü civarında idi. Payitahtı Kan-ni-çing idi. Toprağı kumluk ve çorak olan bu beylikte 1500 kadar aile

dı) kalgaylarını hediyelerle Çin sarayına yolladılar ve Hien'den şikâyet ettiler.²⁶ Yardım dilediler. Çin hiç bir yardımda bulunmadı.

Hien, Şen-şen (Leu-lan) beyi Gan'a geçitleri kapaması ve Çinlilerle münasebetini kesmesi hakkında emir verdi. Gan bu emri getirenleri öldürttüğünden Hien hemen onun üzerine yürüdü. Gan dağlara kaçarak kurtuldu. Bundan sonra Hien Aksu'ya hücum ederek beylerini öldürdü. Ülkelerini zaptetti. Bunun üzerine Haraşar'lılar²⁷, Uygur'lar ve Leu-lan(Şen-şen)lar Kunlara tâbi oldular. Hien ise batıya yönelerek Ceyhun kıyılarındaki Saka'lara hücum etti. Beylerini öldürerek itaate aldı. Onlara yeni bir bey tayin etti. Sonra yine Aksu'ya gelerek Tse-lo adında bir bey bıraktı. Fakat Aksu ahalisi onu öldürerek Kunların idaresi altına girdiler. Yabgu buraya Hintli bir vali gönderdi. Hien ise Sayram ve Fergana'da Çinlilerin Tau-an dediği kavme de hücum etti.²⁸ Bunların Yen-lieu adındaki beylerini indirerek yerine Yü-mi beyi Kiao-sü-ti'yi çıkardı. Fakat ahalinin akınlarından dolayı bunu

vardı. Nüfusun ve askerinin ne kadar olduğunu Çin kaynakları tasrih etmemiştir (bak: s.85, not 11)

²⁶ M. Şemsettin Bey bu vak'ayı anlatırken Deguignes'nin ifadesini yanlış anlayarak Şen-şen'lerin 18 ulustan mürekkep olduğunu söylemiştir (*Mufasssal Türk Tarihi*, II, 166, not 1). Halbuki Deguignes böyle yazmadığı gibi, Çin kaynaklarından alarak yine kendisinin 1500 kadar aileden ibaret olduğunu söylediği Şen-şen'lerin 18 ulustan mürekkep olmasına imkân yoktur.

²⁷ Çinliler bu beyliğe Yen-çi derlerdi. Payitahtı Yün-kili-çing idi. İlk Han (Xan)lar zamanında burada 4000 aile, 32.500 nüfus ve 500 asker, İkinci Han(Xen)lar zamanında ise 15.000 aile, 52.000 nüfus, 2000 asker sayılmıştır. Bu ülkede erkekler saçlarını keserler, kadınlar kısa esvap, büyük pantolon giyerlerdi. Silâhları ok, yay, zırh ve bir nevi mızrak. Ölülerini yakıp kalanını toprağa gömerlerdi.

²⁸ Tau-an bugünkü Fergana'dır (bak: s.87, not 19).

indirerek yerine yeniden Yen-lieu'yu koymağa mecbur oldu.

Eskiden Kun imparatorluğunun birer parçası olan ülkeler bu halde iken ve doğuda da U-hüon(Uxuan)larla Siyenpi'ler artık isyan bayrağını çekmişlerken, Kunların arasında da devleti batıracak kadar sert ayrılıklar başlamıştı. Punu Yabgu ile Pe birbirlerine karşı büyük öç duygusu beslemekle beraber bunu saklıyorlardı. Pe öç duygusunu, sonunda kendi yurduna ihanet edecek kerteğe vardırdı: Çinlilere Kun Eli'nin bir haritasını göndererek imparatora tâbiyet arzetti. Onun kötü düşüncelerini bazı Kun beyleri biliyordu. Bunlar yabguya Pe'nin idam olunması gerektiğini öğütlediler. Aksi bir tesadüfle, Pe'nin idamına karar verildiği sırada yabgunun otağı yanında bulunan Pe'nin bir kardeşi kararı duydu. Hemen bir ata atlayarak Pe'nin yanına koştu. Ona idam kararını bildirdi. Pe, yabguya mukavemete karar verdi. Kendisine tâbi sekiz boyu topladı. Bunlar kırk elli bin kişi tutuyordu. Pe'yi öldürmek için gelenler bunu görünce kaçtılar. Yabgunun gönderdiği 10.000 atlı da hücum edemedi. Bunun üzerine sekiz boy beyi bir kurultay kurdular. Neticede Pe yabgu ilân edilerek kendisine Hu-han-sie (Xuxan-ye = Huhanşa) ünvanı verildi (48).

X

Türk Birliğinin Parçalanması

Bu suretle epey zamandır zaten bilfiil bozulmuş olan Türk birliği hukukan da bozularak şimalî ve cenubî olarak iki Kun devleti meydana geldi. Kunlara tâbi olan başka Türk kavimleri de artık tamamıyla kendi başlarına harekete başladılar.

Çin imparatoru kendisine tâbi olan cenup yabgusu ikinci Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) Yabgu'ya yardımlarda bulunmağa başladı. Şimal Kunları ile Siyenpi'lerin akınlarına engel olmak için ona şimalî Çin'de yer verdi. Şansi taraflarında Moey-tsi'ye yerleştirdi. Hu-han-sie (Xuxanye=Huhanşa) nüfuzunu arttırarak etraftaki kavimleri kendine itaat ettirebilmek için Çin imparatorunun tâbiyetine girdiğini resmen ilân etti. Bu zahirî itaat Çin nazırlarının iyi görüşlülerini tatmin etmedi. Bunlar Kunların nasıl olsa yine başkaldıracaklarını, şimalî Çin'i yağma edeceklerini düşünerek onların dağınık bulundukları şu zamandan istifade edip Kunlarla savaşa girişilmesini imparatora tavsiye ettiler. Kun Eli'ndeki kıtlık bütün ülkeyi harap etmiş olduğu için bu savaşın Çinlilere pek kârlı geleceğini umuyorlardı. Fakat imparator zaferden emin değildi. Onun için Kunların birbirlerini yemelerine karşı seyirci kalmağı tercih etti. Yeni cenup yabgusunu tuttu. O da bu himayeye dayanarak şimallilerle boğuşma-

ğa başladı. Bu boğuşmanın sebebi Kunların savaşı sevmeleri veya birbirlerini yağma etmek isteği değildi; iki yabgu arasındaki büyük öç duygusu idi.

49'da cenup yabgusu Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) şimal Kunlarına karşı 10.000 kişi yolladı. Bu ordu şimal yabgusunun kardeşi kumandasındaki şimal ordu-suyla çarpışarak yendi. Şimal yabgusunun kardeşi olan Yüe-kien tutsak edildi.

Aynı yılda Çinliler Siyenpi'leri kandırdılar. Leao-tung vilâyetindeki Çin kumandanları birçok hediyeler vererek Siyenpi'leri Çin'e tâbi kıldılar. Siyenpi'lerin beyi Pien-ho Çin'e olan sedakatini göstermek üzere şimalî Kunlar üzerine yürüdü. Bunlardan aşağı yukarı 2000 kişi öldürdü. Birçok akınlarla şimal Kunlarını kuvvetten düşürdü. Bunun üzerine şimal Kunlarından birçoğu atları ve sürüleriyle cenuba akarak Hu-han-sie(Xuxanye=Huhanşa)ye tâbi oldular. Fakat o bu muvaffakiyet dolayısıyla Çinlilerin kendisinden çekineceklerini ve belki savaşa başlayacaklarını düşündü. Bunun için imparatora hediyeler götürmek üzere oğlunu Çin sarayına yollamak müsaadesini istedi, imparator bundan pek memnun oldu.

Şimal yabgusu bütün Orta Asya kavimlerinin kendisi aleyhinde silâha davranacaklarından korktuğu için pek çok toprak bırakarak uzaklara çekildi. Yine bu sırada U-hüon(Uxuan)lar da Çin'e tâbi oldular.

Şimal yabgusu evvelce kendisine tâbi olan kavimlerin Çin hâkimiyetine geçmesinden ve Çinlilerin yaptığı hâzırlıktan telâşlanıyordu. Bunun için Çin'le arasını düzeltmek istiyordu. Bundan dolayı ilk önce muhtelif zamanlarda aldığı şeyleri Çinlilere geri verdi. Sonra barış diledi.

50'de Çin imparatoru birkaç kumandanı cenup yabgusuna göndererek onu yabgu sıfatıyla Şensi dahilindeki Yen-gan-fu'daki U-yüen sancağına yerleştirdi. Yabgu,

zaten taşıdığı *yabgu* ünvanının bu suretle Çinliler tarafından kendisine verilmesine hiç memnun olmadı. Kendisini tebaasının gözünde küçük gösterecek olan birtakım merasime girmek istemedi. Hâlbuki Çinlilerin asıl ehemmiyet verdiği nokta bu merasimdi. Çünkü onlar bu merasimle cenup yabgusunun imparatora tâbi olduğunu açıkça göstermek istiyorlardı. Hattâ bu merasim mucibince Çin kumandanları yabgunun sarayında bulunduğu müddetçe yabgu onları selâmlayacaktı. Fakat yabgu kumandanları selâmlamak şartını kabul etmedi. Çünkü tebaası yabgularını Çin'e satılmış bir esir gibi gördüğü anda silâha sarılacaktı. Çinliler yabgunun reddi üzerine daha fazla dayatamadılar. Bunun üzerine yabgu Şansı vilâyetindeki Yün-çong'a gitti. Oradan imparatora hediye olarak atlar ve develer yolladı.

Bu sırada, cenup Kunlarında esir bulunan Yüe-kien (şimal yabgusunun kardeşi) halkı isyan ettirmek için bir fırka teşkil etti. Cenup oymaklarından beşinin reisini bütün tebaalarıyla birlikte bu fırkaya alarak isyan etti. Bunlar 30.000 kişilik bir ordu kurmuşlardı. Asîler 300 li şimale çekilerek Yüe-kien'e yabgu ünvanını verdiler. Bu ihtilâl muvaffak olacaktı. Fakat ihtilâlcilerin reisleri arasına aykırılık girdiğinden birbirlerine saldırdılar. Yüe-kien Yabgu da kendini öldürdü. Âsîlerin kalanı şimalî Kun Eli'ne kaçtı.

Fakat cenup Kunlarıyla Çinliler birbirlerine inanamıyorlardı. Çinliler Kunları fırsat bekleyen bir düşman sayıyor, Kunlar da kendilerinden kuşkulanan Çinlilerin bir taarruzundan çekiniyordu. Hâlbuki cenup yabgusu bir imparatorluk kurmak istiyordu ki bunun da birinci şartı Çin'le iyi geçinmekti. Çünkü Çinlilerle cenup Kunlarının arası iyi olmazsa şimal Kunları bundan cesaretlenir ve kendilerine büyük güçlükler çıkarabilirlerdi. Bunun için cenup yabgusu oğlunu Çin'e gönderip Çin'le arasını dü-

zeltti. Çinlilerden hediye olarak esvaplar, arabalar ve silâhlar aldı. İmparator ayrıca bir de mühür yolladı. Cenup yabgusu, imparatorun tebaası olduğu için bu mühür taşıyacaktı. Bu hediyeleri getiren kumandanın yanına da hapisaneden çıkarılmış 50 cânî muhafız olarak verildi. Biraz sonra imparator yabguya yeni hediyeler de yolladı.

İki devlet arasında pek samimî dostluk kuruldu. Hattâ yabgu her yıl Kunlar arasında, birinci, beşinci ve sekizinci kamerî ayların beşinci günlerinde Gök Tanrı'ya yapılan kurban kesme merasimine bu yıl Çin imparatoru için de bir kurban kesmek suretiyle bir yenilik kattı. Bütün millet büyüklerinin bulunduğu bu şenliklerde at yarışları yapıldı.

Bu sırada, aşağı yukarı 3000 kişiyle şimalî Kun Eli'ne çekilmiş olan beş oymak reisinin çocukları da yine cenup yabgusuna sığındılar. Cenup yabgusu buna pek sevindi. Şimal yabgusu bunların cenup yabgusuna sığınacaklarını öğrenince bir atlı kolu ile kendilerini takip ettirmişti. Fakat cenup yabgusu Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) bunların korunması için bir kuvvet gönderdiğinden şimal yabgusunun atlıları bir şey yapamadılar.

Çin imparatoru cenup Kunlarını kendisine tamamiyle bağlamak için yabguya Şansi'nin Si-ho vilâyetinde Fuen-çeu sancağında Moey-tsi şehrini verdi ve muhafazasına asker bıraktı. Birer yer vererek öteki yedi boy beyini de yerleştirdi. Böylece:

- 1) Birincisini Şensi'de King-yan-fu'da Peti sancağına;
- 2) İkincisini Ordus'a;
- 3) Üçüncüsünü Şensi'de Yen-gan-fu vilâyetinin Uyüen sancağına;
- 4) Dördüncüsünü Şansi'de Ta-tüm-fu'nun Yün-çong sancağına;
- 5) Beşincisini Şansi dahilinde Tim-siam'a;

6) Altıncısını Şansi'de Ta-yüen-fu'ya mülhak Yen-müen'e;

7) Yedincisini Şansi'de Ta- tum-fu'da Ta-li sancağına yerleştirdi.

Bu beyler bütün tebaalarıyla birlikte çadır altında yaşıyorlar, şimal Kunlarının akınlarını alıkoyuyorlardı.

51'de şimal yabgusunun¹⁵² elçileri Şensi'de Leam-çu'ya geldiler. Orada Çin sarayından gelecek tebligatı beklediler. Çin sarayında toplanan meclis şimal yabgusunun elçilerine ne yapılması gerektiğini konuştu. Mecliste, şimal Kunlarının cenup Kunlarından korktukları için elçi gönderdikleri, şimal Kunlarıyla münasebata girildiği cenup Kunlarınca öğrenilecek olursa bunların Çinlilerden ayrılacakları imparatora arzolundu. İmparator Kuam-vu-ti şimal yabgusunun elçilerini geri göndermesi için Leam-çu valisine emir gönderdi.

52'de şimal yabgusu barış için yine elçi gönderdi. İmparator uzun bir müzakereden sonra barışa razı oldu. Bunun üzerine şimal yabgusu 55 yılına kadar birtakım hediyeler yolladı.

53'te cenup yabgusu Hu-han-sie (Xuxanye= Huhan-şa) Çim imparatorundan 10.000 koyun hediye aldı.

55'te Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) dokuz yıllık yabguluktan sonra öldü. Yerine kardeşi Mo yabgu oldu. Kieu-feu-yeu-ti unvanını aldı. Çin imparatoru Kuam-ti buna mühür ve hediyeler, saray büyüklerine de ayrıca

¹⁵² Kun devletinin ikiye ayrılmasından sonra Çinliler şimal yabgularının tahta çıkış ve ölüş tarihlerini zikretmemişlerdir Hattâ Punu Yabgu'nun bile hangi tarihte öldüğünü yazmamışlardır. Hiç şüphesiz bu, mesafenin uzaklığı dolayısıyla onlar hakkında muntazam malûmat alamamalarından ileri gelmiştir.

hediyeler yolladı ki bu da sonra her yabgunun tahta çıkışında âdet oldu.

57'de cenup yabgusu öldü. Kardeşi Han yerine geçti. İ-fa-yü-liü-ti ünvanını aldı. Bunun zamanında şimal Kunları beylerinden biri tebaasından 1000 kişiyle gelip sığındı.

59'da cenup yabgusu öldü. Yerine Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa)nin oğlu Tie geçti. Yabgu olunca Hi-tong-şi-suy-heu-ti unvanını aldı.

61'de, Çin'le kendi aralarındaki barıştan istifade eden şimal Kunları, ordularını Kaşgarya'ya yürüttüler. Yarkend beyi Hien buranın hemen hemen hepsini ele geçirmişti. Hoten beyi Yü-lin'i indirerek yerine onun kardeşi Goey-şi'yi geçirmişti Hien yeni zaptettiği bu ülkelerin isyanından korktu. Kendi kumandanlarından Kiün-te'yi Hoten-beyliğine nasederek kendisi tarafından tayin edilen beyleri öldürmesini Kiün-te'ye emretti. Fakat Kiün-te pek fazla zulüm yaparak Hoten ahalisinin düşmanlığını kazandı.

Bunun üzerine Hoten eşrafından Tu-mo tarafından öldürüldü. Biraz sonra Hieu-mo-pa adında bir Hotenli birkaç Çinlinin yardımıyla Tu-mo'yu öldürdü ve Hoten beyi oldu. Bu yeni Hoten beyi Hoten'in batısındaki Yü-mi beyliğiyle birleşti. Tsung-ling dağları civarında Pi-şan'da karargâh kurmuş olan Yarkend ordusunun üzerine yürüyerek onları yendi. Hien, oğlu Kue-siang'ı 20.000 askerle gönderdi. Arkadan da kendi geldi. Fakat yine yenildi. Bunun üzerine Hieu-mo-pa kuşatmak üzere Yarkend'e yaklaştı. Fakat bir okla ölerək askeri Hoten'e döndü. Yeğeni Kuam-te onun yerine Hoten beyi oldu. Şimal yabgusu Yarkend beyinin bulunduğu güç mevkiden istifade etmek istedi. Kunlar Aksu beyliğinin ordusuyla birlikte buraya saldırdılar. Fakat yenilerek püskürtüldüler. Yeni Hoten beyi de kardeşinin kumandasında bir ordu

gönderdi. Bu ordu Hien'i barış istemeğe mecbur etti. Hoten beyi Kuam-te'nin birçok yıldır Yarkend'de tutsak bulunan babasını geri verdi. Kızlarından birini de zevce olarak Kuam-te'ye verdi.

62'de Hien'in zulmünden bıkan bazı kumandanlar isyan ederek Hoten beyi Kuam-te'ye tâbi oldular. O da derhal 30.000 askerle Yarkend'e yaklaştı. Hien, aralarındaki andlaşmayı bozduğu için ona muahezede bulundu. Fakat Kuam-te, dost ve müttefik olarak kendisini ziyaret için geldiğine dair söz verdi. Hien buna inanarak teslim oldu. Fakat Kuam-te onu hemen idam ettirdi. Şimal Kunları Yarkend beyinin indirildiğini duyunca Hoten'i kuşatmak üzere beş kumandanın kumandasında 30.000 kişilik bir ordu gönderdiler.¹⁵³ Kuam-te Kunlara itaat etti. Oğlunu rehin olarak verdi. Kunlar Yarkend'e Hien'in oğlu Po-kiü-çing'i bey yaparak döndüler.

Şimal Kunları bu muvaffakiyet üzerine Çin'e akına başladılar. Aynı yılda altı yedi bin kadar Kun atlısı Şensi'nin şimaline, Yen-gan-fu'ya doğru U-yüen'e girdiler. Fakat burada cenup Kunlarına ve onlara yardım eden Çinlilere raslayarak ricate mecbur oldular.

Aynı yılda cenup yabgusu Hi-tong-şi-suy-heu-ti dört yıllık yabguluktan sonra ölerək yerini So'ya bıraktı. So, Kieu-feu-yeu-ti Yabgu'nun oğlu idr. Tahta çıkınca Kieu-çu-çe-lin-ti unvanını aldı.

¹⁵³ Bu son hâdiselerdeki bazı sayılar bize Kunların zayıflamasının hakiki sebeplerini bir yol daha gösteriyor. 61-62 vukuatında Yarkend beyliğinin 20.000, Hoten beyliğinin 30-000 asker çıkarabilmesine karşılık şimal Kunlarının da ancak 30.000 asker çıkarabilmesi çok dikkate değer. Evvelce ancak bir iki bin asker çıkaran beylikler şimdi Kunlar kadar asker çıkarabiliyorlardı. Bu, beyliklerde nüfusun arttığını, Kunlarda ise azaldığını gösterir. Kunlar 30.000'den artık asker çıkarabilseler de son kıtlıklar dolayısıyla bunları yürütemieyecek hale gelmişlerdi.

Şimal Kunları bundan sonra birkaç defa daha Çin'e girdiler. Bazı muvaffakiyetler kazandılar.

63'te cenup yabgusu Kieu-çu-çe-lin-ti birkaç aylık yabguluktan sonra öldü. Yerine Tie(=Hi-tong-şi-suy-heu-ti Yabgu)nin kardeşi Çang geçti. Hu-sie-şi-suy-heu-ti Yabgu ünvanını aldı.

64'te şimal yabgusu Çin'e yine elçiler göndererek barış istedi ve Çin'le ticarî münasebetlerin başlamasını teklif etti. Çin imparatoru da şimal Kunlarının akınlarının önüne geçmek için buna razı oldu. Fakat bu barış andlaşması cenup Kunlarını hiç memnun etmedi. Bunlar, bir takım Çin nazırlarının önceden kestirdikleri gibi, Çin'e isyan ettiler. Çin'i yağmalayarak birçok ulca elde ettiler.

65'te şimal Kunları da silâha sarıldı. Bunlar cenup Kunlarının Çinlilerden aldıkları ulcaları görünce hemen cenup Kunlarıyla birleştiler, Ordus'a girdiler. Oraları yakıp yıktılar. Her yana ateş vererek kasıp kavurdular. Fakat bu işleri yaparken hediye yollamak üzere Çin imparatoruna elçiler göndermekten de geri kalmadılar. Çin imparatoru sınırlara birçok asker göndermeğe mecbur kaldı.

Aynı yılda Kin-çi-fen adında bir U-hüon (Uxuan) beyi bunları Çin'e karşı ayaklandırdı, Siyenpi'ler de korkularından U-hüon(Uxuan)larla birleşmişlerdi. Fakat U-hüon(Uxuan)lar Siyenpi'lerin kendilerinden daha çok olduğunu görünce onlardan korktular. Siyenpi'leri aralarından çıkardılar. Bundan Çin istifade etti. Çin kumandanıyla birleşen Siyenpi'ler Kin-çi fen'i öldürüp ordusunu dağıttılar. U-hüon(Uxuan)lar bundan sonra Çin'e tâbi gibi yaşadılar.

66'da imparatorun sevkettiği Çin askerleri sınıra yetiştirildiler. Kunlar akınları kestiler.

72'de Çin imparatoru Ming-ti büyük bir ordu topladı. Kun ülkesine girecek olan bu askerleri Leam-çeu taraflarına gönderdi. Bu ordu dört kolorduya ayrıldı:

1) Kumandan Yong'un kumandasındaki birinci kolordu Şansi, Şensi, Kiang ve cenubî Kun askerlerinden mürekkepti; 11.000 kişilik olan bu ordu Kao-kuan tarafından yürüdü.

2) Kumandan Teu-ko'nun kumandasındaki 12.000 kişilik ikinci kolordu Su-çeu (Su-çjav) tarafından Kun Eli'ne girdi.

3) Üçüncü kolordu, ki sayısını Çin kaynakları söylemiyor, Sopunor gölü yoluyla ilerledi.

4) U-hüon (Uxuan) ve Siyenpi'lerden mürekkep olan dördüncü kolordu Şansi'nin şimalinden yürüdü.¹⁵⁴

İkinci Çin kolordusu Tien dağına kadar ilerleyebildi. Hu-yen beyinin kumandasındaki Kun ordusunu bozarak Lop gölüne kadar takip etti. Kamul (Hami) ülkesi Çinlilerin eline geçti. General Teu-ko burada muhafız kuvvetler bıraktı. Bunun üzerine Kunlar cenuptaki bütün topraklarını bırakarak şimale çekildiler. Öteki kolordular bir iş göremedilerse de Teu-ko'nun muvaffakiyeti Çin için müspet neticeler doğurdu. Bu neticelerin en mühimi de gerek Kunların akınlarından, gerekse Kaşgarya beyliklerinin kuvvetlenmelerinden dolayı çoktanberi kesilmiş olan Çin - Kaşgarya ticarî münasebatının yeniden kuruluşu oldu. General Teu-Ko'nun bir kıt'a ile gönderdiği General Pan-çao, Şenşen (Leu-lan) beyliğini de Çinlilere tâbi etti. Şimal Kunları Çinlilere karşılık olmak üzere Tatum-fu sancağına doğru taarruz ettilerse de küçük bir

¹⁵⁴ M. Şemsettin Bey, yanlışlıkla, yalnız birinci kolordudaki Kunları 11.000 kişi olarak gösterdiği gibi General Teu-ko'yu da Teu-to diye zikrediyor (*Mufasssal Türk Tarihi*, II, 172 -174).

Çin kuvveti onları püskürttü. Çünkü Kunlar pek azalmışlardı.

73'te cenup Kunları arasında ilim merakı arttı. O devirde Çin'de ilim pek ileri gitmişti. Kunlar da çocuklarını tahsil için Çin'e yollar olmuşlardı. Bu suretle cenup Kunlarıyla Çinlilerin arası pek düzelmiş, ittifak etmişlerdi. Fakat bütün bu hareketleri şimal Kunlarına karşı idi.

74'te Çin generali Pan-çao Kaşgarya'da ilerlemeğe ve Kunlara tâbi beylikleri onların tâbiyyetinden çıkarmağa başladı. Yabgu tarafından Aksu beyi naspedilen Kien, Kaşgar beyini öldürerek kendi nazırlarından Teu-ti'yi oraya bey tayin etmişti. Pan-çao Kaşgar'a gelerek Teu-ti'yi indirdi. Eski beylerden birinin yeğeni olan Çüng'ü Kaşgar beyi yaptı. Bir yandan da General Teu-ko aşağı yukarı 14.000 askerle Lop gölü havalisindeki oymakları yenerek Uygur Eli'ne doğru yürüdü. Turfan Uygurları'nın (Çinlilerin tabiriyle *Öndeki Uygurlar*'ın, yani cenuptaki *Uygur*'ların) beyi, Arkadaki Uygurlar (yani şimali Uygur'lar) beyinin oğlu idi. İki ülkenin payitahtları arası 500 li idi. Arkadaki Uygurlar Çinlilere göre daha uzakta idiler. Onların ülkesine varmak için bir takım derin vadilerden geçmek gerekti ki bu vadilerde soğuktan adam ölüyordu. Bundan dolayı General Teu-ko yalnızca Turfan Uygurları'na hücum etmek istiyordu. Fakat maiyetindeki generallerden biri Arkadaki Uygurlar'a karşı yürümenin daha doğru olacağını, çünkü Arkadaki Uygurlar yenilirse Öndeki Uygurlar'ın kendiliklerinden teslim olacağını ileri sürdü. Teu-ko karar vermekte mütereddit davranıyordu. Bu düşüncüyü ileri atan kumandan Arkadaki Uygurlar'a karşı yürütülecek fırkanın kumandanlığını istedi. Fırkasıyla şimal Uygur'larına yürüdü. Şimal Uygur'larının beyi Gan-te Çinlilere teslim oldu. Bunun üzerine Uygur Eli'ne Çin askeri konuldu. Turfan(Kiao-ho-çing)dan biraz ilerde

Lieu-çong-çing şehrinde kurulan Çin garnizonu kumandanı âdetâ Çinlilerin Kaşgarya umumî valisi idi.

75'te Teu-ko buralardan çekilince şimal yabgusu, kumandanlarından birine 20.000 asker vererek Çinlilere teslim olan Arkadaki Uygurlar'a hücum ettirdi. Çinliler buradaki Çin ve Uygur askerlerine yardımcı olarak 300 kişi daha gönderdiler. Fakat Kunlar Çin ve Uygur kuvvetlerini bozdular. Gan-te'nin payitahtı olan Kin-yu-çing'i kuşattılar. Çinliler yenileceklerini anlayınca oklarını zehirlediler. Her ok değen ölmeğe başladığından Kunlar çekilmeğe mecbur oldular.

Bu sırada Çin imparatoru Ming-ti de ölmüştü. Kunlar, Çinlilerin yardım gönderememesinden istifade etmek için Lieu-çong-çing şehrini kuşattılar. Haraşarlılarla Ak-sulular da Çin-mu adındaki bir Çin generali ile çarpışıyorlardı. Bütün Uygur'lar da Kunlarla birleşmişlerdi. Çin askeri sıkıntı içinde idi. Yabgu onlara adam göndererek teslim olmalarını bildirdi. Çinliler bu adamları öldürerek cesetlerini surlardan Kunların üzerine attılar. Bu sırada çabucak toplanan 7000 kişilik bir Çin yardım kolu muhasara olunan şehre doğru yürüdü.

76'da Kia-peng adındaki bir Çin generali Uygur'ların üzerine yürüyerek onları yendi. Birkaç bin Uygur öldürdü. Şimal Kunları bunun üzerine çekildiler. Yalnız kalan Uygur'lar Çinlilere tâbi oldular. Bu sırada Kaşgar'a kadar ilerlemiş olan Pan-çao bu memleket ahalisinden birçoğunu Kunları bırakarak Çinliler tarafını tutmağa icbar etmişti. Aynı yılda cenup Kunları Çinlilerle birlikte şimalî Kun Eli'ne birkaç akın yaptılar. Sonra U-hüon (Uxuan) larla birleşip şimalî Kun Eli'ne hücum ettiler. Bu sırada cenup Kunlarının ülkesine de geçen büyük bir kıtlık onları daha ileriye gitmekten alıkoydu. Şimalî Kun Eli'ndeki büyük kıtlık dolayısıyla onların cenuba saldırmalarından

korkuyorlardı. Fakat insaniyetli bir adam olan yeni Çin imparatoru Hiao-çing-ti Kun Eli'ne birçok azık yolladı.

77'de şimalî Kunlar Çinlilerin terkettikleri Kamul ülkesine girdiler. Fakat bundan hiç bir netice çıkmadı.

Artık asıl Kun devleti demek olan şimalî Kun devleti çöküyordu. Şimalî Kunlardan pek çokları kaçıyorlardı.

83'te şimalî Kunlardan Ki-lieu ve daha birkaç bey kendilerine tâbi bulunan 30.000 kişi, 40.000 at, 100.000 sığır ve koyunla Çinlilere tâbi oldular. Bu da şimal Kunlarını büsbütün zayıf düşürdü.

84'te şimal yabgusu elçiler gönderdi. Bu elçiler Çin'in Kan-çeu valisine geldiler. Vali, Çin hükümetinden Kunların Çinlilerle ticarî münasebette bulunmaları için müsaade aldı.

85'te, şimal Kunlarının Çinle ticarî münasebete girişmesini hoş görmeyen cenup Kunları şimal Kunlarını ansızın bastılar. Pek çok ulca aldılar. Şimal Kunları bu darbeyi de yiyince büsbütün sarsıldılar. Kaçmalar çoğaldı. Ülkelerindeki açlık ve karışıklıktan dolayı takım takım gelerek sınır üzerindeki Çin kumandanlarına tâbi olmağa başladılar. Cenup Kunlarının, Sibiry'a'daki Timlim(Dinlin)lerin, Leao-tung'un şimalindeki Siyenpi'lerin, Kaşgaryalıların hücumlarına uğrayan şimal Kunları git-tikçe Çin'den daha uzaklara çekilmek mecburiyetini duyuyorlardı. Çinlilerle şimal Kunları arasında barış olduğu halde, sözde Çin'e tâbi olan cenup Kunları şimal Kunlarına boyuna saldırıyorlardı. Çin'in Kan-çeu valisi Mem-yün bunun barış andlaşmasına aykırı olduğunu Çin hükümetine bildirdi. Bu mesele için toplanan Çin meclisinde fikirler dağıldığından karar verilemedi. Cenup Kunları aldıkları tutsakları geri vermek istemiyorlardı. Bu yüzden Çin'e itaat etmek mecburiyetinde kalmamak için şimal Kunlarından aldıkları tutsakları öldürdüler.

Aynı yılda cenup Kunları yabgusu Hu-sie-şi-suy-heu-ti (62-85) öldü. Yerine İ-fa-yü-liü-ti Yabgu(56-59)nun oğlu olan Siuen geçti. İ-tu-yü-liü-ti Yabgu ünvanını aldı.

87'de Siyenpi'ler şimal Kunlarına saldırdılar. Büyük bir savaşta Kunları yenip yabguları Yeu-liu'yu öldürdüler. Artık şimal Kunlarına kat'i darbe vurulmuştu. Bunlar yıkılmak üzere idiler. Sayıları 200.000den çok olan 58 oymak Ordus, Şansi ve Şensi'ye gelerek Çinlilere tâbi oldular.

88'de şimalî Kun ülkesinde çıkan kıtlık bozgunluğu tamamladı. Bunların birçoğu da cenup Kunlarına tâbi oldular. Böylece, şimalî Kun ülkesinde nüfus yarıya inmiş oluyordu.

Aynı yılda cenup Kunları yabgusu İ-tu-yü-liü-ti Yabgu (85-88) öldü. Yerine Hu-sie-şi-suy-heu-ti Yabgu(62-85) nun kardeşi olan Tün-tu-ho geçti. Hieu-lan-şi-suy-heu-ti ünvanını aldı,

Cenup Kunları şimal Kunlarının merkezini zaptetmek üzere idiler. Bu sırada Çin imparatoru ölerek yerine imparatoriçe geçti. Cenup yabgusu bu imparatoriçeye mü-racaat ederek şimal Kunlarını büsbütün ortadan kaldırmak için ona yollar gösterdi.

89'da Çin imparatoriçesi bir takım kumandanlarla birlikte General Teu-hien'i gönderdi. Bunun arkasından da cenup Kunlarının 30.000 kişilik ordusu geliyordu. Bu ordu Ordus'tan şimal Kunları ülkesine girdi. Ki-lu dağında büyük bir savaş oldu. Şimal Kunları yenildiler. Yabgu kaçtı. Askerinden pek çoğu öldü. Tebaasından 200.000 kişi Çinlilere esir oldular. Teu-hien Çin sınırından 3000 li uzağa kadar yürüdü. Yen-jen dağında bu zaferin hatırasını kutlulamak üzere bir kitabe diktirdi.

90'da, Teu-hien yeniden bir ordu göndererek Kamul'u geri aldı. Bu vak'a Uygurları korkuttu. Kalgaylarını he-men Çin sarayına gönderdiler. Şimal yabgusu artık bitkin

bir hale gelmişti. Elçiler göndererek barış diledi. 89'daki Ki-lu savaşında Çin ordusunda bulunan müverrih Pan-ku bu elçileri kabule memur oldu. Fakat cenup Kunları şimal Kunlarını büsbütün yok etmek üzere savaşa devam edilmesini Çin'den şiddetle istediler. Bunun üzerine Teu-hien yeniden bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta şimal yabgusu yaralandı. Şimal yabgusunun tebaasından geriye kalanların pek çoğu cenup Kunlarına tâbi oldular. Bunlar 34.000 aile idiler. Nüfusları 237.000'e varıyordu. Cenup Kunları kuvvetlendi.

91'de, muvaffakiyetlerinden ve şimal yabgusunun güçsüzlüğünden cesaret alan Teu-hien şimal Kunların üzerine yeniden bir ordu yolladı. Bunlar sınırdan 5000 li kadar içerilere giderek İrtiş ırmağına doğru Kin-vi dağında şimal yabgusunu yendiler. Yabgu pek uzaklara kaçtıysa da annesini tutsak ettiler. Çinliler o zamana kadar Kun Eli'nde hiç bu kadar ilerlememişlerdi. Kaçan şimal yabgusunun yerine kardeşi Yü-şü-kien geçti.

92'de Yü-şü-kien Çin'e elçiler yolladı. Teu-hien bunun yabgu olarak tanınmasını istiyordu. Fakat bazı Çin nazırları cenup Kunlarıyla olan andlaşmaya aykırıdır diye bunu kabul etmediler. Bu sırada Teu-hien öldürüldü. Yü-şü-kien'i tutacak kimse kalmadı.

93'te, Yü-şü-kien ümitsizlikle silâha sarıldı. Fakat yenildi ve idam olundu. Bunun üzerine zaten pek azlık olan tebaası dağıldı. Siyenpi'ler şimal Kunlarının ülkesinin bütün doğu kısımlarını zaptettiler. Kunların bir kısmı orada kalarak Siyenpi adını aldılar. 200.000 kişi de cenup Kunlarına iltihak ettiler. Birazı da zaten kendilerine tâbi olan batıya çekildiler, yani İrtiş, Balkaş ve daha garp havalisinde yerleştiler.

Aynı yılda cenup yabgusu Hieu-lan-şi-suy-heu-ti Yabgu (88-93) öldü. Yerine Gan-kue geçti. Bu yeni yabgu Siüen'in yani İ-tu-yü-liü-ti Yabgu(85-88)nun kardeşiydi.

Evvelce doğu beylerbeyi iken halkın düşmanlığını kazanmıştı. Yabgu olunca doğu beylerbeyliğini Sü-tsü'ye verdi. Şimal Kunlarına karşı yapılan savaşlarda yiğitliğiyle ün alan Sü-tsü kendisini halka sevdirdi. Yabgu bunu çekemedi. Onu öldürmeği kurdu. Bu iş için de kendisine yeni tâbi olan şimal Kunlarını kullanmak istedi. Çünkü şimal Kunları kendi devletlerinin ortadan kaldırılmasında büyük rol oynayan Sü-tsü'ye düşmandılar. Fakat Sü-tsü, yabgunun kararını öğrendi. Şensi'de Yen-gan-fu'da U-yüen'e çekildi.

94'te yabgu uygunsuzluğu son kerteye vardırdı. Çin kumandanlarından Tsong ile de bozuşarak onun da düşmanlığını kazandı. Yabgunun, General Tsong'u Çin imparatoru Hiao-ti'ye şikâyet için gönderdiği mektup yolda Tsong'un eline geçtiğinden Çin generali yabgudan öğ almağa karar verdi, imparatora bir rapor vererek yabgunun şimal Kunlarına dayanarak Sü-tsü'yü öldürmek ve sonra Çin'le çarpışmak istediğini, hattâ bunun için şimdiden büyük bir ordu toplamış olduğunu bildirdi ve Kun ülkesine bir ordu göndermek icap ettiğini ileri sürdü. Bunun üzerine Tsong ile Çu-hoey adında başka bir general yabgunun payitahtına yürümek emrini aldılar. Yabgu, bunun üzerine ordusuyla Sü-tsü'nün üzerine yürüyerek onu Çin sedine kadar kovaladı. Sü-tsü, Man-siam-çing şehrine¹⁵⁵ sığındı. Yabgu şehre geldiği zaman Çin generali Çu-hoey kendisine uyuşmak teklifinde bulundu. Yabgu bunu kabul etmeyerek U-yüen'e çekildi. İki Çin kumandanı kendini takip ederek savaşa girecekleri sırada yabgu tebaası tarafından öldürüldü.

Yerine Sü-tsü'yü çıkardılar. Ting-to-şi-suy-heu-ti Yabgu (94-98) unvanını aldı. Fakat tahta çıkar çıkmaz kendi-

¹⁵⁵ Deguignes bu şehrin nerde olduğunun Çin kaynaklarında zikrolunmadığını bildiriyor.

sinin düşmanı olan şimal Kunlarından beş altı yüz kişi ihtilâl çıkararak geceleyin kendisine hücum ettiler. Bunlar kaçırıldılar. Fakat ihtilâl büyüdü. Az zamanda Kunlardan 200.000 kişi ihtilâlcilerin tarafına geçti. İhtilâlciler eski yabgulardan Tün-tu-ho yani Hieu-lan-şi-suy-heu-ti Yabgu(88-93)nun oğlu Füng-heu'yu başlarına geçirip yabgu yaptılar. Füng-heu, Su-tsü'ye tâbi olan bütün ülkeleri yağma etti. Yakıp yıktı. Sonra büyük çölün şimaline geçmek maksadıyla Ordus ülkesine doğru yürüdü. Çin imparatoru bu ihtilâlcilere karşı Siyenpi, U-hüon (Uxuan) ve Çinlilerden mürekkep bir ordu gönderdi. Sü-tsü Yabgu ile Çin generali Tsong da kendi ordularıyla Mo-sü-çing'e geldiler. Füng-heu bunları hemen kuşattı. Fakat Siyenpi - Uxuan - Çin ordusunun yaklaşması üzerine muhasarayı kaldırdı. Yapılan savaşta yenilerek 3000 ölü, 10.000 tutsak verdi. Siyenpi, U-hüon (Uxuan) ve Mo-ko¹⁵⁶larla yaptığı ikinci bir savaşta da yenildi.

95'te, şimdiye kadar yaptığı bütün savaşlarda 17.000 kişi zayıat vermiş olan Füng-heu daha uzaklara çekilmek mecburiyetinde kaldı. Çin ordusu da Çin'e döndü. Çinliler Siyenpi'lerin beyine ünvanlar verdiler.

Kun ülkesinin içerilerine çekilmiş olan Füng-heu tebaasını ikiye ayırdı. Batı oymaklarına kendisi kumanda ediyordu. Karargâhı Soppu gölünün batısında, Ço-sie dağının eteğinde idi. Birkaç yüz li doğuda bulunan doğu oymakları Ordus'un şimalinde idiler.

¹⁵⁶ Deguignes Mo-ko'ların Amur ırmağı civarında olduklarını söylüyor. Bunların Moğollar olması büyük bir ihtimal dâhilindedir. Moğollar Çingiz Han'dan önce başka adlar taşımışlarsa da bu Mo-ko'lar sonradan bütün Moğollara kendi adını veren bir boy veya oymak olabilir. Bulundukları coğrafi saha da bu fikri kuvvetlendirecek mahiyettedir. Gök Türk'ler zamanında da Moğollar Amur ırmağının daha batısında, Baykal'ın doğu köşelerinde oturuyorlardı.

96'da sayıları aşağı yukarı 10.000 kişi olan doğu oymakları Ordus'a girerek Çinlilere tâbi oldular. Çinliler bunları muhtelif yerlere dağıttılar.

Bu sırada asıl yabgu olan Sü-tsü yani Ting-to-şi-suy-heu-ti Yabgu(94-98)nun ülkesinde de karışıklıklar çıktı: Eski yabgu Gan-kue(93-94)ye pek bağlı olan O-kiü-çen adında bir bey, yabgu tarafından daima gözetlendirilmesinden dolayı kuşkulananarak 20.000 kadar tebaasıyla dağlara çekilip yabguya akınlar yapmağa başladı. Çin ordusu üzerlerine yürüyerek bunları yendi. Tebaası Çinlilere tâbi oldu. Bunlar Şensi'de Gan-tim¹⁵⁷in şimaline yerleştirildiler.

Aynı yılda Siyenpi'lerle Füng-heu çarpıştı. Füng-heu'nun oymakları kıtlıktan bitkin bir halde olduklarından yenildiler.

98'de cenup Kunlarının asıl yabgusu olan Sü-tsü yani Ting-to-şi-suy-heu-ti Yabgu (94-98) öldü. Yerine Çang yani Hu-sie-şi-suy-heu-ti Yabgu(62-85)nun oğlu Tan geçti ve Van-şi-şi-suy-ti Yabgu (98-124) ünvanını aldı.

100'de âsî yabgu Füng-heu'ya karşı asker göndererek âsîleri tamamiyle ortadan kaldırdı. Pek çok ulca aldı.

104'te batı Kunları (yani artık garba çekilmiş olan şimal Kunları) Çinlilerin Kaşgarya'ya hâkim olmasından telâşlanarak barış için Çin'e elçi gönderdiler. O zamanki Çin imparatoru Ho-ti Kunların düşmanı olduğundan elçileri geri göndertti. Hâlbuki Kunlar ortadan kaldırılmış değil, ancak geniş ülkelerinin bir kısmını kaybetmişlerdi. Şimdi oturdukları yerler evvelce de kendilerininindi. Nitekim Çinlilerin barış teklifini reddetmesindeki yanlışlık biraz sonra meydana çıktı:

¹⁵⁷ Deguignes bu sancağın bugün Şensi'de Pin-leam sancağında Fing - çeu'da olduğunu söylüyor.

107'de Çin generali Pan-cao Kaşgarya'dan dönünce buradaki küçük beyliklerin ahalisi isyan ederek oradaki Çin kumandanını öldürdüler ve yine batı Kunlarına tâbi oldular.

109'da Çin imparatoru, nazırlarının tavsiyesi üzerine Çin'e bir fayda temin etmeyen, buna mukabil birçok masrafa sebep olan Kaşgarya'dan Çin askerlerini çekti. Bunun üzerine batı Kunları Çine akın ederek Şensi sınırlarına kadar geldiler. Çin orduları bunların üzerine yürüdülerse de ozamana kadar Kunlar çekilmiş bulunuyorlardı. Gelen Çin ordusu Şenşen beyliği ile cenubî (öndeki) Uygur Eli'ni zaptetti.

Aynı yılda cenup Kunları yabgusu da Çin'e savaş açtı. Buna bir Çinli sebep oldu. Şöyle ki: Bir seyahatte yabgu ile birlikte bulunmuş olan Çinli Han -tsung Çin'de ırmağın taşıdığını, açlıktan birçok kişinin öldüğünü, Çin'e saldırmak için bundan uygun bir zaman olamayacağını söyleyerek yabguyu kandırdı. Cenup yabgusu da U-hüon (Uxuan) ve Siyenpi beyleriyle birleşerek birkaç koldan Çin'e girdi. Kendisi Peçeli vilâyetinde Şam-ku'ya saldırırken U-hüon(Uxuan)ların beyi Vu-ho-yün ve Siyenpi'lerin beyi Kieu-lün bir Kun kumandanıyla birlikte Şensi'de U-yüen'de çarpışıyorlardı.

Bu çarpışmaların en çoğunda Çinliler yenildiler. Fakat sonunda U-hüon (Uxuan) beyi ihanet ederek Çinliler tarafına geçti.

110'da cenup yabgusu Van-şi-şi-suy-ti yine akınlara başladı. Leao-tung taraflarına 1000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Fakat oranın valisi sert bir mukavemet gösterdiğinden bu kuvvet başka bir tarafa çekildi. Yabgu her taraftan kendisine karşı Çin askeri yürüdüğünü görerek şaşırды. Çin'de pek büyük zayıat olduğunu söyleyerek kendisini aldattığı için Çinli Han-tsung'a kızdı ve Çin

imparatoru Gan-ti'den barış istedi. Bütün aldıklarını vererek barış yaptı. Çinlilerin müttefiki oldu.

117'de Füng-heu Siyenpi'ler tarafından yenildi. Tebasının bir kısmı Siyenpi'lere tâbi oldu. Bir kısmı da dağıldı. Füng-heu yanında ancak 100 atlı olduğu halde Ordus'a kaçtı. Çinlilere tâbi oldu. Çinliler de onu başka bir yere gönderdiler. Bu suretle Siyenpi'ler Orta Asya'daki Türkler arasında yavaş yavaş en kuvvetli mevki sahibi oluyorlardı.

119'da Siyenpi'ler Çin'e saldırdılar. Cenubî Kunlar da müttefikleri olan Çinlilerle birlikte Siyenpi'lere karşı çarpıştılar.

Kun- Çin ordusu Siyenpi'leri yendiyse de onların akınlarını kesemedi. Bu yüzden bir Çin kumandanı ile bir Kun kumandanı sınırları daimî surette beklemeye mecbur oldular. Kun kumandanı Hu-yeu-hoey cenuba geçmiş şimal (yahut garp) Kunlarındandı.

120'de şimalî (arkadaki) Uygur beyliğinin beyi Kiün - tsieu Çine karşı batı Kunlarından yardım diledi. Batı Kun ve şimalî Uygur orduları Çin ordusunu bozarak cenubî Uygur Eli'ni kurtardılar. Bu hâdise Çin sarayını korku içinde bıraktı. Saraydaki konuşmalarda ne yapılması gerektiği düşünüldü. Nazırlardan biri büyük bir ordu ile Kunlar üzerine gidilerek Kaşgarya'nın Kunlardan geri alınmasını teklif etti. Diğerleri bunu kabul etmediler. Sonunda Pan-çao'nun oğlu Pan-yüm'ün fikri soruldu. Ve onun tavsiyesiyle Leu-lan ve Kua-çeu¹⁵⁸ şehirlerinde iki müstahkem mevki yapılarak akınları durdurmağa karar verildi. Fakat bu müstahkem mevkiiler batı Kunlarıyla Uygurların Şensi'ye saldırmalarına yine engel olamadı. Bu sırada batı Kunları yabgusu Hu-hien idi. Hazar ve Lop gölleri arasındaki büyük saha bunun elinde idi.

¹⁵⁸ Bu şehir belki bugünkü Kuça'dır.

121'de cenubî Kun devletinde oturan, fakat Çinlilerden tiksinen şimal (batı) Kunları Çinlilere karşı silâha sarıldılar. Neticenin ne olduğu malûm değildir.

123'te 10.000 kişilik bir Siyenpi ordusu cenup Kunlarına saldırdı.

Aynı yılda batı Kunları yabgusu Hu-hien Çin'e saldırdı. Çinliler buna karşı General Pan-yüm'ü gönderdiler.

124'te Pan-yüm, Şenşen ve Aksu beyliklerinden de aldığı yardım ile İ-ho vadisinde Kunları bozdu.

Aynı yılda cenup yabgusu Van-şi-şi-suy-ti Yabgu (98-124) ölürek yerine kardeşi Çi geçti ve U-ki-heu-şi-suy-ti Yabgu (124-128) unvanını aldı. Bu yabgunun çağında da cenubî Kun Eli'nde karışıklıklar devam etti. Cenubî Kun devletindeki şimal Kunları oymaklarından birinin beyi olan O-tso daha bir takım beylerle birlikte isyan etti. Bu isyan da Çinlilerin askerî yardımıyla bastırıldı. Asiler büyük zayıat verdi. Bir takımı da sularda boğuldu.

Bu sırada Siyenpi'ler pek kuvvetlenmişlerdi. Bunlar eski Kun imparatorluğunun yerine geçmeğe namzet bulunuyorlardı. Ordus'a arasız akınlar yapıyorlardı. Bunları durdurmak için istihkâm ve asker olmadığından Çin'in şimaline yerleşmiş olan Kunlar bundan zarar görüyorlardı. Hattâ büyük Kun beylerinden biri Siyenpi'ler tarafından öldürülmüştü.

126'da cenup yabgusu U-ki-heu-şi-suy-ti Çin imparatoru Hiao-şün-ti'den istihkâmın tamirini istedi. Çinliler Peçeli'ye biraz asker göndermekle iktifa ettiler.

128'de cenup yabgusu öldü. Yerine kardeşi Hieu-li geçip Te-jo-şi-suy-tsieu unvanını aldı. Bu yabgu ilk önce Siyenpi'lerle çarpışarak bazı muvaffakiyetler kazandı.

131'de batı Kun akıncıları yine Kamul civarında gözüktüler. Çinliler buraya kuvvetler göndermeğe mecbur kaldılar.

133'te cenubî Kun Eli'nde doğu boylarının beyleri olan U-sö ile Çe-nieu ve başka beyler isyan ettiler. Çin'e akına başladılar. Yabgu bu isyanı bastıramadı. İsyan uzun sürdü.

134'te o zamana kadar müttefik olan batı Kunlarıyla şimalî Uygur'ların arası açıldı. Aralarında kanlı bir çarpışma oldu. Kunlar yenildiler. Birçok tutsak verdiler ki yabgunun anası da bunların arasında idi. Küçük Uygur beyliğinin batı Kunlarını nasıl yendiği bir muammadır. Kunlar bu bozgunluktan sonra topraklarından bir kısmını daha bırakarak biraz daha batıya çekildiler.

140'ta cenubî Kun Eli'ndeki âsiler (ki isyana 133'te başlamışlardı) Moey-tsi şehrini muhasara ettiler. Şansi'de Ta-tum-fu havalisindeki Ta-i (Day) ve Ordus valilerini öldürdüler. Buna karşı bu yakınlardaki Çin kumandanları askerlerini topladılar. U-hüon (Uxuan), Siyenpi ve Kiang'lardan¹⁵⁹ aldıkları askerlerle 20.000 kişilik bir ordu yaptılar. Bununla âsî Kunlara hücum ederek onları çekilmeğe mecbur ettiler.

Çin imparatoru, haksız olarak, bu karışıklıkları cenup yabgusundan biliyordu. Cenup Kun Eli karmakarışık olmuştu. Yabgu Te-jo-şi-suy-tsieu (128-140) bunlara çok üzülüyordu. Biraz sonra yabgu ve doğu beylerbeyisi bu-lunan kardeşi bu büyük karışıklıklardan, Kun Eli'nin talihsiz halinden doğan bir üzüntü ile intihar ettiler. Bunun üzerine batı beylerbeyisi olan Pu-i-ti 13.000 kişi ile Çinlilere tâbi oldu. Bunu gören âsî Kun beyleri Çe-nieu'yu yabgu yaptılar. Bu da U-hüon (Uxuan) ve Kiang'larla birlikte Çin sınırlarına saldırmaya başladı. Peçeli, Pekin, Şansi, Şensi havalisinde birçok yerleri artadı. Sonra Şansi, Şensi ve Ordus'ta karargâhlar kurdu. Çin imparatoru bunlara karşı General Çang-tan'ın ku-

¹⁵⁹ Kiang'lar bir Tibet boyudur.

mandasında Çinli ve U-hüon(Uxuan)lardan mürekkep bir ordu yolladı.

141'de Maye şehri yakınındaki savaşta Kunlar yenildiler. Çe-nieu Yabgu (140-141) ordusunun en seçme askerleriyle Çinlilere tâbi oldu. U-sö ise kendisine tâbi olan Kunlar ve U-hüon(Uxuan)larla birlikte Kun Eli'ne çekildi. U-hüon(Uxuan)lar Çinlilerle çarpışarak yenildiler. U-sö Çin'e yaptığı akınları kesmedi. Fakat cenup Kunları yabgusuz kalmışlardı. Bundan Çinliler istifade etti.

142'de Çin imparatoru kendi sarayında bulunan Kun prensi Teu-leu-çü'yü yabgu tanıdı. Yeni yabgu Hu-lan-jo-şi-suy-tsieu Yabgu (142-147) unvanını aldı.

143'te yeni cenup yabgusu birçok hediyeler, arabalar, atlar, silâhlar ve kumaşlarla imparatorudan bir mühür aldı. Bir Çin kumandanı yabguyu karargâhına geçirmeğe memur edildi.

144'te âsî U-sö Çin askeri tarafından öldürüldü. Başî Lo-yam'a gönderildi. Tebaası ve U-hüon(Uxuan)lardan büyük bir kısmı teslim oldular.

147'de cenup yabgusu Hu-lan-jo-şi-suy-tsieu Yabgu (142-147) öldü. Yerine Kiü-çe-ülh geçip İ-ling-şi-suy-sieu Yabgu (147-158) unvanını aldı.

Bu sırada Tan-şe-hoay adında bir Siyenpi¹⁶⁰ bütün Siyenpi'leri hükmü altına almış ve nüfuzunu çoğaltmağa

¹⁶⁰ Tan-şe-hoay hakkında şu efsane vardır: *Mo-lo-heu* adında bir Siyenpi 3 yıl cenup Kunlarının ordusunda askerlik etti. Bu müddet zarfında karısı bir çocuk doğurarak adını *Tan-şe-hoay* koydu. *Mo-lo-heu* yurduna dönüp çocuğu görünce büyük bir öfkeye kapılarak kadını da, çocuğu da öldürmeğe kalktı. Kadın ise bir gün büyük bir gök gürültüsünden korkarak göğe bakınca ağzına bir dolu tanesi düştüğünü ve bundan gebe kalarak 10 ayda bu çocuğu doğurduğunu söyledi. Bu yalanla hayatını kurtardı. *Mo-lo-heu* bu harikalı işe inanmış görünmekle beraber çocuğun yüzünü görmek istemedi. Anası da onu gizlice büyüttü. Çocuk 14-15 yaşlarına geldiği zaman bir gün kendi sürülerini yağmaya

başlamıştı. Bir müddet sonra bütün Siyenpi'lerin beyi oldu. Karargâhını Tan-han dağında kurdu. Sonra ülkesini büyütmeğe başladı.

151'de Siyenpi beyi Tan-şe-hoay doğudaki Fu-yü'lerin, şimaldeki Tim-lim(Dinlin)lerin, batıdaki Usun'ların ülkelerini zaptetti. Bu suretle İle civarındaki batı Kunları biraz daha batıya çekildiler.

Aynı yılda batı Kunları Kamul üzerine büyük bir akın yaptılar.

155'te cenubî Kun Eli'nde Yüe-ti-tay-şi-tsie-kiü-pe-ti adında bir bey ile başka bir takım küçük beyler Kiang'larla birlikte isyan ettiler. İsyanı bastırmağa me-mur Çin kumandanının yalnız 200 askeri vardı. Fakat bu kumandan Kiang'ları kandırarak kendi tarafına almak suretiyle Kunları yendi. Bununla beraber isyan yatıştı-ramadı. Birçok kargaşalıklar sürüp gitti. Artık cenubî Kun devleti tamamıyla Çin'in elindeydi. Arasına isyan eden beyler Çin'e kılıç sallıyorlar, fakat bunlar pek zayıf olduk-ları için bastırılıyorlardı.

156'da yiğit Siyenpi beyi Tan-şe-hoay Çin'e akına baş-ladı. Bir yandan da memleketinde kuvvetli kanunlar yaptı.

158'de bazı cenup Kunlarıyla U-hüon (Uxuan) ve Siyenpi'ler yeniden silâha sarıldılar. Çin kumandanı bun-ları yine yendi. Bu kumandan, kendi tebaasını idare ede-meyip Çin aleyhine kalkınmalarına engel olamadığı için yabguyu yabguluktan indirdi. Çin imparatoru da bunu terviç etti. Loli (Koli) beyini yabgu yaptılar.

166'da Çinliler yabguyu indirerek yine eski yabguyu çıkardılar. Bu yabgu bu sefer de Kunların U-hüon

gelen haydutlarla o kadar kahramanca çarpıştı ki hemen büyük bir ün kazandı. Yanına birçok yiğitler toplandı.

(Uxuan) ve Siyenpi'lerle birlikte Çin'e akın yapmalarının önüne geçemedi.

168 yılına doğru U-hüon(Uxuan)lar kuvvetlendiler. Bunların arasında bilhassa dört reis temayüz etti. Bunlardan:

Nan-leu 30.000 aileye hükmediyor ve Peçeli havali-sinde oturuyordu.

Kieu-lie-kiü 5000 aileye hükmediyor ve Leao ırmağının batısında oturuyordu.

So-po-yen 1000 aileye hükmediyor, Leao-tung'da oturuyordu.

U-yen 800 aileye hükmediyor ve Peçeli civarında Yeu-pe-ping'de oturuyordu. Bunların arasında da en kuvvetlisi **Kieu-lie-kiü** idi.

172'de cenup yabgusu **İ-ling-şi-suy-tsieu Yabgu** (147-158 ve 166-172) öldü. Yerine oğlu **Meu** geçti. **Tu-te-jo-şi-suy-tsieu Yabgu** (172-178) unvanını aldı.

177'de bu yabgu, Çin ordusunun da yardımıyla Siyenpi'lerin beyi **Tan-şe-hoay**'ı yendi.

178'de cenubî **Kun** yabgusu öldü. Yerine oğlu **Hu - çing** (178-179) geçti.

179'da **Hu-çing Yabgu** Çin kumandanlarından **Çang-tsieu** ile arasını açtı. Artık **Kun** yabgularının o kadar ehemmiyeti kalmamıştı ki bu kumandan kendiliğinden yabgunun başını kestirerek yerine doğu beylerbeyisi **Kiang-kiü**(179-188)yü çıkardı. **Kun**lar hele şimal (batı) **Kun**larından olup da sonradan cenup yabgusuna tâbi olanlar, yabgularını hiç sevmiyorlar, ondan iğreniyorlardı. Çünkü bu yabgular Çin'in elinde birer oyuncaktılar.

180'de Siyenpi beyi kahraman **Tan-şe-hoay** 45 yaşında olduğu halde öldü. Yerine hiç bir değeri olmayan sefiş oğlu **Ho-lien** geçti. Bu da şimalde yaptığı bir savaşta öldü. Bunun oğlu **Kiao-man** pek genç olduğu için yerine

amcasının oğlu Kuey-teu geçti. Her ne kadar sonraları Kiao-man hükümdarlığa hak iddia etmişse de Kuey-teu yerinde kalmıştır.

188'de cenup yabgusu Kiang-kiü (179-188) Çin imparatorundan bir emir aldı. Bu emre göre yabgu doğu beylerbeyini ordusu ile Çin ordusuna göndererek Pekin civarında isyan etmiş olan Çin generali Çang-lün'ü tedip edecekti. Yabguyu sevmeyen Kunlardan 100.000 kişi bu emre itaat etmemek için ayaklanarak onu öldürdüler. Yabgunun batı beylerbeyi olan oğlu Yü-fu-lo Çin'deydi. Orada Te-çi-şi-suy-heu Yabgu ünvanını aldı. Fakat ihtilâlciler bunu da indirerek yabguluğa Ko-tu-heu (Guduxeu) beyi Siü-pu'yu gelirdiler. Yü-fu-lo Çin'den yardım dilemek için Çin sınırına çekildi. Hâlbuki bu sırada Çin'de imparator ölmüş ve memleket karışıklık içinde kalmıştı. Bundan dolayı Çin dışarıya bakabilecek bir halde değildi. Yü-fu-lo bunu görünce Çin'in aleyhine bir vaziyet aldı:

189'da biraz atlının başında olduğu halde Pe-po adında bir haydutla birleşti. İkisi birlikte Çin sınırlarını vurdular. Fakat askerleri bu işten bezerek yurtlarına dönmek istediklerinden Yü-fu-lo Şansi'de Pim-yam'a çekildi.

Aynı yılda cenup yabgusu Siü-pu (188-189) da öldü. Cenup Kunları artık yeni bir yabgu seçmediler. Her ne kadar Yü-fu-lo yabgu ünvanını ölünceye kadar taşıdıysa da ona aldırış eden olmadı. Cenubî Kun ülkesinde idareyi ihtiyarlar ele aldılar. Siyenpi'ler bundan istifade ederek Kunların topraklarını yağmaya başladılar.

192'de U-hüon (Uxuan) beylerinin en meşhuru olan Kieu-lie-kiü öldü. Oğlu Leu-pan pek genç olduğu için onun yerine savaşlarda sınanmış olan Ta-tun geçti.

195'te devletsiz yabgu Yü-fu-lo öldü. Kardeşi Hu-çu-tsiüen yabgu ünvanını aldı.

Bu sıralarda bütün Asya büyük kargaşalıklarla sarsılıyordu. Bir taraftan Çin'deki Han (Xen) sülâlesi yıkılıyor, cenupta U, şimalde Vey (Goey) sülâleleri kuruluyor, batıda Han(Xen)lar zayıf bir hükümet halinde bocalıyorlar, Türkeli'nde de Kunların enkazı üstünde Kun, U-hüon (Uxuan) ve Siyenpi'ler çarpışıyorlardı.

206'da U-hüon (Uxuan) beyi Ta-tun Çinlilere dayanarak kendisini yabgu ilân etti.

207'de Ta-tun Çin'in karışıklığından istifade ederek Çin'e girdi. Büyük tahribat yaptı.

208'de Ta-tun yine Çin'e girdi. Fakat yenilerek öldürüldü. Bunun üzerine U-hüon(Uxuan)lar mahvoldu. Bunlar Çin'e dağıldılar. Siyenpi'ler ise kuvvetlenerek Kun ülkesini yavaş yavaş zaptetmekte devam ettiler. Cenup Kunları yavaş yavaş bitiyorlardı. Çünkü bunlar da Çin'in şimal sınırlarına gidip dağılıyorlar, Çin aileleriyle karışıyorlar veya Siyenpi'lerin arasında kalarak siyenpileşiyorlardı. Fakat Çin'e yerleşen Kunlar vergi vermiyorlardı. Hattâ bu yüzden bazı Çin kumandanları şikâyet ettiler.

216'da cenup Kunlarının son yabgusu olan Hu-çu-tsiüen Kunların acıklı halini biraz düzeltebilmek ümidiyle Çin'deki Goey sülâlesi sarayına gitti. Fakat orada tevkif olundu. Goey'ler Kiü-pi adındaki batı beylerbeyini cenup Kunlarını idare etmek üzere gönderdiler. *Yabgu* unvanı kaldırıldı. Bununla Kun (=Oğuz) sülâlesinin hâkimiyeti de tamamiyle bitmiş oldu. Çin imparatoru Çin'e yayılan Kunlarla U-hüon(Uxuan)ların orada karışıklık çıkarmalarından korktuğu için bunları beş kısma ayırdı. Hepsine ayrı reisler tayin etti. Bu reislerin en ileri gelenlerine *pao*¹⁶¹ deniliyordu. Biraz sonra da Kun Eli'nde kalmış olan 20.000 Kun ailesi gelerek Çin'e tâbi oldular. Bunlar Şansi'nin batısında Kan-çeu ve Su-çeu taraflarında yerleş-

¹⁶¹ *Pao* sözü Türkçe *bey* (eski şekli *beg*) sözünü hatırlatıyor.

186 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

tirildiler. Böylece Türkeli'nde yüksek hâkimiyet Siyenpi'lere geçmiş oluyordu. Bunlar zaten epey zamandır İle ırmağına kadar olan yerleri işgal etmişlerdi. Batı Kunları ise yavaş yavaş anayurttan çekilip Avrupa'ya doğru göçüyorlardı. Binaenaleyh ortada Siyenpi'lerden başka kimse kalmamış oluyordu.

XI

Siyenpi Sülâlesi (216-394)

Bu suretle Türkeline Kun(= Oğuz)ların hâkimiyeti bitmiş oluyordu. Her ne kadar 93 tarihinden beri Siyenpiler kuvvetlenmişler ve Kun idaresinden çıkarak müstakil bir devlet kurmuşlarsa da Kunlar da henüz varlıklarını koruyabiliyorlar ve bilhassa hukukî bakımdan Türkeli'nin hâkimi ve sahibi sayılıyorlardı. Hattâ Kunların ikiye ayrılmış olması bile bu kaideyi bozamıyordu. Şimal Kunlarının yavaş yavaş batıya çekilerek Asya'dan Avrupa'ya göçmeleri ve tarihlerinin anayurt tarihi kadrosundan çıkması, cenup Kunlarının da dağılıp bitmeleri üzerine Orta Asya hegemonyası Siyenpi Türkleri'nin eline geçti. Fakat bunlar bütün tarihlerince hiç bir zaman Kunlarınkı kadar büyük bir imparatorluk kuramadılar.

222'de Şenşen (Leu-lan), Aksu ve Hoten beylikleri de Goey imparatoruna hediyeler yani vergiler göndermeğe başladılar.

224'te Siyenpilerin başında Pu-tu-ken bulunuyordu. Bu Kuey-teu'nun kardeşiydi. Bunun zamanında Siyenpiler zayıflamağa başlamışlardı. Pu-tu-ken Siyenpilerin varlığını kurtarmak için Çinlilere vergi vermediği kabul etti.

233'te bazı boylar isyan ettiler. Pu-tu-ken Yabgu öldürüldü. Bunun üzerine Siyenpiler yine birçok beylerin

idaresi altında dağınık bir hayat yaşamağa başladılar. Fakat bu dağınıklık uzun sürmedi.

234'te Ho-pe-nem adında cesur bir bey kahramanlığı sayesinde Siyenpileri yeniden bir araya topladı. Yabgu oldu.

235'te bu kahraman da bir Çinli askerin suikastı ile öldü. Yerine geçen kardeşi Siyenpileri idare edemedi. Yeniden dağıldılar. Bu Siyenpiler kendi başlarına kalsalardı tarih sahnesinden pek çabuk silineceklerdi. Bereket versin ki bu sırada şimalden, Sibiry'a'dan gelen Topa Siyenpileri bütün Siyenpi ülkesini işgal ettiler.¹⁶² Bu sırada başlarında Kie-füen bulunuyordu. Tiyanşan'ın doğu bölümlerinde yaşayan Dokuz Oğuz'lar da bu sırada Topa'lara tâbi bulunuyorlardı ki bu da Siyenpilerin oldukça kuvvetli olduğunu gösterir.

261'de Kie-füen öldü. Yerine oğlu Lie-vi geçti. Bu, Şansi'de Ta-tum-fu civarına gelerek karargâhını orada kurdu. Civardaki küçük beylikleri itaat altına aldı. Çin'deki Goey imparatorluğu ile hoş geçinmek isteyerek oğlu Şa-mo-han'ı oraya yolladı.

¹⁶² Topa'lar Siyenpilerin bir kısmı idi. Bunlar epey eski bir zamandan beri Sibiry'a'da bir beylik kurmuşlardı. Çin kaynakları bunların uzak mazisi hakkında bir şey söylemiyor. Her halde bunlar da önceleri Kuolara tâbi idiler. Bu Topa'lann bir adı da *Sü-teü* idi. *Mao* adındaki eski beylerinden biri aşağı yukarı Angara ve Ob ırmakları arasında 36 boyu itaat altına almıştı. Bundan sonra sırasıyla *Tay*, *Kuon*, *Leu*, *Yue*, *Tuy-in* beylik ettiler. *Tuy-in* cenupta büyük bir göle kadar ilerlemişti. Çinliler bu gölü tasrih etmiyor. *Tuy-to*'den sonra da yine aynı nesilden *Li*, *Heu*, *So*, *Ki*, *Tay*, *Hoey* ve *Lin* beylik ettiler. *Lin* bütün tebaasını on boya ayırmıştı. *Lin* yahut *Lin-xan*, *Kie-füen*'in babasıdır. Demek ki *Kie-füen* ilk ataları olan *Mao*'nun 13'üncü kuşaktan torunudur. 13 kuşakta orta bir hesaplara 250-300 yıl geçtiğini kabul eder ve *Kie-füen*'in 260 yıllarında sağ olduğunu düşünürsek *Mao*'nun aşağı yukarı milâttan önceki ilk 40 yılda veya en geç olarak milâttan yıllarında hükümdarlık ettiği kestirilebilir.

Lie-vi'nin zamanında Leao-tung ve Kora'nın şimal taraflarında oturan Apar'lar Topa Siyenpilerine karşı isyan ettiler. Lie-vi'nin ordusu bu isyanı büyük bir şiddetle bastırdı. Birçok da tutsak aldı. Bu tutsaklar arasında bir atlının da genç bir tutsağı vardı ki atlı ona *Kel* mânâsına Mo-ko-liü adını verdi. Bu atlı, Mo-ko-liu'nün kahramanlığını görüp onu pek sevdi. Kendisine oğul edindi. İşte Apar hanedanı ilerde bunun neslinden gelecektir.

271'de Lie-vi şimalî Çin'in bir kısmını zaptetti. Bu sırada Çin yine kargaşalık içinde idi: Tsin sülâlesi Goey sülâlesini yıkmak üzre çalışıyordu.

275'te Kun beylerinden bazıları Çin'in bu vaziyetinden istifade ile bir ihtilâl çıkardılar. Bunlardan Lieu-mum yabgu unvanını aldı. Pim-çu'ya akınlar yaptı.

276'da bu Kun yabgusu kendi tebaası tarafından öldürüldü. Tebaası Çin'e tâbi oldular. Topa Siyenpilerinin yabgusu Lie-vi, Tsin'lerin imparatorunu Çin imparatoru olarak tanıdı. Oğlu Şa-mo-han Siyenpi Eli'ne dönünce beyler tarafından öldürüldü. Niçin öldürüldüğünü Çin kaynakları bildirmiyor.

277'de Lie-vi oğlunun ölümüne sıkılarak üzüntüden 104 yaşında olduğu halde öldü. Yerine öteki oğlu Lie-hu geçti. Bunun zamanında Topa Siyenpileri kuvvetten düşmeğe başladılar. Çin kaynakları yıl yıl vukuatı kaydetmedikleri için bunlar hakkında bilgimiz çok azdır.

Lie-hu'dan sonra Ço ve Fo adındaki yabgular başa geçtiler. Bunların zamanında da Siyenpi boylarını bağlayan bağlar daha çok gevşedi. Hattâ bir aralık hanedandan üç kardeşin idaresinde üç Siyenpi hükûmeti meydana çıktı. Bunlardan:

Büyük kardeş olan O-ta(Yi-to)nın hükûmeti Tay-çu havalisinde idi.

Ortanca kardeş olan O-liü(Yi-lü)nün hükûmeti Şensi'de Ting-siang'daydı.

Küçük kardeş olan Lu - küon'un hükümeti ise şimalde Şang-fu havalisinde idi.

Lu-küon üç kardeşin en küçüğü olmakla beraber ülkesi hepsinden büyük ve ordusu en güçlü olduğu için bu üç hükümetin başı gibi sayılıyordu. Hattâ Çin imparatoru onu *büyük yabgu* olarak tanıyordu.

297'de büyük kardeş O-ta (Yi-to), Gobi'nin şimaline geçerek batıya yürüdü. 20'den çok boyu itaate aldı. Fakat bu büyük kardeşle küçük kardeş pek çabuk öldüklerinden onların ölümünden sonra ortanca kardeş O-liü (Yi-lü) Çin sınırlarında yaşayan Kun ve U-hüon(Uxuan)ları da Türkelinin içlerine sürerek tekrar üç Siyenpi hükümetini birleştirdi.

310 da O-liü (Yi-lü) kendisini büyük yabgu ilân etti.

Yukarda adı geçen Apar Mo-ko-liü bu sıralarda O-liü(Yi-lü)nün ordusunda idi. Bir gün tam vaktinde vazifesi başında bulunamadığından idam olunmamak için çöle kaçtı. Etrafına 100 kadar kişi toplandı. Bunlarla eşkıyalığa başladı. Nüfuz kazandı. Öldüğü zaman oğlu Şe-lu-hoey bir takım oymakların başına geçmiş ve Topaların hâkimiyetini tanımış bulunuyordu. Fakat Topalar onlara hakaretle bakıyorlardı.

315'te O-liü (Yi-lü) Çin'in Ta-yüen-fu vilâyetinden birçok yerleri zaptederek imparatorluğunu ilân etti. O-liü (Yi-lü) aynı zamanda bir kanun yapıcı idi. Siyenpi-Topa Eli'ni düzgün bir idare altına sokmak için çalıştı. Birçok kanunlar yaptı.

316'da oğlu tarafından öldürüldü. Kurultay Yü-liü adındaki oğlunu yabgu ilân etti. Yü-liü Amur ve İle ırmaqları arasındaki geniş Topa-Siyenpi ülkesini büyük bir muvaffakiyetle idare etti. Yaptığı savaşlarda daima muvaffak oldu.

318'de Topa Siyenpileri batı Kunlarını tazyik edecek kadar büyüdüler.

325'te Yü-liü öldü. Yerine kardeşi Ho-nu geçti. Ho-nu Yabgu'nun zamanında büyük vukuat olmadı.

330'da Ho-nu Yabgu öldü. Yerine kardeşi Kie-na geçti. Kiena Yabgu devrinde memlekette birçok ihtilâller oldu.

335'te Kiena Yabgu kaçmağa mecbur oldu. Yerine kardeşi İ-hoay geçti. İhtilâller devam ediyordu.

337'de İ-hoay Yabgu da Çin'e kaçmağa mecbur oldu. Kie-na tekrar yabguluğa getirildi.

338'de Kie-na Yabgu yine kaçmağa mecbur oldu. Çin'e sığındı. Yine İ-hoay Yabgu geldi.

376'da İ-hoay Yabgu öldü. Fakat o ölünceye kadar Siyenpi Eli'nde kargaşalık sürüp gitti. Onun yerine kardeşi Kao-tso-şe-i-kien yabgu oldu. Kargaşalıkları yatıştırdı. Devlet işlerini düzeltti. Şark ve şimalde bir takım fütuhât yaptı. Buna mağrur olarak Çin'deki Tszin sülâlesi aleyhine savaşa kalktı. 200.000 kişilik bir ordu ile Çin'i zaptetmek hevesine düştü. Fakat Çinlilerle yapılan kanlı bir savaşta ordusu bozuldu. Kendisi de öldürüldü. Bu korkunç bozgun üzerine Topalar Çin'e tâbi oldular.

381'de Çin imparatoru Kien bunları ikiye ayırdı. Bir takımını Fu-gin, bir takımını da Lieu-goey adındaki reislerin idaresine verdi. Çinliler her zaman olduğu gibi bunları dağıtarak birbirine düşman yığınlar haline getirmek ve onlardan gelecek tehlikeleri önlemek siyasetini güdüyorlardı. Fakat bunda muvaffak olamadılar.

Bu sırada şarkî Tiyanşan'da oturan Dokuz Oğuz'lar şimale göçerek Tarbagatay'dan Orhun'a kadar olan yerleri işgal ettiler. Bunların doğusunda da Apar'lar oturuyordu.

386'da Çinlilerin ayırdığı iki Siyenpi grubu birleşerek son Topa yabgusunun torunu Küey'i yabgu ilân ettiler. Küey 17 yaşında idi. Fakat çok akıllı, ihtiyatlı ve adaletperverdi. Çinlileri kuşkulandıracak hiç bir hareket yapmadı. Dâhili işleri düzeltti. Eski Siyenpi imparatorlu-

192 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

ğuna tâbi olan boyları yeniden itaat altına almak için şimale yürüyerek orada fütuhât yaptı. Tölüs'leri itaat altına aldı. Fakat Apar'lar birkaç yenilmelerine rağmen çok şiddetle mukavemet ettiler. Bu sırada Apar'ların başında Ti-so-yüen bulunuyordu. Ti-so-yüen ölünce Apar'lar ikiye ayrıldılar. Bir kısmı onun büyük oğlu Pi-heu-po idaresinde doğuya, öteki kısmı da küçük oğlu Yün-ke-ti kumandasında batıya çekildiler.

390 tarihlerinde Yün-ke-ti Topalara savaş açıp isyan etti. Fakat kendisi ve bütün ordusu esir düştü. Artık şimalî Çin'de yerleşip Vey sülâlesi adını almak üzere olan Topalar onları Çin sınırına getirerek yerleştirdiler (391).

394'te Apar'lar Dokuz Oğuz'lara dayanarak yeniden Siyenpilere isyan ettiler. Bu sırada Topa Siyenpileri cennuba ilerleyip Çin'le fazla meşgul oldukları için şimale o kadar bakamıyorlardı. Apar'lar bundan istifade ettiler. Türkellerinde hegemonyalarını kurdular. Bu sırada Tarbagatay ve Balkaş taraflarındaki Kun'lar müstakil yabğular idaresinde yaşıyorlardı. Bunlara Yüe-pan, Yue-ban veya Yet-pat adı veriliyordu.

XII

Apar Sülâlesi (394-552)

Çinlilerin Cücen yahut Jüen-jüen (veya Dzuan-dzuan) veya Dzut-dzut dedikleri Apar'lar Avrupa'da Avar diye tanınmıştır. Eski türkçede u harfi bulunmadığı için bunun doğrusu Abar veya Apar olmak gerektir. Orhun âbi-delerinde bunlar *Apar* şeklinde zikrolunduğundan ben de bunu kabul ettim. Prof. Ahmet Zeki Velîdi Bey bir faraziye olarak Cücen'lerin Orhun kitabelerindeki Tatabı'lar olması ihtimalini zikrediyor.

390'da Topa Siyenpilerine isyan eden, fakat bütün ordusuyla birlikte esir düşüp 391'de Çin sınırında yerleştirilen Apar beyi Yün- ke-ti'nin Ho-liü ve Tolun adında iki oğlu vardı. Bunlardan Tolun Çin'den kaçarak başına Aparları topladı.

394'te amcası Pi-heu-po'yu yendi. Çin o sırada karıştı. Bir sülâle yıkılıp yerine yenisi kuruluyordu. Tolun bu vaziyetten de istifade etti. Çünkü Çin'deki yeni sülâleyi kuranlar Topa Siyenpileri idi. Bunlar şimalî Çin'de Goey (398-572) hanedanını kuruyorlardı. Bunun için de asıl Çin imparatorları olan İkinci Tsin (265-420) hanedanı ile çarpışıyorlardı.

Tolun Kağan (394-410): Tolun'un Türkeli'nde büyük bir ün kazandığını gören Çin'deki Tsin'ler kendisini Goey (Vey)ler aleyhine çağırdılar. Tolun Goey'lerin üzerine

atıldı. Fakat yenilerek büyük çölün şimaline çekilmek mecburiyetinde kaldı.

Tolun burada Selenge ırmağı boyunca merkez edinerek boylarını nizama soktu. Büyük bir azimle çalışarak Go-bi'nin şimalindeki bütün boyları kendisine tâbi etti. Sonra ordusuyla büyük fütuhata başladı.

402'de Tolun hemen hemen eski Kun devleti büyüklüğünde bir devlet kurmuş bulunuyordu. Altay ve Tiyan-şan'da yaşayan Gök Türkler'le Moğolistan'daki Tölüs-Dokuz Oğuz'lar gibi büyük Türk boyları bile Tolun'un tebası olmuşlardı. Tolun hele batı Kunları olan Yüe-pan Kunlarının ülkesini de alıp bunların geriye kalanlarını Avrupa toprağına atınca taşıdığı *yabgu* unvanını küçük gördü. *Kağan* unvanını aldı.¹⁶³

Aparlar bütün Türk boyları arasında en geri kalmış olmakla beraber Tolun Kağan Türk tarihinin Mete Yabgu'dan sonra ikinci büyük fâtihi-kanun yapıcı yenileştiricisi sayılabilir. Çünkü bu da Mete gibi devlet ve ordu idaresi için birçok kanunlar koyarak devletin temelini sağlam olarak atmış, 150 yıl kadar süren büyük bir sülâle kurmuştur.

Tolun Kağan da tıpkı Mete Yabgu gibi orduyu onar, yüzer, biner kişilik kısımlara ayırıp üzerlerine onbaşı, yüzbaşı, binbaşılar tayin etti. Kanunları sertti. Savaşta kaçanların başı taşla ezilirdi. Fakat savaşta yararlık gösterenler mükâfatlandırılırdı. Bütün ordu on tümene ayrılmıştı. Tolun Kağan çok geri olan Aparlar arasında bir de çetele ile hesap tutmak usulünü yaydı. Güzel san'atlara

¹⁶³ *Kağan* unvanı Tolun Kağan'dan sonra Türkler arasında devam etmiş, Gök Türk ve Dokuz Oğuz sülâleleri devrinde Kağan, Karahanlı sülâlesi devrinde *Xakan*, Çingiz sülâlesi devrinde ise *Kaan* şeklinde kullanılmıştır. Tolun Kağan zamanına kadar Türkler arasında en büyük rütbe ve ünvan olan *yabgu* ise bundan sonra ikinci derecede olarak kullanılmıştır.

düşmandı. İmalâthaneler açtırmaz, ilim tahsiline müsaade etmezdi. Galiba milletin ahlâkı bozulmasın diye böyle yapıyordu.

Tolun Kağan fütuhâtı bitirip büyük bir imparatorluk kurduktan sonra karargâhını Kansu'da kurdu. Kieu-teu-fa unvanını aldı ki *devleti ustaca çeviren* demektir.

Tolun'un kendi hanedanından düşmanları vardı. Bunlar kağanlığa geçmek istiyorlardı.

409'da bunlar bir suikast hazırladılar. Fakat Tolun Kağan bunu öğrendiğinden suikastçılar Çin'deki Goey (Vey) sülâlesine sığındılar. Tolun bunların kendisine teslimini istedi. Goey(Vey)ler vermeyeceklerini bildirince Tolun bunlara savaş açtı. Savaş iki yıl sürdü. Sonunda Tolun büyük bir bozguna uğrayıp kaçarken şehit düştü (410).

Tolun Kağan o zamana kadar Avrupa ile Asya arasında oturan Kun'ları Avrupa'ya sürmekle cihan tarihi üzerinde büyük değişikliklere sebep olmuş fevkalâde mühim şahsiyetlerden biridir. Tolun Kağan öldüğü zaman Tu-çi adında bir oğlu kalmıştı. Fakat yaşı pek küçük olduğundan Aparlar Tolun'un kardeşi Ho-liü'yü kağan seçtiler. Yeni kağan Gnay-teu-kay unvanını aldı.

Gnay-teu-kay Kağan (410-414): Bu kağan Aparları medenîleştirmek istedi. Fakat bu yolda adım atarken bütün Türk tarihinde millete medeniyet değiştiren Türk önderlerinin yaptığı yanlışlığı bu da yaptı: Çin medeniyetini olduğu gibi alıp Aparlar arasına sokmak istedi. Bunun için Çin'de hükümet süren şimalî Yen¹⁶⁴ sülâlesinin kralı Ping-po ile ittifak etti. Ona güzel atlar gönderdi.

¹⁶⁴ Şimalî Yen sülâlesi Çin'in şimalinde Pekin havalisinde 22 yıl hükümet sürmüş küçük bir hanedandır. Sonradan Goey(Vey)ler bunların küçük krallığını ortadan kaldırmıştır.

Ping-po da Apar Eli'nde Çin kanunlarını tatbik etmeğe, Apar ordusunu Çin usulünce yetiştirmeğe başladı. Fakat Aparlar bundan memnun değildi. Çinlileşmekten, bozkır hayatının kendilerine verdiği serbestliği kaybetmekten pek haklı olarak korkuyorlardı. Tolun Kağan'ın Pu-lo-çin adındaki oğlu da Aparların bu duygularından istifade ederek kağan aleyhine propagandaya başladı. Propaganda, yemişini verdi:

414'te Aparlar isyan ederek kağanı indirip karısıyla birlikte şimalî Yen kralına yolladılar. Orada idam olundu. Pu-lo-çin tahta geçti.

Pu-lo-çin Kağan (414): Pu-lo-çin Kağan kağanlıkta pek az kalabildi. Apar sülâlesinden Talan'ın halk nazarında büyük saygı ve sevgi kazanmasını hoş görmezken bir de Talan'ın kağanlığı elde etmek için gizli bir fırka kurduğu hakkında kendisine bazı sözler fısılanması ve bu sözlerin doğru olması Pu-lo-çin Kağan'ı silâh kuvvetiyle Talan'ı yok etmek yoluna şevketti. Talan'la aralarında yapılan çarpışmada Pu-lo-çin'in ordusu yenildi. Kendisi de öldü. Talan kendisini kağan ilân etti.

Talan Kağan (414-431): Yeni Apar kağanı Meu-han-ke-şim-kay unvanını aldı. Bunun da ilk işi Goey (Vey) ülkesine akınlar yapmak oldu. Fakat bozularak çekilmeğe mecbur oldu. Çinliler kendisini ülkesine kadar kovaladılar. Az kalsın mahvoluyordu. Karın çokluğu ve kışın sertliği kendisini kurtadı.

423'te Talan Kağan yine Çin'e akınlar yapmağa başladı. Aynı zamanda şimalî Leang devleti¹⁶⁵ ile de bozuştı.

¹⁶⁵ Şimalî Leang devleti şimalî Çin'de merkezi Kan-çeu olmak üzere kurulmuş küçük bir krallıktır. Çin'de yerleşen Kunlar tarafından kurulmuş ve 397-439 yılları arasında 42 yıl yaşamıştır. Goey sülâlesi 439'da bu küçük krallığı ortadan kaldırmıştır. Bu sülâlenin bir kolu 460 tarihine kadar ötede beride uğraşmışsa da tutunamamıştır.

Çünkü şimalî Leang devletine tâbi bulunan Kamul beyi Talan Kağan'a itaat etmiş ve onun tarafından Kamul beyi olarak tanınmıştı. Bu yüzden iki devlet savaşa tutuştular. Talan Kağan, şimalî Leang'lara ait olan Sarı Irmağın batısını tahrip etti. Leang kralı oğlu Çimte kumandasında bir ordu gönderdi.

424'te yapılan savaşta Aparlar üstün geldiler. Çimte şehit düştü.

425'de Goey (Vey) imparatorunun ölmesini fırsat sayan Talan Kağan 60.000 kişilik bir ordunun başında olduğu halde Şansi'ye girdi. Ta-tum-fu civarına kadar geldi. Fakat yine korkunç bir bozgunluğa uğradı. Beylerinden birçoğunu ve ordusunun büyük bir kısmını kaybetti. Goey (Vey) imparatoru kendisini büyük çölün şimaline kadar kovalayarak yolda da epey zayıat verdirdi. Apar boylarının büyük bir kısmı daha şimale kaçarak darma-dağın oldu.

427 ve 428'de Talan yine Çin'e akın etti.

429'da Goey (Vey) imparatoru Talan'ı mahvetmeğe karar verdi. 100.000 kişilik bir ordu ile Apar eline girdi.

Bu ordu ağırlıklarını büyük çölün cenubunda bırakarak şimale yürüdü. Li ırmağına kadar ilerledi. Aparlar böyle bir saldırışı hiç ummuyorlardı. Talan Kağan bütün çadır ve ağırlıklarını yaktırarak batıya doğru çekildi. Orada Sâsânî'lerle çarpıştı. Fakat Goey (Vey) imparatoru Talan'ın devletini yıkmak istiyordu. Onun için ordusunu birkaç kola ayırarak bunları Apar Eli'ne saldırttı. Siyenpilerden indikleri için zaten bu ülkenin tanışı olan Goey (Vey) orduları Apar Eli'ne yayılarak birçok tutsak ile 1.000.000 at elde ettiler. Tölüs-Dokuz Oğuz'lar üzerine de asker yürüterek birçok aileyi itaate aldılar. Bunları Peçeli ve Şensi'ye yerleştirdiler.

Goey (Vey) ordusu Apar Eli'nde doğudan batıya 5.000, cenuptan şimale doğru da 3.000 li mesafe yürüdüler. Tam bu sırada Tölüs'ler de isyan ederek Aparların üzerine atıldılar. Birçok Apar öldürüp ülkeyi yağma ettiler.

431'de Talan Kağan bu korkunç bozgunun üzüntü ve sıkıntısı ile öldü. Oğlu U-ti yerine geçti. So-lien Kağan unvanını aldı.¹⁶⁶

So-lien Kağan (431-444): Yeni Kağan babasının öcünü almak için Goey(Vey)lerle çarpışmak istiyordu. Bunun için Çin'e casuslar göndererek vaziyeti tahkik ettirmek istedi. Bu casuslar orada yakalandılar. Fakat Goey (Vey) imparatoru onlara çok iyi muamele etti. Onlara hil'atler giydirdi. Apar Eli'ne gönderdi. So-lien Kağan bu iyi yüreklilik karşısında çok duygulandı. Öç almaktan vazgeçti. Barış için bir elçi heyeti gönderdi.

434'te barış yapıldı. Kağanla imparator akraba da oldular: So-lien Kağan bir Goey (Vey) prensesi ile, imparator da So-lien'in kızkardeşiyle evlendiler.

Fakat bu dostluk uzun sürmedi. Şimalî Çin'de hükümet süren Goey (Vey) sülâlesi Kaşgarya'daki beyliklerle Usun'lar ve batı Kun'ları arasında büyük bir üne malik olduğundan bütün bu memleketler Goey(Vey)lerle dost geçinmek istiyorlardı.

435'te Goey (Vey) imparatorunun bütün bu ülkelere elçi göndermeğe kalkışması Aparlarla aralarını açtı. Bu elçilerin gidecekleri yerlerde Aparlar aleyhine tahrikât yapmaları korkusu So-lien Kağan'a bu elçileri tevkif ettirdi. Çin'le batı arasındaki bütün ticarî münasebet birkaç yıl için kesildi.

¹⁶⁶ Deguignes So-lien'in Apar dilinde *çok kurnaz, pek sinsî* demek olduğunu söylüyor.

438'de, kağan elçileri serbest bırakmış olmakla beraber, Goey (Vey) orduları 15 kumandanın idaresinde Apar Eli'ne girdiler. Fakat Apar ordusunu bulamadılar. Bir iş yapamadan döndüler.

439'da So-lien Kağan Çin'deki Kunların kurmuş olduğu Leang devleti prensleriyle ittifak etti ki bu tarihte Goey(Vey)ler bu devleti ortadan kaldırmak üzere buluyorlardı. Bu sırada Apar Eli bütün otlakları kurutan, birçok insan ve hayvan öldüren bir kuraktan yanıyordu. Buna rağmen So-lien Kağan Çin'e akınlar yaptı. Fakat hemen püskürtüldü.

So-lien Kağan tek başına Goey(Vey)lerle başa çıkamayacağını anlayınca kendisine müttefik aradı. O sırada Çin'de iki imparatorluk vardı: Şimalî Çin'de Goey (Vey) sülâlesi (398-572), cenubî Çin'de ise Sung sülâlesi (419-479) hüküm sürüyordu.

442'de So-lien Kağan tabiatıyla Goey(Vey)lerin düşmanı olan Sung'larla bir ittifak yaptı. Fakat bundan büyük bir fayda görmedi.

443'te Goey(Vey)ler dört koldan Apar Eli'ne girdiler. Kağan uzaklara çekilerek onların bu saldırışını boşa çıkardı.

Aynı yılda, 429'da Peçeli ve Şensi'ye oturtulmuş olup burada ekincilikle uğraşan Tölüs-Dokuz Oğuz'ları Goey (Vey)ler başka bir yere göçürmek istediklerinden bunlar isyan ettiler. Fakat bastırıldılar.

444'te So-lien Kağan öldü. Oğlu Tu-ho çin onun yerine geçerek Çu-lo¹⁶⁷ unvanını aldı.

¹⁶⁷ Çinlilerin Çu-lo şeklinde yazdıkları bu adın doğrusunun Çuluk olması pek muhtemeldir. Nitekim Çinliler *karluk* kelimesini de *Ko-lo-lo* şeklinde yazmışlardır. Çuluk adına Gök Türk Kağanları arasında da raslayacağız.

Çuluk Kağan (444-464): Bu kağanın zamanı Aparlar için pek çetin oldu. İlk önce Goey(Vey)ler şimal sınırlarını Aparlara karşı perkitmek için buraya 5000 kadar aile yerleştirdiler.

448'de ise batı Kun'ları Goey(Vey)lere elçi göndererek müstereken Aparlara saldırmağı teklif ettiler. O zaman Kun'ların başında Atılâ vardı. Bu teklif üzerine, Aksu'ya kadar cenubi Kaşgarya'ya hâkim olan Goey(Vey)ler Aparlar üzerine ordu gönderdiler. Fakat bu ordu Aparlara raslayamadı.

449'da ise Çuluk Kağan yenildi. Bunun üzerine Goey(Vey)ler Apar Eli'ne iki kolordu ile girdiler. Kağan birinci kolorduyu en seçme askerleriyle sardı. Az kalsın bu kolorduyu mahvedecekti. Fakat Goey (Vey) kumandanının büyük cesaret ve ustalığı vaziyeti tersine çevirdi. Kağan birçok eşyasını bırakarak çekilmeğe mecbur oldu. Goey(Vey)ler kendisini takip ettiler. İkinci kolordu ise Apar ülkesini vura vura yürüdü. 1.000.000 tutsak ve sığır elde etti. Bu büyük zayıat Aparları kımıldanamayacak bir hale getirdi.

454'teki Apar akını ise kolaylıkla püskürtüldü. Bundan sonra dört yıl iki taraf da rahat oturdu.

458'de Goey (Vey) imparatoru öldü. Yerine çıkan yenisini Aparları sınırlarından uzaklaştırmak için bunların üzerine sefer etmeğe karar verdi. Ordularının başına geçti. Fakat daha Şansi'nin şimalindeki İn dağına vardığı zaman o kadar çok kar yağdı ki, kumandanlardan biri onu kandırmasaydı geri dönecekti. Büyük çöl geçildikten sonra Aparlarla çarpıştılar. Çuluk Kağan yine yenildi. Goey (Vey) ordusu, kağanın yenildiği noktaya taştan bir kitabe bıraktıktan sonra döndü.

460'ta Çuluk Kağan büyük kayıplarının acısını çıkarmak için Uygur ülkesine saldırdı. Gan-çeu adındaki bey-

lerini öldürerek başka bir bey tayin etti. Buradan kaçan Uygur'lar İrtiş boyunca yürüyerek Avrupa'ya geçtiler.

464'te Çuluk Kağan öldü. Yü-çing adındaki oğlu Şeu-lo-pu-çin¹⁶⁸ unvanı ile kağan oldu.

Şeu-lo-pu-çin Kağan (464-485): Bu kağan Goey (Vey) lerle savaş halinde yaşadı. Arasına yapılan barışları hemen bozup yine akınlara başlıyordu. Nihayet Goey (Vey) imparatoru Hiao-ven-ti ordusunun başında Aparlara karşı yürüdü. Apar Eli'nde Niü ırmağı kıyısında büyük bir savaş oldu. Aparlar yenildiler. Goey(Vey)ler bu ırmağa *zafer ırmağı* mânâsına *Vu-çüen* adını verdiler. Aparlar Çin'den bir şey alamayınca Kaşgar ve Hoten beyliklerine saldırdılar. Onlar da Çin'den yardım dilediler.

472'de Aparlar yine Çin'e saldırdılar. Çin'e tâbi olan Tölüs Türkleri de Aparlar tarafına geçtiler.

474'te bu yardıma rağmen Aparlar yine bozuldular.

480'de Aparlar cenubî Çin'de Sung sülâlesi(419-479)inden sonra hâkim olan Tsi sülâlesi (479 - 502) ile ittifak etmeğe çalıştılar. Fakat bundan da bir şey çıkmadı. Aparlar birkaç defa saldırdıkları Kan-çeu'dan püskürtüldüler.

485'te kağan öldü. Tolun adındaki oğlu Fu-ming-tün adıyla kağan oldu.

Fu-ming-tün Kağan (485- 492): Artık Aparların tebaaları olan boylar çoğalıp güçlenmişler, Aparlara kafa tutacak bir hale gelmişlerdi.

487'de eski Kunların artıkları olan Tölüs'ler isyan ettiler. Kağan bunları yendi; batıya kaçırdı. Sonra Goey (Vey)lere akınlar yaptı. Fakat püskürtüldü. Fu-ming-tün Kağan zalim olduğu için tebaasının nefretini kazanmıştı.

¹⁶⁸ Deguignes bunun aparcada *yüksek kalbli, iyilik yapan* mânâsına geldiğini söylüyor.

Bundan dolayı kendisinin Çin'de savaşla uğraşmasından istifade eden Tölüs - Dokuz Oğuz'lardan 100.000 kişi A-fu-çi-lo kumandasında isyan ettiler. Asî reis İrtiş ırmağına doğru çekilerek *kağan* unvanını aldı. Apar kağanının tebaaları üzerine saldırarak muvaffakiyetler kazandı. Apar kağanının bozgunları üzerine kendisine tâbi olan Kamul beyliği de Goey(Vey)lere tâbi oldu. Bazı boylar da böyle yaptı.

490'da âsî A-fu-çi-lo Kağan Aparlara karşı Goey (Vey) imparatoru ile birleşti. İmparator 100.000 kişilik bir orduyla Çin'den çıktı.

491'de ordusunu birkaç kolorduya ayırarak Apar Eli-ne girdi. Çölde yapılan savaşta kağan yenildi.

492'de Aparlar kağanlarını indirdiler. Prenslerden Nokay'a kağanlığı teklif ettiler. Nokay, kağanına bağlı olduğundan bunu kabul etmedi. Fakat Aparlar kağanı öldürünce kağan olmağa razı oldu.

Nokay Kağan (492-506): Nokay Kağan, Apar dilinde *halim, sevilen* demek olan Heu-ki-fu-tay-ku-çe unvanını aldı. Bu sırada Uygur beyliğinin başında Ma-ju adında bir bey vardı. Aparların buraya yaptıkları akınlardan Ma-ju pek rahatsız oluyordu.

497'de Ma-ju kendisine rahatça oturacak bir yer vermesi için Goey (Vey) imparatoruna müracaat elti. Kendisine Kamul ülkesi verildi. Fakat Uygur'lar memleketlerini bırakmak istemediler. Ma-ju'yu indirerek Ku-kia'yı bey yaptılar ve Aparlara tâbi oldular. Aparlarla Goey(Vey)ler arasındaki savaş devam ediyordu.

504'te Goey (Vey) imparatoru, Apar akınlılarının önüne geçmek için, Çin'in şimal sınırlarında kaleler yaptırdı.

506'da Nokay Kağan öldü. Yerine oğlu Fo-tu geçti. Bu da Apar dilinde *halef* demek olan Tohan unvanını aldı.

Tohan Kağan (506-511): Tohan Kağan şimalî Çin'deki Goey (Vey) sülâlesiyle barış yaptı. Bu kağan Fuming-tün Kağan(485-492)'in dul karısıyla evlenmişti ki bundan altı çocuğu olmuştur.

Bu sırada şimalî Asya'da nüfus çoğalmıştı. Eski Kunlardan olup da buraya dağılan bir takım Kun boyları Ob ve Angara ırmakları arasına yerleşmişlerdi. Bu boyların en mühimi Juy-juy boyu idi.¹⁶⁹

Aynı yılda 3000 Juy-juy atlısı Goey(Vey)ler ülkesine girdiler. Goey(Vey)ler geçit ve boğazların müdafaası ile iktifa ettiler. Juy-juy'lar ilk önce Tim-lim(Dinlin)ler tarafından yenildilerse de sonra onları yendiler.

507'de bunların memleketinde Mi-mu-çing adında büyük ve muntazam bir şehir yapılmğa başlandı. Şimaldeki bu hareketler Aparlarla Goey(Vey)leri birbirine yaklaştırdı.

511'de kağan imparatorun ricası üzerine Tölüs'lerle çarpıştı. Fakat Lop gölü kıyısındaki savaşta yenildi. Kendisi de savaş meydanında düştü.

Çunu Kağan (511-520): Ölen kağanın büyük oğlu olan Çunu tahta çıkınca Teu-lo-fu-po-teu-fa unvanını aldı. Yiğit bir kağandı.

515'te Goey(Vey)lerle bir barış andlaşması yaparak onlara hediyeler yolladı.

¹⁶⁹ Topa Siyenpileri ilk yurtları olan Sibirya'dan cenuba göçtükleri zaman bu boylar daha batıdan gelip buraya yerleşmişlerdi. Bu göçebe halk, iklim soğuk olduğu için, kışın mağaralarda yaşıyorlardı. Hakikî Çinli olan ve cenubî Çin'de hâkim bulunan Sung sülâlesi (419 – 479) şimalî Çin'in Türk neslinden olan Goey(Vey)ler elinde bulunmasından müteessir olarak Juy-juy'lara başvurmuş ve bunları hücumla kışkırtmıştı. Sung'lardan sonra cenubî Çin'e hâkim olan Tsi sülâlesi (479-502) de aynı şeyi yapmış, bunun üzerine Juy-juy'lar Goey (Vey) ülkesine şimalden akın etmişlerdi.

516'da babasının öcünü almak için Tölüs'ler üzerine saldırdı. Onları bozdu. Kağanları olan Mı-gno-to'nun başını kesti. Onun kafatasını cilâlatarak bundan bir sağrak yaptı. Böylece epey zamandır Aparlara karşı başkaldırmış olan eski tebaaları yine onlara tâbi oldular. Tölüs'ler ise öldürülen kağanlarının kardeşi İ-fu'yu kağan yaptılar.

520'de garip bir hâdise oldu: Kağanın küçük kardeşi Tsu-hoey, o tahta çıktığı zaman ortadan kaybolmuştu. Ti-van adında büyücü bir kadın kaybolan prensin gökte olduğunu, onu indirmek kudretinde bulunduğunu iddia etmeğe başladı. Küçük kardeşini pek seven kağan kadını çağırarak kardeşini gökten indirmesini söyledi. Bir göl kıyısında çadır kurdular. Ti-van gök Tanrısına kurban kesti. Tsu-hoey çadırın içinde peyda oldu ve ortadan kaybolduğu müddetçe gökte olduğunu söyledi. Çunu Kağan bunu görünce Ti-van'ı insanların üstünde bir kadın saydı ve onu *katun* yani imparatoriçe yaptı. Onun her dediğini yapmağa başladı. Hâlbuki bütün mesele Ti-van'ın bir hiylesinden ibaretti. Nitekim Tsu-hoey biraz sonra bunu annesi Heu-liü-ling¹⁷⁰ e söyledi. Gökte kaldım diye söylemesini ona Ti-van öğretmişti. Heu-liü-ling de bunu kağana bildirdi. Fakat kağan Ti-van'a çılgınca âşıktı. Bu sözlere aldırmadı. Ti-van yalancılığı meydana çıkarsa kendisi için çok kötü olacağını düşünerek Tsu-hoey'i öldürttü. Heu-liü-ling de Ti-van'ı öldürttü. Çunu Kağan, Ti-van'ı öldüreni idam ettirmek isteyince A-çi-lo adında birisi isyan ederek kağanı öldürdü.

O-na-hoey Kağan (520): Çunu Kağan'ın küçük kardeşi olan O-na-hoey kağanlığa çıkarıldıysa da burada ancak 10

¹⁷⁰ Heu-li-ling eski kağanlardan Fu-ming-tün(485-492)ün karısı idi. Sonra Tohan Kağan(506-511)in karısı olmuş ve bundan altı çocuğu olmuştu. Çimil bu çocukların en büyüğü idi. Küçüklerden iki tanesinin adı biliniyor ki bunlar da O-na-hoey ve Tsu-hoey'dir.

gün kalabildi. 10 gün sonra Çunu Kağan'ın akrabasından Şi-fa isyan ederek Heu-liü-ling'i öldürdü. O-na-hoey Kağan ise bu âsî ile yaptığı savaşta yenilerek Çin'de Goey (Vey)lere kaçtı. İmparator onu saygı ile kabul ederek rütbe ve unvan ile 15.000 kişilik de yardımcı bir kuvvet verdi.

Mi-gneu-ko-şe-kiü Kağan (521-522): O-na-hoey Kağan Çin'e kaçınca akrabasından Po-lo-müen adında biri Şi-fa'yı yendi. Kağan olarak Mi-gneu-ko-şe-kiü Kağan unvanını aldı.¹⁷¹ Tölüs Dokuz Oğuz'ların reisi İ-fu bunu yendi. Goey(Vey)ler bunu kağan olarak tanımak istemiyordu. Onlar O-na-hoey'in kağan olmasını istiyorlardı. Bunun için Goey (Vey) imparatoru Mi-gneu-ko-şe-kiü Kağan'a haber yollayarak O-na-hoey Kağan'ın istikbaline çıkmasını bildirdi. Mi-gneu-ko-şe-kiü Kağan ise 2000 kişilik bir kuvvet yollayarak O-na-hoey'i Goey(Vey)lerin payitahtı olan Lo-yam'a kaçmağa mecbur etti.

Fakat Aparların kendi aralarındaki kavgalardan Tölüs - Dokuz Oğuz'lar istifade ettiler. Bunların reisi olan İ-fu isyan ederek Po-lo-müen'e hücum etti. Büyük bir savaşta onu bozdu. O da Goey(Vey)lerden yardım istemekten başka çıkar yol bulamadı. Goey (Vey) nazırları da bu fırsattan istifade ederek Apar Kağanlığının O-na-hoey ile Po-lo-müen arasında bölüşülmesini teklif ettiler. O da bunu kabul etmek mecburiyetinde kaldı. O-na-hoey ülkenin doğu tarafını alarak Tu-jo-ki-tsiün'de karargâhını kurdu. Po-lo-müen ise ülkenin batı bölümlerini aldı. Söpu gölü civarında karargâhını kurdu.

522'de Po-lo-müen, Goey(Vey)lere karşı silâha sarıldı. Fakat tevkif olunarak Lo-yam'a götürüldü ki birkaç yıl sonra orada ölmüştür. Bu suretle Ona-hoey ikinci defa ve tek başına Apar kağanı oldu.

¹⁷¹ Apar dilinde *barış seven* demektir.

Aynı yılda Tölüs-Dokuz Oğuz'ların reisi *İ-fu* kardeşi *Yüe -kiü* tarafından öldürüldü.

O-na-hoey Kağan (522-552): Bu kağan Aparların son kağanı sayılabilir. Her ne kadar bundan sonra iki üç yılda beş kağan daha çıkmışsa da artık o zaman Gök Türkler Türkeli'nde yüksek hâkimiyetlerini kurmuş bulunuyorlardı.

523'te Apar Eli'nde yine büyük bir kıtlık çıktı. O-na-hoey Kağan tebaasının bir kısmı ile Çin sınırına yaklaştı. Goey (Vey) imparatorundan azık aldı.

524'te kağan, imparatorun kendisine yaptığı iyiliği unutarak onun elçilerini tevkif ettirdi. Çin sınırlarına akınlar yaptı. Goey (Vey) ordusu Aparları Apar Eli'nin içerisine kadar takip ile kağanı yendi.

525'te kağan So-lien-teu-ping-teu-fa¹⁷² unvanını aldı. Goey(Vey)lerle barış yaptı.

526, 527, 528 yıllarında Goey(Vey)lere hediyeler yolladı.

533'te şarkî Goey(Vey)lerden bir prensesle evlendi. O zaman Goey(Vey)ler zayıflamışlar, şarkî ve garbî olarak da ikiye ayrılmışlardı.

O-na-hoey Kağan bu vaziyetten istifade etti. Bazen doğu, bazen batı Goey(Vey)leriyle birleşiyordu:

537'de doğu Goey(Vey)lerine savaş açtı. Bunların sınırlarını tahrip etti.

538'de batı Goey(Vey)leri imparatoru Ven-ti'nin kızlarından biriyle evlendi ve onu *katun* ilân etti.

542'e doğu Goey(Vey)leriyle birleşerek onlara hediyeler yolladı. Onlarla birlikte batı Goey(Vey)leri aleyhine yürüdü.

545'te batı Goey(Vey)leriyle de barış yaptı.

¹⁷² Apar dilinde zorla alan ve saklayan demektir.

546'da Tölüs'ler Aparlara isyan ettiler. Apar kağanı bu isyanı bastırmak işini yine kendi tebaaları olan ve Altay dağlarında demircilik ederek kağana silâh yapan Türuk (= Gök Türk) adındaki boyun beyi Bumın'a havale etti. Bumın zaten kendi tebaasından bir alay ile Apar kağanının ordusunda hizmet ediyordu. Bumın, Tölüs'lerin isyanını bastırdı. 50.000 aileyi itaat altına aldı.

Bumın'ın kumanda ettiği Türuk'ler zaten epeyce kuvvetlenmişler, civarlarındaki ufak boylardan bir takımını kendilerine tâbi etmişler ve Çin'e bile akın yapabilecek bir hale geldiklerinden Goey(Vey)ler kendilerine mükellef bir elçi heyeti göndermişlerdi. Goey(Vey)lerin kendilerine büyük bir elçi heyeti yollaması Bumın'ı gururlandırmış, fakat yine Aparlara tâbi kalmıştı. Bu sefer Apar kağanına hizmet ederek Tölüs'lerin isyanını bastırınca bunun mükâfatını göreceğini sandı:

551'de Apar kağanının kızını istedi. Bunun için kağana bir elçi gönderdi. Kağan bu teklife son derecede öfkelendi: «*Ne! Demir ocaklarımda çalışan kölelerimden birisi kızımı istemek cüretkârlığında mı bulunuyor?*» diye elçiyi kovdu. Bunun üzerine Bumın isyan etti. Aynı zamanda Goey (Vey) imparatorundan kızını zevceliğe istedi. İmparator Çang-lo adındaki kızını ona verdi. Goey(Vey)lere dayanan Bumın Aparlara saldırdı.

552'de Apar kağanını bozdu. Kağan utancından kendisini öldürdü. Bumın bu zafer üzerine *kağan* unvanını aldı. Karısına *katun* ünvanını verdi. Ailesine mensup prenslere *tigin*, boy beylerine *şad* dedi. Böylece Türkeli'nde Apar sülâlesinin hâkimiyeti bitmiş, onun yerine Gök Türuk yahut Gök Türk sülâlesi gelmiş oluyordu.¹⁷³ Aparların

¹⁷³ Aparlar bu yeni vaziyeti kolay kolay kabul etmek istemediler. İntihar eden O-na-hoey Kağan'ın oğul ve akrabalarından birkaçı bir miktar Aparla birlikte Çin'e, Goey(Vey)lerin yerine gelmiş olan şimalî

büyük yığını ise, evvelce Kunların yaptığı gibi Avrupa yolunu tuttular.

Tsi(550-578)lere kaçtılar. Orada *Tie-fa*'yi kağan ilân ettiler. Çinliler bunu Türkeli'ne gönderdiler. 553'te orada Kıtay'lar tarafından öldürüldü. Bunun üzerine *Tie-fa*'nın babası *Tem-çeu-heu-li*'yi kağan ilân ettiler. Bu da tahta çıkar çıkmaz *O-fo-ti* adında bir bey tarafından öldürüldü. *Ku-ti* kağan yapıldı. Buna da Türkler hücum edip Çin'e kaçırdılar. *Tsi*'ler Türkleri püskürttüler ve *O-na-hoey* Kağan'ın oğlu *Gan-lo-şin*'i kağan yaptılar. Maye civarında bunları iskân ettiler. Bunlara azık verdiler. 554'te *Gan-lo-şin* kendisini tahta çıkaran *Tsi*'lere isyan etti. *Tsi*'ler onu bozdular. Bunun üzerine Aparlar onu indirerek *No-hoan*'ı kağan yaptılar. 555'te Türkler bunu yenerek Çin'e kaçırdılar. Sonra Çin'den istediler. Çin Türklerden korktuğu için bunları verdi. Bu 3000 Apar öldürüldü.

XIII

En Eski Çağlardan Apar Sülâlesinin Düşmesine Kadarki Türk Tarihine Umumî Bir Bakış

Türk tarihinin bu kitapta bahsedilen kısmı, yani en eski zamanlardan başlayarak milâttan sonra 552 tarihine kadar süren bölümü Türk tarihinin bir nisbî tarih çağıdır. Biz bu çağı hemen hemen yalnız Çin kaynaklarının verdiği malûmattan öğreniyoruz. Bir vak'a hakkında oldukça doğru bir hüküm verebilmek için o vak'anın birbirine zıt iki kaynaktan alınarak mukayese olunması gerektiği halde, biz 552'ye kadarki Türk tarihi için bunu yapamıyoruz. Çünkü Türkler bu devrede kendilerine ait hiç bir vesika bırakmamışlardır. Bırakmış olsalar bile bunlar bizim elimize geçmemiştir. Hâlbuki Çinliler bu devrede Türklerin başlıca düşmanları olduğu için yalnız onların verdiği malûmatla iktifa etmenin ne demek olduğunu herkes takdir eder. Çinliler vukuatı tahrif etmemiş olsalar bile tarihi kendi bakımlarından mütalaa ettikleri için, Türklerin lehinde olan birçok şeyleri, hiç şüphesiz, Türklerin aleyhinde olarak tesbit etmişlerdir. Tarihte, bir meydan savaşını yapan iki tarafın da savaşı kazandıklarını iddia ettikleri görülmüştür. Eğer bu iki taraftan biri bu vak'ayı kendi tarihine yazmasaydı biz savaş hakkında

yalnız öteki tarafın hükmünü görecektik. Hâlbuki hükmümüz yanlış olacaktı. Bunun gibi, Çin tarihlerinin Türkler hakkında verdiği bazı malûmatın da muhakkak enine boyuna düşünülerek kabul olunması icap etmektedir. Çin tarihçilerinin mümkün olduğu kadar doğru ve âfâkî insanlar olduğu malûm olmakla beraber onların da nihayet düşman millete mensup müverrihler olduklarını ve düşmanın da düşmana rahmet okumadığını kabul etmek lâzımdır.

Türk tarihinin bu devresindeki insan, boy ve yer adları Çince elifbeyle yazıldığı için bizce anlaşılmasa da bir haldedir. Çin elifbesinin başka dilleri yazmaktaki yetmezliğini bir yana bıraksak bile Çinlilerin çok defa yabancı isimlerin mânâlarını kendi dillerine tercüme ederek yazmaları, bizi bu isimlerin mânâlarını anlamakta veya asıllarını tayin etmekte büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu yüzden de eski Türk tarihi yabancı bir yüz göstermektedir. Çin kaynakları iyice elenmeden ve Çin kaynaklarındaki eski türkçe sözlere dair yazılan yazılar tetkik olunmadan bu mesele kökünden hallolunamayacaktır. Meselâ son zamanlarda Çin kütüphanelerinde bulunan Siyenpi lügatine ait bazı sözler bunların Türklüğünü gösterdiği halde bunlar henüz neşrolunmadığı için açık malûmata malik bulunmuyoruz.

Çinlilerin, tarihlerini en iyi anlattıkları Kunlar için bile henüz hallolunmayan birçok meseleler vardır. Meselâ Kun yabgularının ve Kunlardaki irili ufaklı rütbelerin isimleri tamamiyle çinceye benziyor. Hâlbuki Kun dilinin Gök Türkçeye benzediği yahut bunun daha iptidâî bir şekli olduğu muhakkaktır. Bunların dilinden kalan bir takım sözler ve cümleler bu dilin Gök Türkçeye benzediğini göstermektedir. Bu kelimeler şunlardır:

1) Çin kaynakları, Kunların kendi hükümdarlarına *Teng-li-ku-tu-tan-ju* yahut *teng-li-ku-tu-şan-yuy* dediğini bize bildiriyor. *Tanju* yahut *şanyuy* diye yazılan son kelime türkçe *yabgu* veya *cabgu*'dur ki daha sonraki devirlere kadar Türkler arasında muhtelif şekillerde kullanılmıştır. İlk dört hece ise türkçe *Tanrı kut*'tan başka bir şey olamaz. *Tanrı* kelimesinin eski türkçedeki şekli *Tengri* olduğu için de bu sözü *Tengri Kut* olarak kabul etmek daha doğru olur. Çince *r* harfi olmadığı için *Tengri*'deki *r* yi *l* ile yazmışlardır. Nitekim bugün Çinliler *fransız* kelimesini *falansu* diye yazarlar. *Tengri Kut* terkibi su katılmamış türkçedir. Şarkî Tiyanşan Uygurlarının da hükümdarlarına *İdi-Kut* dediklerini düşünürsek bu ananenin, yani hükümdara semavî ve ilâhî bir sıfat izafesinin Türklerde çok eski olduğunu anlarız. *Tengri* «gök» ve dolayısıyla «Allah», *Kut* «talih» ve «saadet» mânâsındadır. *Tengri Kut* «semavî saadet» mânâsına gelir.

2) Çin kaynakları Kunların Tiyanşan dağına kendi dillerinde *Ki-lien* veya *Ki-lo-man* dediklerini bildiriyor. Bu söz Tiyanşan'ın tercümesi imiş. Tiyanşan çince *Gök dağı* demek olduğuna ve *gök* (=semâ) kelimesinin de türkçe karşılığı *tanrı* olduğuna göre Tiyanşan'ın tercümesinde *tanrı* kelimesini aramak lâzımdır. Nitekim bugünkü Türkler Tiyanşan'a Tanrı Dağları derler. Fakat *Ki-lien* yahut *Ki-lo-man* sözlerinden böyle bir kök çıkarmak mümkün olmuyor. Bu sözün türkçe aslının ne olduğu da şimdilik meçhul olarak kalıyor.

Çin kaynakları, son Kun yabgularından bazılarının unvanlarında görülen *jo-ti* veya *jo-di*'nin de Kun dilinde «babasına itaat eden» mânâsına geldiğini kaydediyor. Bunun da türkçe doğrusunu bulmak güçtür. Esasen gök türkçede bulunmayan *j* harfinin kuncada bulunması ihtimali de fazla değildir.

3) Fakat kuncanın türkçe olduğunu apaçık gösteren kayıt Kun sülâlesinin yıkılmasından sonra Çin'in şimalinde kurulan küçük ve kısa ömürlü Kun devletleri¹⁷⁴ zamanına ait bir kayıttır. Güya bu Kun yabgularından biri 328 yılında sefere çıkacağı zaman Buda ibadethanesinin çanı çalmış ve ondan Kun dilince şu sözler işitilmiştir:

Süsi sülegen, pugu tu tutdan

Yahut başka bir okunuşa göre

Süsi süleygen, pugu tutkudan.

Bunun mânâsı «asker çıkar, düşman tutulur» demekmiş. Bunu tahlil edince türkçe olduğunu anlarız. Şöyle ki: Sü «ordu» veya «asker» mânâsına türkçe sözdür. Gök Türklerin kitabelerinde daima kullanılmıştır. Sonraki Türk sülâleleri devrinde ve hattâ Osmanlılarda da bu sözün (*subaşı*) kullanıldığını görüyoruz. Süsi denildiği zaman sondaki *si* müzaf edatıdır. Yani Süsi «(onun) askeri» demektir. Bugünkü lehçemizle biz buna *süsü* deriz. Fakat Gök Türk Orhun abidelerinde de bu müzaf edatı daima *si* şeklindedir. Meselâ *Türgiş Kağan süsi* «Türgiş Kağanının askeri» demektir. İkinci kelime olan *sülegen* ise Orhun abidelerinde «asker sevk etmek» mânâsına olan *sülemek* mastarının¹⁷⁵ ayrı bir siygasıdır. *Sülegen*, ism-i faildir. Yani «süliyen» yahut «sülemiş» demektir. *Gen, gan* ile biten bu siyganın sonraki zamanlarda doğu türkçesine

¹⁷⁴ Kun sülâlesinin hâkimiyeti bittikten sonra şimalî Çin'de yerleşip Çinlilere tâbi olan Kunlar zamanla çoğalıp kuvvetlenerek Çin'in şimal vilâyetlerinde müstakil hükümetler kurmuşlardı ki şunlardır: *Han* yahut *İlk Çao* krallığı (304-329), *İkinci Çao* krallığı (319-351), *Hiao* krallığı (407-431), *Şimali Leang* krallığı (898-439).

¹⁷⁵ Orhun abidelerinde sonu *inek* yahut *mak* ile biten mastar şekli yoktur. Fakat Yenisey abidelerinde bn şekil olduğuna göre Gök Türkler zamanında da mastar şeklinin kullanıldığına hükmolunabilir.

ait olduğu düşünülürse kuncanın doğrudan doğruya sonraki oğuzcanın babası olmadığı, belki sonraki lehçeleri doğuran muhtelit bir lehçe olduğu istidlal olunabilir. «Düşman» diye tercüme olunan *pugu* ya eski Kun dilinde bulunup sonraki lehçelerde bulunmayan bir kelimedir yahut da Çinliler tarafından yanlış zaptolunmuştur. «Düşman» kelimesinin eski türkçesi *yağı*'dir. Gök Türk abidelerinde de *yağı* diye geçer. 16'ncı asra kadar Osmanlı Türklerinde ve günümüze kadar şark Türklerinde kullanılmıştır. Bununla beraber *pugu* kelimesi *yağı*'ya biraz benziyor. Çin harflerinin müsaadesizliği yüzünden *yağı*'nin *pugu* yazılmış olması her vakit düşünülebilir. *Tutdan* veya *tutkudan*'ın asıl doğrusu *tutkan* olmalıdır. *Tutmak* kelimesi (mastar halinde olmamak üzere) Orhun abidelerinde kullanılan en eski türkçe sözlerden biridir. *Tutkan* bizim türkçemize *tutan* ve *tutmuş* diye tercüme olunur. Şu halde *pugu tutkan* «düşman(ı) tutmuş» demek olur ki çince tercümesi de bunu gösteriyor. Bu dört kelimelik iki cümle kuncanın türkçe olduğunu apaçık göstererek Kunların Türk olduğu hakkındaki tarihî delillere lisanî deliller de katıyor demektir. Biz bunlara ilâve olarak Kunların Türk olduğu hakkındaki delilleri sağlamlaştıracak bir şey daha söyleyeceğiz. O da Kun nazım şeklinin Türk klâsik nazım şekli olan dörtlüklerden mürekkep olduğunu gösteren bir Çin kaydıdır. Bu kayıt milâttan önce 119 yılına aittir. Kunlar o yıl Ordus'un şimalindeki ülkelerini kaybederek büyük çölün şimaline çekilmişlerdi. Çin kaynakları Kunların bu bozgun dolayısıyla şu aşağıdaki türküyü söyleyerek ağladıklarını kaydediyor:

*Yen-çi-şan dağını kaybettik,
Kadınlarımızın güzelliğini elimizden aldılar.
Si-lan-şan yaylalarını kaybettik,
Hayvanlarımızı çoğaltacak vesaiti elimizden aldılar.*

Bu manzumenin tekniği günümüze kadar gelen millî nazım tekniğimize uygundur. Manzumenin dörtlükten ibaret olması, ikinci ve dördüncü mısraların birbirine pek benzemesi Türk nazımının esas vasıflarıdır. Tercümenin tercümesinin tercümesi olduğu için mısraların heceleri sayıca pek değişik ise de ben bu şiirdeki mısraların aslının yedişer veya sekizer heceli olacağını sanıyorum. Türkçenin kısa hecelerle büyük mânâlar ifade edebilmek kabiliyeti dolayısıyla yedişer veya sekizer heceyle manzumeye bu mânâyı vermek mümkündür. Bu şiir aynı zamanda Kunlarda millî vicdanın teşekkül ettiğini ve kuvvetli olduğunu da gösteriyor. Yurtlarını kaybettikleri için şiir yazıp bunu türkü ile okuyan ve ağlayan kimseler vahşi ve geri insanlar olamaz. Hattâ o insanların şehirleri ve sanatları olmasa bile onlar yine medenîdirler. Kaldı ki Kunların, yukarlarda da anlattığımız gibi, şehirleri ve sanatları, hattâ silâh fabrikaları (tabii bugünkü mânâda değil) vardı.

Kun teşkilatındaki rütbelerin de birer mânâsı olduğu bilinmekle beraber bunların aslını tayin etmek imkânsızdır. Meselâ sağ ve sol beylerbeylerine verilen ve muhtelif çiniyatçılar tarafından *tuşi*, *çjuki*, *toki* şekillerinde yazılan ve *akıllı kral* mânâsına gelen *kunca* kelimesinin aslını tayin etmek imkânsızdır. Keza *büyük mümessil* mânâsına gelen ve üçüncü rütbe olan *ta-tsiam* veya *da-gân* için de aynı bilgisizlik içindeyiz. *Da-gân* kelimesi Gök Türkler zamanında gördüğümüz *tarkan*'ı hatırlatıyorsa da bunun *tarkan* olması ihtimali pek azdır. Çünkü bir kere sonunda *kan* = *han* kökü olan *tarkan*'ın Kunlar zamanında kullanılmış olduğu ileri sürülemez. Malûmdur ki *Kağan*, *Kan*, *Han* sözü Kunlar ve Siyenpiler devrinde yoktur. Sonra *Da-gân* kelimesi *tarkan*'a benzemekle beraber bu Hiakent'in okuyuşudur. Deguignes bunu *ta-tsiam* diye okuyor. Acaba hangisi aslına daha yakın bir şekilde okumuştur? Bundan

başka kelimenin tercümesi *büyük mümessil* demek olunca baştaki *ta* veya *da*'nın da çince olması icap eder. Çünkü Deguignes'de *ta*, Hiakent'te *da* olan bu söz çince *büyük* demektir. Şu halde geriye *tsiam* veya *gân* kalıyor ki bunların hangi türkçe kelimeye benzediğini bulup çıkarmak meseledir.

Kunların tarihini ve hareketlerindeki mânâyı iyi anlamak için vatanlarının coğrafi şartlarını ve Çin'in vaziyesini düşünmek icap eder. Çinliler tarafından birkaç defa zikrolunduğu gibi Kunların bütün nüfusu bir Çin vilâyetinin nüfusu kadar bile değildi. Bundan başka iklimi sert ve birçok yerleri çorak olan bu toprakta sık sık büyük kıtlıklar oluyor, Kunlar kırılıyorlardı. Bu şartlar içinde Kunların, varlıklarını saklamalarının bile ne kadar güç olduğu teslim olunur. Kunların arasına Çin'e sığınmalarının hakikî sebepleri muhakkak iktisadîdir. Çünkü Çin onlara toprak ve yiyecek veriyordu. Kun yabgularından çoğunun iyi devlet adamları olduğu hareketlerinden anlaşılıyor. O zamana ve o şartlara göre kim olsa bundan daha başka türlü hareket edemezdi.

XIV

Türk Birliğindeki Beyliklere Umumî Bir Bakış

Türk devleti, adem-i merkeziyette pek ileri gitmiş bir konfederasyon şeklindeydi. Bunun için, hâkim unsur zayıflayınca, ona tâbi olan öteki boylar veya beylikler müstakil hareket ederlerdi. O zamanki devlet şekillerine ve hukuk kaidelerine göre büyük devlete tâbi olan bir beylik metbuu olan devlete danışmadan yabancı devletle münasebete girmek, ona elçi göndermek hakkına malik olduğundan, çok defa bu beylikler müstakilmış gibi gözükmektedirler. Yine, asıl devlete tâbi olan beyliklerin birbirleriyle çarpışmaları da o zamanın devlet hukuku telâkkilerine aykırı değildi. Hattâ bazen, daha garip olarak, bir beyliğin hem Kunlara, hem de Çinlilere tâbi olduğu görülmektedir.

Türk tarihinin Kun, Siyenpi ve Apar sülâleleri çağında konfederasyonu kuran beyliklerin vaziyetleri azçok değişmiş olmakla beraber biz yine aşağı yukarı bir fikir yürütebiliriz. Muhtelif Türk beyliklerinin yerleri ve nüfusları hakkında Çin coğrafyacılarının verdiği malûmat pek değerlidir. Çin'in Han (Xen) sülâlesi devrine ait kayıtlar bizi bu hususta epeyce aydınlatmaktadır. Malûm olduğu üzere Han (Xen) sülâlesi iki koldur. Birinci Han

(Xen) sülâlesinin zamanı toparlak bir hesaplâ milâttan önceki ikinci ve birinci asırlara, İkinci Han (Xen) sülâlesinin zamanı da milâttan sonraki birinci ve ikinci asırlara raslamaktadır. Çin istatistikleri ekseriya bu devrede yapılmıştır. Fakat ne yazık ki hangi yıla ait olduğu bilinmiyor.

Türk devletini teşkil eden beyliklerin büyüklüğü, nüfuslarının çokluğu türlü türlü idi. Birkaç yüz nüfuslu beylikler olduğu gibi birkaç yüz bin nüfuslu beylikler de vardı. Umumiyetle bugünkü Kaşgarya'daki beylikler az nüfusluydular. Türk beylikleri şunlardı:

1) **Kaşgar:** Çinliler buna So-le derlerdi. Beyliğin merkezi olan Kaşgar şehrine de So-le-çing adını verirlerdi. Bu beyliğe Çinliler Kiü-şa da derlerdi. Beyliğin sınırları içinde 10 kasaba ve 12 köy vardı, İkinci Han (Xen) sülâlesi zamanında bu beylikte 21.100 aile ve 30.000 asker vardı.

Kaşgar beyliğinin hususî tarihi hakkındaki bilgimiz azdır: Milâdî 73'te Kun yabgusu tarafından Aksu beyi nasbedilen Kien, Kaşgar beyi Çing'i öldürerek kendi nazırlarından Teu-ti'yi oraya bey tayin etti. Çin generali Pan-çao, 74'te Kaşgar'a gelerek Teu-ti'yi indirdi. Çing'in yeğeni olan Çüng'ü bey yaptı. 76'da Pan-çao Kaşgarlıları zorla Kunlar aleyhine harekete getirmeğe uğraştı. Bu sırada da Çüng'ü öldürdü. Niçin öldürdüğünü Çin kaynakları bildirmiyorsa da Kunlar aleyhine harekete geçmek istememesinden olması muhtemeldir.

110'da Kaşgar beyliğinde Gan-kue bulunuyordu. Onun yerine Kuey-si geçmiştir.

127 ve 133 tarihinde Çing-puon adında birinin bey olduğu malûmdur. Kendisine Hu-te veya Şu-te adında biri halef olmuştur. Bundan sonraki Kaşgar beylerinin adı malûm değildir. Siyenpilerin hâkimiyeti zamanında Kaşgar beyliğinin adı hiç geçmiyor. Fakat Kaşgar'ın, beylik olarak, Aparlar zamanında var olduğunu biliyoruz.

470 tarihlerine doğru Aparların Kaşgar ve Hoten beyliklerine saldırıldıkları, onların da Çin'den yardım istedikleri Çin kaynaklarında yazılıdır. Fakat bu işlerin neticesi hakkında malûmat yoktur.

2) *Yarkend*: Çinliler buna Şao-çe derlerdi, ilk Han (Xen) sülâlesi zamanında bu beylikte 2339 aile, 6373 nüfus, 3409 asker vardı.

Yarkend beyliğinin tarihi hakkında malûmat milâttan önce 64 tarihlerinde başlıyor. O tarihlerde Yarkend beyinin çocuğu yoktu. Bundan dolayı Usun beyinin bir Çin prensesinden doğmuş olan Van-nien adındaki oğlunu kendine oğul edinmişti. Yarkend beyi öldüğü zaman Van-nien Çin'deydi. Yarkendliler Çinlilerin ve Usunların yardımını kazanabilmek ümidiyle Çin imparatorundan onu istediler; Yarkend beyi yaptılar. Fakat o, bey olur olmaz istibdada başlayarak tebaasını kendisinden tiksindirdi. Bundan istifade eden eski Yarkend beyinin kardeşi Hutu-çing onu, yanındaki Çin elçisiyle birlikte öldürerek yine Kunlarla birleşti. Çinliler Yarkend'e bir ordu gönderip Hutu-çing'i öldürdüler. Başka birisini bey yaptılar. Bu suretle burası da Çinlilere tâbi oldu (m. ö. 64).

Milâttan sonra 10'da Kaşgarya'daki beyliklerin büyük bir kısmı, Kunların akını dolayısıyla onlara tâbi olduğu halde bu beyliklerin en güçlüsü olan Yarkend beyi Yen Çinlilere sâdik kaldı. Yen, 14'te öldü ve ölünceye kadar Çinlilere olan sedakatinden ayrılmadı. Yerine geçen oğlu **Kam** da babasının mesleğini güttü.

29'da Kunlar Çinlilerle çarpışırken Kam Kaşgarya'daki küçük beyliklerden bir kısmının askerini de toplayarak Kunlara saldırdı ve onları çekilmeğe mecbur etti. Kunların Kaşgarya'ya akın yapmalarına engel oldu. Kaşgarya'da 55 kasaba Kam'a tâbi oldu.

33'te Kam öldü. Yerine kardeşi Hien geçti. Hien Hoten civarında Yü-mi ve Si-ye adında iki küçük beyli-

ği zaptederek bunlara Kam'ın iki oğlu olan yeğenlerini tayin etti ve Çin imparatorundan da Kaşgarya'nın umumî valiliğini istedi. Fakat bu isteği kabul olunmadı. Bunun üzerine Hien hem umumî vali, hem de yabgu unvanlarını takınarak fütuhata başladı. Aksu civarına kadar birçok küçük beylikleri itaate aldı. Bunun üzerine içlerinde Uygur, Aksu ve Leu-lan beylikleri de bulunan 18 beylik kalgaylarını hediyelerle Çin sarayına göndererek yardım dilediler. Fakat Çin hiç bir yardımda bulunmadı. Hien Leu-lan (Şenşen) beyi Gan'a geçitleri kapaması ve Çinlilerle münasebetlerini kesmesi hakkında emir gönderdi. Gan bu emri getirenleri öldürttüğünden Hien hemen onun üzerine yürüdü. Gan dağlara kaçarak kurtuldu. Bundan sonra Hien Aksu'ya hücum ederek zaptetti. Beylerini öldürdü. Kaşgarlılar, Uygurlar, Leu-lan(Şenşen)lar Kunlara sığındıklarından Hien batıya döndü. Ceyhun kıyılarındaki Sakalara hücum etti. Beylerini öldürerek itaate aldı. Onlara yeni bir bey tayin etti. Sonra yine Aksuya gelerek Tse-lo adında bir bey bıraktı. Fakat Aksu ahalisi onu öldürerek Kunların idaresi altına girdiler. Hien bu sefer de Fergana'ya saldırarak zaptetti. Onların Yen -lieu adındaki beylerini indirerek yerine Yü-mi beyi Kiao-sü-ti'yi çıkardı. Fakat ahalinin akınlarından dolayı bunu indirerek yerine yeniden Yen-lieu'yu koymağa mecbur oldu.

Hien, Hoten beyi Yülin'i de indirerek yerine onun kardeşi Goey-şi'yi geçirdi. Fakat Hien yeni zaptettiği bu ülkelerin isyanından korktu. Kendi kumandanlarından Kiün-te'yi Hoten beyliğine nasbederek kendisi tarafından nasbedilen beyleri öldürmesini Kiün-te'ye emretti. Kiün-te pek fazla zulüm yaparak Hoten ahalisinin düşmanlığını kazandı. Hotenliler onu öldürdüler. Hotenliler Yümililerle birleşerek Tsung-ling dağları civarında Pi-şan'da karargâh kurmuş olan Yarkend ordusunu yendiler. Hien,

oğlu Kue-siang'ı 20.000 askerle gönderdi. Arkadan da kendi geldi. Fakat yine yenildi. Hotenliler kuşatmak üzere Yarkend'e yaklaştılar. Fakat Hoten beyi bir okla öldüğünden askeri Hoten'e döndü. Bu sırada (milâdî 61) şimal Kunlarının yabgusu Yarkend beyliğinin kötü vaziyetinden istifade etmek istedi. Aksu beyliğinin askeriyle birlikte buraya saldırdı. Fakat yenilerek püskürtüldü. Hotenliler yeniden bir ordu göndererek Hien'i barış istemeğe mecbur ettiler. Hien, Hoten beyi Kuam-te'nin birçok yıldır Yarkend'de tutsak bulunan babasını salıverdi. Kızlarından birini de zevce olarak Kuam-te'ye verdi.

62'de Hien'in zulmünden bıkan bazı kumandanlar isyan ederek Kuam-te'ye tâbi oldular. O da 30.000 askerle Yarkend'e yaklaştı. Hien, aralarındaki andlaşmayı bozduğu için ona muahezede bulundu. Fakat Kuam-te, dost ve müttefik olarak kendisini ziyaret için geldiğine dair söz verdi. Hien buna inanarak teslim oldu. Fakat Kuam-te onu hemen idam ettirdi. Şimal Kunları Yarkend beyinin indirildiğini duyunca Hoten'i kuşatmak üzere 30.000 kişilik bir ordu gönderdiler. Kuam-te Kunlara itaat etti. Kunlar Yarkend'e Hien'in oğlu Po-kiü-çing'i bey yaparak döndüler.

Bundan sonra bu beylik hakkında malûmat yoktur. Tsi-li adında bir Yarkend beyinden bahs olunuyor ki bu Po-kiü-çing'in halefi olmalıdır.

86'da burasını Çin kumandanı Pan-çao zaftetti.

3) **Hoten:** Çinliler buna Yü-tien, merkezine de Si-çing derlerdi. Beyliğin merkezi olan Hoten şehrinin çevresi 8-9 li, yani 4-4,5 kilometreydi. Beyliğin sınırları içinde 5 kasaba, 10 köy vardı. Beylikte ilk Han (Xen) sülâlesi zamanında 3300 aile, 19.300 nüfus, 2400 asker; ikinci Han (Xen) sülâlesi zamanında ise, 32.000 aile, 83.000 nüfus ve 30.000 asker vardı.

Milâdî 55'te Hoten'in beyi Yü-lin adında birisiydi. Kaşgarya'da fütuhât yapan Yarkend beyi Hien, 61 tarihinde Yü-lin'i indirerek yerine onun kardeşi Goey-şi'yi geçirdi. Fakat sonra Goey-şi'ye güvenemeyerek kendi kumandanlarından Kiün-te'yi Hoten beyliğine nasbetti ve Goey-şi'yi onun vasıtasıyla öldürttü. Kiün-te(=Kiü-te) fazla zulüm yaptığından halk kendisinden tiksindir oldu ve Hoten eşrafından Tu-mo onu öldürdü. Biraz sonra da Hieu-mo-pa adında bir Hotenli birkaç Çinlinin yardımıyla Tu-mo'yu öldürdü ve Hoten beyi oldu. Yeni bey, Hoten'in batısındaki Yü-mi beyliğiyle birleşti. Yarkend ordusunu yendi. Yarkend beyi Hien'in gönderdiği 20.000 kişilik ordu da bunlar tarafından yenildi. Bunun üzerine Hieu-mo-pa kuşatmak üzere Yarkend'e yaklaştı. Fakat bir okla öldü. Askeri Hoten'e döndü. Yeğeni Kuam-te onun yerine Hoten beyi oldu. Kuam-te, Yarkend üzerine kardeşinin kumandasında bir ordu göndererek Yarkend beyi Hien'i barış istemeğe mecbur etti. Birçok yıldanberi Yarkend'de tutsak olan Kuam-te'nin babası kurtarıldı. Yarkend beyi kızlarından birini de zevce olarak Hoten beyi Kuam-te'ye verdi.

62'de Yarkend beyi Hien'in zulmünden bıkarak isyan eden kumandanları Hoten beyi Kuam-te'ye tâbi oldular. O da hemen 30.000 askerle Yarkend'e yaklaştı. Hien, aralarındaki andlaşmayı bozduğu için ona muahezede bulunduyorsa da Kuam-te dost ve müttefik olarak kendisini ziyaret için geldiğine dair söz vererek Hien'i aldattı; ve teslim olan Hien'i idam ettirdi. Şimal Kunları Yarkend beyinin indirildiğini duyunca Hoten'i kuşatmak üzere 30.000 kişilik bir ordu gönderdiler. Kuam-te Kunlara itaat etti. Oğlunu rehin olarak verdi.

Bundan sonra Hoten beyliği tarihî teselsülünü kaybediyor. Milâdî 131 tarihlerinde hâkim olan Fang-tsien ve 145 tarihlerinde hâkim olan Kien-so adındaki iki beyin

zamanında neler olduğunu bilmiyoruz. Kien-so'nun oğlu olan Kan-kue'nin beylik ettiği de malûmdur. Bundan sonraki beylerin adlarını da bilmiyoruz.

222'de Hoten beyliği Çin'deki Goey imparatoruna hediyeler gönderdi.

464 tarihinde Aparlar Hoten beyliğine saldırdılar. Bundan sonraki vukuatı bilmiyoruz.

4) *Yü-mi*: Buna Kiü-mi de derler. Beyliğin merkezi de aynı adı taşır. Fakat sonraları Nim-mi adını almıştır. Çin kaynakları bu beyliğin merkezi olan şehrin Hoten'den 390 li (195 kilometre) doğuda olduğunu söylüyorlar. Bugün bu mevkide Keriya şehri vardır. Belki de aynı şehirdir. Beylikte İlk Han (Xen) sülâlesi çağında 3340 aile, 20.040 nüfus, 3540 asker; İkinci Han (Xen) sülâlesi zamanında 2173 aile, 7251 nüfus, 1760 asker vardı.

Milâdî 46 tarihlerinde, Yarkend beyi Hien Yü-mi beyliğini zaptetti. Yü-mi beyi Kiao-sü-ti'yi indirerek buraya kendi yeğenini tayin etti. Sonra Fergana'yı da zaptedince buraya Kiao-sü-ti'yi bey yaptı. Fakat biraz sonra ahalinin akınlarından dolayı Kiao-sü-ti'yi oradan indirmek mecburiyetinde kaldı.

61'de Hoten beyliği Yarkend beyliğine saldırırken Yü-mi beyliğiyle birleşti. Bundan sonra Yü-mi beyliği hakkında hiç bir kayıt yoktur.

5) *Tsim-tsiue*: Bu beyliğin merkezi de aynı adı taşır. Çin kaynakları bu ülkenin merkezinin, Yü-mi beyliği merkezinden 460 li (yani 230 kilometre) doğuda olduğunu söylüyorlar. Beylikte İlk Han (Xen) sülâlesi çağında 480 aile, 3360 nüfus, 500 asker vardı.

6) *Aksu*: Çinliler bu beyliğe Kiü-tsü yahut Kieu-tsü veya Kiü-tso derlerdi. Beyliğin merkezine Çinliler Yen-çing derlerdi. Sonra İ-lo-liü-çing adını verdiler. Aksu şehrinin çevresi 5-6 li (2,5-3 kilometre) idi. Üç sıra sur

ile çevrilmişti. Burada 110 aile, 1200 nüfus, 300 asker vardı.

Milâdî 46 tarihlerinde, Yarkend beyi Hien Kaşgarya'da fütuhata başlayıp Aksu'ya kadar birçok küçük beylikleri itaate alınca Aksu beyliği bundan korktu. İrili ufaklı diğer 17 beylikle birlikte kalgayını hediyelerle Çin sarayına yollayarak yardım istedi. Fakat Çin hiç bir yardımda bulunmadı. Biraz sonra da Hien Aksu'yu da zaptederek beylerini öldürdü ve Tse-lo adında bir bey bıraktı. Fakat Aksu ahalisi onu öldürerek Kunların idaresi altına girdiler. Yabgu Aksu'ya Hintli bir vali gönderdi.

61'de Kunlar Aksu beyliğinin ordusuyla birlikte Yarkend beyliğine saldırdılar. Fakat yenildiler.

Yabgu tarafından Aksu beyi nasbedilen Kien (ki yukarda zikri geçen Hintli olmalıdır) Kaşgar beyini öldürerek kendi nazırlarından Teu-ti'yi oraya bey tayin etti.

75'te Aksulular, Karaşarlılarla birlikte ve Kunlar tarafında olarak Çin-mu adında bir Çin generali ile çarpıştılar.

124'te Çin generali Pan-yüm Leu-lan (Şenşen) ve Aksu beyliklerinden de aldığı yardımla İ-ho vadisinde Kunları bozdu.

222'de Aksu beyliği Çin'deki Goey imparatoruna vergi göndermeğe başladı.

7) *Küme*: Buna sonradan Kie-me ve Po-lo-kia da denilmiştir. Merkezi Nan-çing idi ve Aksu şehrinden 670 li (335 kilometre) batıda idi. Han (Xen) sülâlesi zamanında bu beylikte 3500 aile, 24.500 nüfus, 4500 asker vardı. Nüfusunun Aksu'dan bu kadar çok olmasına rağmen, Çin kaynakları bu beyliğin uzun zaman Aksu'ya tâbi olduğunu söylüyorlar. Ahalisi Aksulularla aynı ahlâk ve âdetlere malikti. Yalnız dilleri biraz farklıydı.

8) **Ven-so**: Bu beyliğin de merkezi aynı adı taşıyordu ve Kü-me beyliğinin merkezinden 270 li (135 kilometre) batıda idi. Bu beylik de uzun zaman Aksu'ya tâbi bulunmuştu. Han (Xen) sülâlesi zamanında burada 2200 aile vardı.

9) **Karaşar**: Çinliler buna Yen-çi derlerdi. Merkezine de Yün-kiü-çing adını verirlerdi. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 4000 aile, 32.500 nüfus, 500 asker; ikinci Han (Xen) sülâlesi zamanında ise 15.000 aile, 52.000 nüfus, 2000 asker vardı.

10) **Şan-kue**: Bu beylikte hiç şehir yoktu. Beyleri dağ eteklerinde oturduğu için buraya Şan-kue (=dağ devleti demektir) denilmiştir. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 450 aile, 5000 nüfus, 1000 asker vardı.

11) **Goey-siü**: Merkezi aynı adı taşır. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında 700 aile, 4900 nüfus, 2000 asker sayılmıştı.

12) **Goey-li**: Merkezi aynı addadır. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 1200 aile, 9600 nüfus, 2000 asker vardı.

13) **Kiü-li**: Merkezi aynı adı taşır. Han (Xen) sülâlesi çağında burada 310 aile, 1480 nüfus, 150 asker vardı.

14) **Tsie-mo**: Merkezi de aynı adı taşır. Han (Xen) sülâlesi çağında burada 230 aile, 1610 nüfus, 328 asker vardı.

15) **Şenşen** yahut **Leu-lan**: Merkezi Lop gölü civarında Kan-ni-çing şehriydi. İlk Han (Xen) sülâlesi zamanında burada 1500 kadar aile vardı.

Bu beyliği Mete, milâttan önce 177'de, Kun imparatorluğuna ekledi.

M. ö. 108'de, bunlar Çin imparatorunun batıya gönderdiği adamları tevkif ve idam ettikleri için, Çinliler bunun üzerine 700 kişilik bir kuvvet gönderdiler. Bu kuvvet Kan-ni-çing şehrini zaptederek beylerini öldürdü.

Çinliler kendilerine tâbi olmak üzere yeni bir bey tayin ettiler ve bunun bir oğlunu rehin olarak Çin sarayına gönderdiler. Fakat arkasından hemen Kunlar hücum ederek beyliği yine kendi hâkimiyetlerine aldılar ve beyin öteki oğlunu da rehin olarak kendilerine aldılar.

M. ö. 101'de Kunlarla Çinlilerin sıkıştırmaları yüzünden ne yapacağını şaşırان Leu-lan (Şenşen) beyi tebaasından bir kısmıyla birlikte Çin'e çekilerek orada toprak isteyip oturmaktan başka çıkar yol görmedi. Fakat galiba bir müddet sonra Leu-lan(Şenşen)lar yine eski yerlerine döndüler. Çünkü biraz sonra yine bunlardan bahsolunduğunu görüyoruz.

M.ö. 92'de Leu-lan beyi öldü. Memleket halkı Çinlilerden, rehin olarak alıkoydukları prensi istediler, imparator bu prensi sevdiği için göndermedi. Yabgu bu fırsattan istifade ederek Kun Eli'nde rehin bulunan öteki Leu-lan prensini yolladı (M.ö. 91).

M.ö. 90'da Kunlarla Çinliler çarpışırken Leu-lan ordusu Çin hizmetinde bulunarak Uygur Eli'nin zaptına iştirak etti.

Milâdî 46'da, Yarkend beyi Kaşgarya'da fütuhata başlayınca Çin'e hediyelerle kalgaylarını göndererek şikâyetle bulunan 18 beylik arasında Leu-lan beyliği de vardı.

72'de Çinliler bu beyliği kendilerine tâbi ettiler.

109'da Çinliler kendilerine pek tuzluya oturduğu için, Kaşgarya'da işgal etmekte oldukları yerleri tahliye ettiler. Fakat Kunların buraya akını üzerine bir ordu göndererek Leu-lan beyliğini yeniden zaptettiler.

222'de Leu-lan beyliği Çin'deki Goey imparatoruna vergi göndermeğe başladı.

16) **Kamul**: Bu beylik çok defa Çinlilere tâbi olduğu için eskidenberi Çinlilerce tanınmıştır. Çinliler beyliğe İ-u-liu adını verirler, beyliğin merkezi olan Kamul şehrine de İ-u-hien derlerdi. Eskiden bu beylikte birçok kasabalar

ve köyler olduğunu Çin kaynakları söylüyor. Kamul beyliğinin şimal sınırlarında Tiyanşan dağlarının doğu bölümleri bulunuyordu. Beylikteki nüfus hakkında malûmat yoktur.

Milâdî 72'de Kunlarla Çinliler arasında yapılan savaşta bu ülke Çinlilerin eline geçti.

77'de şimal Kunları Çinlilerin bıraktıkları Kamul'u yine işgal ettiler.

90'da Çinliler Kamul'u yine aldılar.

131'de batı Kunlarının akıncıları Kamul civarında gözükersen Çinlileri buraya kuvvetler göndermeğe mecbur ettiler.

151'de batı Kunları buraya kuvvetli bir akın daha yaptılar.

420 tarihlerinde Kamul beyliği şimalî Leang devletine tâbiydi. Fakat Kamul beyi bu sıralarda Aparlara tâbi oldu. Bu yüzden iki devlet çarpıştı. Aparlar üstün geldi.

497'de Uygur beyi Ma-ju Aparların akınlarından rahatsız olduğu için Goey imparatorundan yer istedi. Kendisine Kamul ülkesi verildiyse de halkı oraya gitmek istemediler. Onu beylikten indirdiler.

17) **Uygur:** Çinlilerin buna verdikleri asıl isim Deguignes tarafından *Çe-sü*, Hiakent tarafından *Çeşi*, Chavannes tarafından *Kiü-şe*, Albert Hermann tarafından *Gü-şi* okunuyor. Çinliler tarafından *Kao-çang* adı da verilen bu mühim beylik şimalî ve cenubî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Beylik, Kamul beyliğinin batısında idi ve Tanrı Dağları tarafından ikiye ayrılıyordu. Cenuptaki beyliğin merkezi Çinlilerin *Kiao-ho-çing* dedikleri *Turfan* şehriydi. Şimallilerin merkezi *Vu-tu-ko* idi. Bu şehir bugünkü *Urumçi* olsa gerektir. İlk Han (Xen) sülâlesi zamanında cenubî Uygur beyliğinde 700 aile, 6050 nüfus, 1865 asker; şimalî Uygur beyliğinde ise 595 aile, 4770 nüfus, 1890 asker vardı. İkinci Han (Xen) sülâlesi zamanında cenupta 4000 nü-

fus, 2000 asker; şimalde 4000 aile, 15.000 nüfus, 3000 asker vardı. Uygur'ların şimalinde asıl Kun ülkesi bulunurdu. Turfan'ın 80 li (40 kilometre) doğusunda Lieu-çong-hien veya Lieu-çin adında bir şehir vardı. Bun dan 70 li (35 kilometre) uzaklıkta da Ho-çeu şehri vardı. Ülkenin şimalinde de Pe-ting, Kin-müon, Pu-luy, Lün-tay kasabaları veya beylikleri vardı ki bu küçük kasaba veya beylikler de Uygur beyliğine tâbi idiler. Uygurlara tâbi olup da adı ve nüfusları bilinen küçük beylikler şunlardır:

a) *Ku-hu*: İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 55 aile, 264 nüfus, 45 asker vardı.

b) *Birinci Pu-luy*: İlk Han (Xen) sülâlesi çağında 325 aile, 2032 nüfus, 799 asker; İkinci Han (Xen) sülâlesi çağında 800 aile, 2000 nüfus, 700 asker vardı.

c) *İkinci Pu-luy*: Bu beylikte İlk Han (Xen) sülâlesi çağında 100 aile, 1070 nüfus, 334 asker vardı.

ç) *İ-çi*: İkinci Han (Xen) sülâlesi çağında Pu-luy ülkesine dahildi. Burada 1000 aile, 3000 nüfus, 1000 asker vardı.

M.Ö. 140'ta Pu adında biri Uygur beyi idi. Kendisinden sonrada U-kuey beylik etti.

M.Ö. 108'de Çinlilerin Leu-lan'lar üzerine gönderdiği 700 kişilik kuvvet Leu-lan'ları yendikten sonra Uygurlara saldırarak onları da dağıttı.

M.Ö. 90'da Kunlarla Çinliler arasında savaş olurken Çin hükümeti Kunlara tâbi olan Uygurların kendi ordusuna pusu kurmasından korktuğu için Leu-lan'lara ve Lop gölü civarındaki öteki küçük beyliklerin askerlerine, Uygur Eli'ne hücum için emir verdi. Buraları zaptolundu. Uygurların beyi ve bütün askeri tutsak edildi.

M.Ö. 73 tarihinden önce, Uygurlar Çinlilere temayül edince yabgu, Çinlilere karşı bir set hizmetini gören bu mühim ülkeyi kaçırmamak için Kiün-so adındaki Uygur kalgayını rehin olarak sarayına çağırdı. Kiün-so bu emre

baş e mek istemeyerek Kaşgar ile İle ırmağı kaynakları tarafında olan Yen-şi ülkesine çekildi. Zaten kendisi de oralıydı. Bunun  zerine Uygur beyi kalgaylığı U-küey'e verdi. Bu U-küey, bey olunca Kun t biyyetine girdi ve bir Kun prensesi ile evlendi.

M. . 72'de Çinlilerle Usunların birlik olarak Kunlara karşı yaptıkları savaşta U-küey Kunlarla müttefik olarak Çinlilerle  arpıştı. Fakat bu savaşın sonunda Kunlar güçsüz kalarak pek bitkin hale geldiklerinden 14 yıldır Kunlara tâbi olan Uygurlar yüzlerini Çinlilere  evirdiler.

M. . 67'de Çin imparatoru, Kunlarla birlikte kendi ordusuna karşı savaşan Uygurlardan    almak için Kie ve Hi adında iki Çin generalini, hapisten çıkarılmış canilerden toplanma bir ordu ile Uygurlara karşı gönderdi. Bu kumandanlar 1500 Çinli ve 10.000 yabancı askerle Uygur ülkesine girdiler. Turfan'ı zaptettiler. Uygur beyi daha şimalde ře- ing şehrine çekildi. Fakat Çinliler burasını da zaptettiler. Uygur beyi yabgudan yardım diledi. Fakat yabgu hiç bir yardımda bulunmadı. Bunun  zerine Uygur beyi kendi ülkesine dönerek Çinlilere teslim olmak istediyye de, Çinlilerin kendisinden işkillenmeleri korkusu buna engel oldu. Bir Çin kumandanı, Çinlilerin güvenini kazanmak için Kunlara tâbi olan Pu-lui ülkesini artamasını    tledi. Bu  lke Uygur Eli'nin şimalindeki dağlardaydı. Uygur beyi Çinlilerin gözüne girmek için bu ülkeye akın ederek tutsaklar aldı. Sonra gidip Çinlilere teslim oldu. Çin askeri Uygur Eli'nden çekilince, Uygurların komşusu olan Kin-fu'lar Uygur Eli'ne saldırdıkları gibi Uygurları tedip için Kunlar da hemen geldiler. Çinliler yeniden savaşa başlayarak Kunları buradan püskürttüler. Uygur beyinin muhafazası için biraz asker bıraktıktan sonra çekildiler. Fakat Uygur beyi Kunlardan yine korkuyordu. Bunun için kendisi Usunlara kaçtı. Karısı da Çin kumandanlarıyla birlikte Çin'e gitti. Bu prenses Çin

sarayında çok saygı gördü. Uygur beyi kaçınca yabgu onun yerine yakın akrabası ve belki kardeşi olan Teu-mo (Dzumo)yu tayin etti. Bu yeni bey eski yerinde kalamayarak tebaasıyla birlikte doğu tarafına giderek orada yerleşti. Çinliler Uygur ülkesine asker ve köylü göçmenler göndererek toprağı bunlara pay ettiler.

M.Ö. 66'da Kunlar Çinlileri buradan koğmak için 20.000 kişilik bir ordu gönderdiler. Bu ordu Çinlileri bu ülkeden çıkardı. Fakat Çinliler şehirlerde tutunabildiler. Kun ordusu burada ekincilikle uğraşmak için de emir almıştı.

64'te Kunlar 12.000 atlı ile gelerek Uygur şehirlerine iki defa hücum ettiler. Fakat yine zaptedemediler. Çinliler de buna cevap olmak üzere yeni bir kumandan göndererek Uygur Eli'nin şimaline kadar yürüdüler. Bu vukuat neticesinde Teu-mo (Dzumo) da Usunlara sığındı. Çinliler ise Kiün-so'yu Uygur beyi yapmasını ve eski ülkelerinin Kunlara bırakılarak Uygurların Kiü-li ülkesine göçürülmesini istiyorlardı.

Milâdın ilk yılında Uygurlar iki beylik halinde idare olunuyorlardı. On Uygurların yahut Çinlilerin tabiriyle Arkadaki Uygurların, yani şimalî Uygurların beyi Ku-ku (Geugu) idi. Bu bey bu civardaki bir Çin kumandanıyla bozuştüğundan ve imparatoriçeye düşmanlık ettiğinden Tam-teu (Tamdu) ve Küy-xü-lay adındaki beylerle ve aileleriyle birlikte Kunlara sığındı. Çinliler yabguya elçi göndererek batı vilâyetinin yani Uygur Eli'nin Çin'e tâbi olduğunu, bundan dolayı yabgunun o sığınan beyleri Çin'e vermesi gerektiğini bildirdiler. Yabgu eski andlaşmalar mucibince seddin şimalindeki yerlerin Kunlara ait olduğunu, Çin'den kendisine sığınanları Çin'e teslim ettiğini, fakat bu sığınanların yabancı (yani Çinliden gayrı) oldukları için kabulünde bir mahzur olmadığını söyledi. Fakat Çin'den gördüğü iyilikleri unutmaması

hakkında ısrar edilince onları Çin'e vermeğe razı oldu. Aynı zamanda gönderdiği elçi ile bu mültecilerin bağışlanmasını iltimas etti. Fakat Çinliler bütün Kaşgarya beylerinin gözü önünde bunların başlarını kestiler. Bundan sonra Kunlarla olan muahedeye bir madde konularak Kaşgarya ahalisinden Kunlara sığınanların kabul olunmaması kararlaştırıldı.

Milâdî 46'da Yarkend beyi Hien, Kaşgarya'da fütuhata başlayınca Kaşgarya beyleri bundan ürktüler. İçlerinde Uygurların da bulunduğ u 18 beylik kalgaylarını hediye-lerle Çin sarayına göndererek Hien'den şikâyet ettiler, yardım dilediler. Fakat Çin hiç bir yardımda bulunmadı.

Milâdî 74'te, Kunlarla Çinliler arasındaki savaş sırasında, Çin generali Pan-çao Kaşgarya'da ilerlemeğe ve Kunlara tâbi beylikleri onların tâbiyetinden çıkarmağa başladı. Bir yandan da Çin generali Teu-ko aşağı yukarı 14.000 askerle Uygur Eli'ne doğru yürüdü. Turfan Uygurlarının, yani cenuptaki Uygurların beyi, şimalî Uygurlar beyinin oğlu idi. Şimalî Uygurlar Çinlilere göre daha uzakta idi ve onların ülkesine varmak için bir takım derin vadilerden geçmek gerekti ki bu vadilerde soğuktan adam ölüyordu. Bundan dolayı General Teu-ko yalnızca cenup Uygurlarına hücum etmek istiyordu. Fakat maiyetindeki kumandanlardan biri şimalî Uygurlara karşı yürümenin daha doğru olacağını, çünkü şimalî Uygurlar yenilirse cenubî Uygurların kendiliklerinden teslim olacağını ileri sürdü. Teu-ko karar vermekte mütereddit davranıyordu. Bu düşünc eyi ileri atan kumandan şimalî Uygurlara karşı yürütülecek fırkanın kumandanlığını istedi. Fırkasıyla şimal Uygurlarına yürüdü. Şimal Uygurlarının beyi Gan-te Çinlilere teslim oldu. Bunun üzerine Uygur Eli'ne Çin askeri konuldu.

75'te, Teu-ko buralardan çekilince şimal Kunları yabgusu 20.000 kişilik bir orduyu Çinlilere teslim olan şimal Uygurlarına karşı yürüttü. Çinliler buradaki Çin ve Uygur askerlerine yardımcı olarak 300 kişi daha gönderdiler. Fakat Kunlar Çin ve Uygur kuvvetlerini bozdular. Gan-te'nin payitahtı olan Kin-yu-çing'i kuşattılar. Çinliler yenileceklerini anlayınca oklarını zehirlediler. Her ok değen ölmeğe başladığından Kunlar çekildiler. Fakat Kaşgarya'da Çinliler aleyhine bir hareket başladığından Uygurlar Kunlarla birleştiler.

76'da Kia-peng adında bir Çin generali Uygurların üzerine yürüyerek onları yendi. Birkaç bin Uygur öldürdü. Şimal Kunları Uygurlara yardım edemediklerinden yalnız kalan Uygurlar Çinlilere teslim oldular.

90'da Çinlilerin Kamul'u zaptetmeleri Uygurları korkuttu. Kalgaylarını hemen Çin sarayına gönderdiler.

97'de Uygur beyi Suy-ti indirildi. Yerine Num-ki geçti.

120'de Şimalî Uygur beyi Kiün-tsieu Çin'e karşı batı Kunlarından yardım diledi. Batı Kun ve şimalî Uygur kuvvetleri Çin ordusunu bozarak cenubî Uygur Eli'ni kurtardılar. Çinliler buna karşı müstahkem hatlar yaptılarsa da bu hatlar Kunlarla Uygurların Şensi'ye saldırımlarına engel olmadı.

125'te Kiün-tsieu öldürüldü. Oğlu Kia-te-nu şimalî Uygur beyi oldu.

134'te, o zamana kadar müttefik olan batı Kunlarıyla şimalî Uygurların arası açıldı. Aralarında kanlı bir çarpışma oldu. Kunlar yenildiler. Birçok tutsak verdiler ki yabgunun anası da bunların arasındaydı.

Bundan sonraki Uygur tarihi hakkında pek az şey biliyoruz. 155 tarihinde indirilen U-lu-tu adında bir beyin adı malûmdur ki, Deguignes bunun, Uygurlardaki *İl İter* unvanına pek benzediğini söylüyor. U-lu-tu'dan sonra Pi-

kiün tahta çıkmış, sonra tekrar U-lu-tu getirilmiştir. Bunun halefleri meçhuldür.

481'de ölen Kan-pe-çeu Turfan beyi idi. Yerine oğlu İ-çing geçti. Bunu da yeğeni Şeu-kuey öldürerek onun yerine bey oldu. Şeu-kuey'i Tölüsler öldürüp Çang-mim'i bey yaptılar. Çang-mim tebaası tarafından öldürüldü. Onun yerine Ma-ju, bey oldu. Bu bey Aparların akınlarından dolayı pek rahatsız olduğundan 497'de Goey imparatoruna müracaat ederek kendisine rahatça oturacak bir yer vermesini istedi. Kendisine Kamul ülkesi verildi. Fakat Uygurlar memleketlerini bırakmamak istediler. Ma-ju'yu indirerek Ku-kia'yı bey yaptılar ve Aparlara tâbi oldular. Ku-kia (Kiü-hi) 528'de öldü. Oğlu Kiü-kien onun yerine geçti. Bundan sonrası meçhuldür.

18) *Kio*; Uygur beyliğinin şimaligarbî ucundaydı. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 99 aile, 500 nüfus, 115 asker vardı.

19) *Pi-lu*: Bu adda iki beylik vardı. Birincisinin merkezi olan Kien-tong-kue-çing doğuda, Tiyanşan dağındadır. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 462 aile, 1137 nüfus, 350 asker vardı. İkinci beyliğin merkezi Fan-kiü-luy-ko-çing idi. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 462 aile, 1137 nüfus, 350 asker vardı. Pi-lu beyliğinin şimalinde asıl Kun Eli bulunuyordu.

20) *Yu-li-ya-su*: Bu beylik Pi-lu beyliğinin doğusunda, Uygur beyliğinin şimalinde ve Kunların cenubunda idi. Merkezi Nuy-tu-ko-çing şehriydi. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 190 aile, 1445 nüfus, 331 asker vardı.

Bu yukarıda saydığımız beyliklerden başka Çin kaynakları *Tsie-mi*, *Tan-pe* ve *U-tan-tsü-li* adında üç küçük beylikten daha bahsediyorlarsa da, vuzuhsuzluktan dolayı bu beyliklerin yerlerini tayin edemedim. Bunlardan *Tsie-mi* beyliğinde İkinci Han (Xen) sülâlesi çağında

3000 aile, 5000 nüfus ve 2000 asker; Tan-pe beyliğinde İlk Han (Xen) sülâlesi çağında 27 aile, 194 nüfus, 45 asker; U-tan-tsü-li beyliğinde İlk Han (Xen) sülâlesi çağında 41 aile, 231 nüfus, 57 asker vardı. Bunlardan Tsie-mi beyliği doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Doğru beyliğinin merkezi aynı adı taşıyordu. Tan-pe beyliğinin merkezi de *Tan-pe* adında olup U-tan-tsü-li'nin merkezi ise *Yü-leu-ko-çing* adını taşıyordu. Tan-pe beyliği U-tan-tsü-li beyliğinin doğusunda, Tsie-mi ise cenubunda idi.

Büyük Türk beyliklerine gelince: Bunlar on tane kaddır:

1) *Tung-hu (Dunxu)*: Türk imparatorluğunun en doğudaki bölümünü teşkil ediyordu. Bu ülke bugünkü Mançuri ile bunun şimalindeki yerlerden ibarettir. Mete burasını zaptettiği zaman Tung-hu (Dunxu)lar ikiye ayrılmışlar, sonra bu iki zümre *Siyenpi* ve *U-hüon (Uxuan)* adını almışlardı.

Tung-hu(Dunxu)lar pek eski bir boydur. Milâttan önce 630 yıllarında Çin'in Yan vilâyetinin şimalinde, Siyenpi ve U-hüon(Uxuan)lann ecdadı olan Tung-hu (Dunxu) ve Şan-jun'ların yaşadığı Çin kaynaklarında bildiriliyor. Bunların şimalî Çin'de epey tesirleri olmuş bulunacak ki, milâttan önce 307'de Çin'in Çeu sülâlesine mensup prenslerden *Vu-lin*, memleketine Tung-hu (Dunxu)ların kıyafetini sokmuştu.

Milâttan önce 210'da, Mete Kun tahtına geçmek üzere iken Tung-hu(Dunxu)lar şarkî Moğolistan ve Mançuri'de oturuyorlardı. Mete bir ihtilâl neticesinde Kun yabgusu olunca Tung-hu(Dunxu)lar Kun devletiyle savaş çıkarmak için bahaneler arayarak önce Mete'nin çok değerli atını, sonra karısını istediler. Mete bunları verdi. Fakat Tung-hu(Dunxu)lar Kunlardan toprak isteyince Mete apansızın bir baskınla onları bozdu. Ellerini aldı. Tung-

hu(Dunxu)ar Kunlara tâbi oldular. Tung-hu(Dunxu)lar, Pekin'in ve Kora'nın şimalindeki dağlara çekilerek orada ikiye ayrıldılar, *Siyenpi* ve *U-hüon (Uxuan)* isimlerini aldılar. Bunların her ikisi de Kunlar kuvvetli bulundukça onlara tâbi oldular. Kunlar zayıfladıkça isyan etmekten geri kalmadılar. Çok defa da Çin siyasetine âlet oldular.

İlk isyan edenler U-hüon(Uxuan)lar oldu: Milâttan önce 77'de isyan ederek eski Kun yabgularının mezarlarını tahrip ettiler. Kunlar tedip için 20.000 atlı gönderdiler. Bu ordu U-hüon(Uxuan)ları yendi. Arkadan Çinliler de 20.000 atlıdan mürekkep bir ordu göndererek U-hüon (Uxuan)lara saldırttılar. Onlara 6000 ölü verdirdiler.

Milâttan önce 58'de U-hüon(Uxuan)lar yine isyan ettiler. Kun yabgusundan memnun olmayan bazı Kun beyleri de onlara iltihak ettiler. Bu isyan Kun tahtında olan bir değişiklikte nihayet buldu. *Voyen-Kiüti (Uyen - güydi)* Yabgu düşürülerek onun yerine *Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa)* Yabgu çıktı.

Milâttan sonra 1'de Çinliler U-hüon(Uxuan)lara haber göndererek Kunlara verdikleri keten ve deri vergisini vermemelerini bildirdiler. Kunlar mutat vergiyi almak için komiserler gönderdikleri zaman U-hüon(Uxuan)lar vergiyi vermediler. Bunun üzerine Kun komiseri kızarak U-hüon(Uxuan)ların beyini ayaklarından astırdı. Beyin akrabaları Kunlara saldırarak öldürdüler. Kadınlarını, atlarını, öküzlerini aldılar. Bunun üzerine yabgu doğu beylerbeyini U-hüon(Uxuan)ları tedip etmek üzere gönderdi. Doğru beylerbeyi onları yendi. Pek çoklarını öldürdü. Kadın, kız ve çocuk olmak üzere 1000 kadar tutsak alıp getirdi. U-hüon(Uxuan)lara da bunları kurtarmak için keten ve deri getirmeleri için haber gönderdi. 2000 kadar U-hüon (Uxuan) tutsakları kurtarmak için mal getirdiler. Fakat Kunlar malları aldıkları halde tutsakları geri vermediler.

Bundan sonra U-hüon(Uxuan)lar uzun müddet Kunlara sâdık kaldılar. Kun ordularında hizmet ettiler.

Milâdî 46 da U-hüon(Uxuan)lar yine isyan ettiler. Çarpışmada Kunları bozdular.

49'da Çin'e tâbi oldular.

65'te Kin-çi-fen adında bir U-hüon (Uxuan) beyi bunları Çin'e karşı ayaklandırdı. Siyenpiler de korkudan U-hüon(Uxuan)larla birleşmişlerdi. Fakat U-hüon(Uxuan)lar Siyenpilerin kendilerinden daha çok olduğunu görünce onlardan korktular. Siyenpileri aralarından çıkardılar. Bundan Çin istifade etti. Çinlilerle birleşen Siyenpiler Kin-çi-fen'i öldürüp ordusunu dağıttılar. U-hüon (Uxuan)lar bundan sonra Çine tâbi gibi yaşadılar.

72'de Çinliler Kunlar üzerine dört kolorduluk bir ordu gönderdiler. Bunun dördüncü kolordusu U-hüon (Uxuan) ve Siyenpilerden mürekkepti.

76'da cenup Kunları şimal Kunlarına hücum ederken U-hüon(Uxuan)larla birleşmişlerdi.

94 te Çin imparatorunun ihtilâlcı Kun yabgusu Füng-heu'ya karşı yolladığı orduda U- hüon (Uxuan) lar da vardı.

109'da cenup Kunlarının yabgusu Çin'e saldırırken Siyenpilerle bilikte U-hüon(Uxuan)lar da onunla beraberdi. Bu sırada onların beyi Vu-ho-yün adında biriydi. Fakat U-hüon(Uxuan)lar biraz sonra Çinliler tarafına geçtiler.

140'ta Çinlilerin cenup Kunlarına karşı sevkettiği orduda U-hüon(Uxuan)lar da vardı. Fakat hemen arkasından U-hüon(Uxuan)lardan bir kısmı Kunlarla birlikte Çin'e saldırdı. U-hüon(Uxuan)ların diğer bir kısmı ise Çinlilerin bunlara karşı yolladığı orduda bulunuyordu.

141'de U-hüon(Uxuan)lar tek başlarına Çinlilerle çarpıştırlarsa da yenildiler.

144'te büyük bir kısmı Çinlilere tâbi oldular.

158'de bazı cenup Kunlarıyla U-hüon (Uxuan) ve Siyenpiler Çin'e karşı ayaklandılarsa da yenildiler.

166'da bu üçü yine müştereken Çin'e akın ettiler.

168'e doğru U-hüon(Uxuan)lar kuvvetlendiler. Bunların arasında bilhassa dört başbuğ temayüz etti. Bunlardan:

Nan-leu 30.000 aileye hükmediyor ve Peçeli havali-sinde oturuyordu.

Kieu-lie-kiü 5000 aileye hükmediyor ve Leao ırmağının batısında oturuyordu.

So-po-yen 1000 aileye hükmediyor Leao-tung'da oturuyordu.

U-yen 800 aileye hükmediyor ve Peçeli civarında Yeu-pe-ping'de oturuyordu. Aralarında en güçlüsü ikincisi idi.

192'de Kieu-lie-kiü öldü. Oğlu Leu-pan pek genç olduğu için onun yerine savaşlarda sınanmış olan Ta-tun geçti.

206'da Ta-tun Çinlilere dayanarak kendisini yabgu ilân etti.

207'de Çin'in karışıklığından istifade ederek Çin'e girdi. Büyük tahribat yaptı.

208'de yine Çin'e girdi. Fakat yenilerek öldürüldü. Bunun üzerine U-hüon(Uxuan)lar mahvoldu. Bunlar Çin'e dağıtıldılar. Uzun zaman bunların adı sanı işitilmedi. Yalnız 297'de, Siyenpilerin hâkimiyeti sırasında, Siyenpi yabgularından O-liü(Yilü)nün Çin sınırlarında yaşayan Kun ve U-hüon(Uxuan)ları Türkeli'nin içerisine çektiğini biliyoruz. Bundan sonra bunların adı geçmiyor.

Tung-hu(Dunxu)ların öteki kolu olan Siyenpilere gelince: bunların tarihî rolü öncekilerden daha mühim olmuştur. Siyenpilerin adı ilk defa milâdî 29'da zikrolunuyor. Kun yabgusu o zaman Çin'e saldırırken yanında Siyenpi askerleri de bulunmuştu.

44'te bunlar yine yabgunun Çin seferinde bulundular. Fakat biraz sonra da Kunlara karşı serkeşliğe başladılar.

49'da Çinliler Siyenpileri kandırdılar; hediyeler vererek kendilerine tâbi kıldılar. Siyenpilerin beyi Pien-ho Çin'e olan sadakatini göstermek için şimalî Kunlar üzerine yürüdü. Bunlardan aşağı yukarı 2000 kişi öldürdü. Birçok akınlarla şimal Kunlarını kuvvetten düşürdü.

65'te U-hüon(Uxuan)lar Çin'e saldırırken Siyenpiler de korkudan onlarla birleşmişlerdi. Fakat berikiler Siyenpilerin sayıca üstünlüklerini görerek korkup Siyenpileri aralarından çıkardılar. Çin bundan istifade ederek Siyenpilerle birleşti. Siyenpilerle Çinliler birlikte U-hüon (Uxuan)ları yenerek beylerini öldürdüler.

72'de Çinlilerin Kunlar üzerine gönderdikleri dört korduluk kuvvetin dördüncü kolordusu U-hüon (Uxuan) ve Siyenpilerden mürekkepti.

87'de Siyenpiler şimal Kunlarına saldırdılar. Büyük bir savaşta onları yenip yabgularını öldürdüler.

93'te şimal Kunları ülkesinin doğu kısımlarını işgal ettiler.

94'te Çin imparatoru, ihtilâlcı Kun yabgusu Füng-heu'ya karşı bir ordu gönderdi. Bu orduda Siyenpiler de vardı.

96'da Siyenpiler Füng - heu ile bir daha çarpıştılar.

109'da cenup Kunları yabgusunun Çin'le yaptığı savaşta Siyenpiler de yabgunun ordusunda bulundular. Bu sırada Siyenpilerin beyi Kieu-lün adında biriydi.

117'de Siyenpiler Füng-heu'yu yendiler. Tebaasının bir kısmını kendilerine tâbi ettiler.

119'da Siyenpiler Çin'e saldırdılar. Çinliler, müttefikleri olan cenup Kunlarıyla birlikte Siyenpileri püskürttülerse de onların akınlarını kesemediler.

123'te 10.000 kişilik bir Siyenpi ordusu cenup Kunlarına saldırdı.

Bu sıralarda Siyenpiler pek kuvvetlenmişlerdi.

128'de cenup Kunları yabgusu Siyenpilere karşı bazı muvaffakiyetler kazandı.

140'ta Çinlilerin Kunlara karşı gönderdikleri orduda Siyenpiler de bulunuyordu.

147'tarihlerinde Tan-şe-hoay (Tanşixay) adında bir Siyenpi beyi bütün Siyenpileri hükmü altına aldı.

151'de doğudaki Fu-yü'lerin, şimaldeki Tim-lim (Dinlin)lerin, batıdaki Usunların ülkelerini zaptetti.

156'da Çin'e akına başladı. Memleketinde kuvvetli kanunlar yaptı.

158'de bazı Siyenpi, U- hüon (Uxuan) ve Kunlar Çin'e karşı ayaklandılarsa da yenildiler.

166'da yine Kunlar, Siyenpiler ve U-hüon(Uxuan)lar Çin'e akın ettiler.

180'de Tan-şe-hoay (Tanşixay) 45 yaşında olduğu halde öldü. Yerine değersiz ve sefih oğlu Ho-lien geçti. Bu da şimalde yaptığı bir savaşta öldü. Bunun oğlu Kiao-man pek genç olduğu için yerine amcasının oğlu Kuey-teu geçti. Sonraları Kiao-man hükümdarlığa hak iddia ettiyse de Kuey-teu yerinde kaldı.

216'da Türkeli'nin hâkimiyeti Siyenpilere geçti. Bunlar 394'e kadar bu mevkide kaldılar.

2) *Tim-lim (Dinlin)*: Bu beylik bir önceki beyliğin batısında ve asıl Kun Eli'nin şimalindeydi. Bu beylik icabında 60.000 asker çıkarabiliyordu. Çinliler, Tim-lim (Dinlin)lere Kun'ların bir boyu diye bakıyorlardı. Bu beyliğin sınırlarının şimalde nereye kadar gittiği malûm değildir. Bu ülkede çok güzel sıçan derileri bulunuyordu.

Tim-lim(Dinlin)ler Mete zamanında Kunlar tarafından itaate alınmışlardı. Sonradan Kunlar tarafından esir edilip Tim-lim(Dinlin)ler üzerine bey tayin edilen General Goey-liü onları iyi idare etti. Tim-lim(Dinlin)ler

ancak milâttan önce 70 tarihlerinde, Kun Eli'nde merkezîyet zayıflayınca isyan ettiler.

63'te Tim-lim(Dinlin)ler yine isyan ederek Kun Eli'ne akın ettiler. Birçok Kun öldürüp birçok davar ve at sürülerini aldılar. Bikaç bin de tutsak tuttular. Kunlar bunlara karşı 10.000 atlı gönderdilerse de bir muvaffakiyet kazanamadılar.

62 ve 61 yıllarında Tim-lim(Dinlin)ler yine akın ettiler.

49'da Kunlardan Çiçi Yabgu Tim-lim(Dinlin)leri itaate aldı.

Bundan sonra Tim-lim(Dinlin)lerin adı pek geçmiyor. Yalnız milâttan sonra 85 yıllarında şimal Kunlarına saldıranlar arasında Tim-lim(Dinlin)lerin de adı geçiyor. Bundan sonra Kunlar ve Siyenpilerin hâkimiyeti zamanında Tim-lim(Dinlin)lerden bahs olunmuyor. Yalnız Aparların hâkimiyeti sırasında ve milâdî 506 yılı vukuatında eski Kunlardan inen Juy-juy'larla Tim-lim (Dinlin)ler arasında bir çarpışma olduğundan, Tim-lim (Dinlin)lerin önce kazanmışken sonra yenildiklerinden bahs olunmaktadır.

3) **Kırgız:** Tim-lin (Dinlin) beyliğinin batısında idi. Çinliler bunlara o zaman *Kien-kuen* diyorlardı. Bu beylik şimale doğru pek ziyade genişlemişti. Bu beylik 20.000 asker çıkarabiliyordu.

Kırgızlar ilk önce Mete tarafından, aşağı yukarı milâttan önce 201'de, itaate alındı.

Milâttan önce 99'da Kunlar tarafından esir edilen çok değerli Çin generali Ling (Lin), yabgu tarafından Kırgızlara bey yapıldı. Yabgu ona kızlarından birini verdi. Bu beyin nesli Kırgızlar üzerinde Çingiz Han zamanına kadar hâkim olmuştur.

M.Ö. 49'da Kunlar arasında dahilî çarpışmalar olurken Kırgız Eli Çiçi Yabgu'nun idaresi altına girdi. Hattâ

Çiçi Yabgu bir müddet karargâhını Kırgız Eli'nde kurdu. Bundan sonra Kırgızların zikri geçmiyor.

4) **Usun:** Bu beylik ile ırmağı boyunda, Balkaş ile Isık Göl arasındaki yerleri dolduruyordu. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 120.000 aile, 630.000 nüfus, 188.800 asker vardı. Merkezi ile üzerinde Çe-ko-çing şehriydi. Usun'lar ekincilik yapmazlardı. Çok atları vardı.

Usunlar eski Sakalardan çıkmışlardı. Belki de Sakaların esas kütesini teşkil ediyorlardı. Deguignes, bunların merkezlerinin hemen hemen bugünkü Harkas kasabası yerinde olduğunu söylüyor. Çin kaynakları bu Usunların da öteki Orta Asya halkının ahlâk ve âdetlerine malik olduğunu, bunların pek cesur, fakat aynı zamanda hiyle-kâr, hasis ve hırsız olduğunu söylüyor. Usunlar pek mühim bir boy olmakla beraber hâkimiyete geçemedikleri için Çin kaynakları bunlardan ancak arasına bahsetmişlerdir. Bunlar hakkındaki kayıtlar toplanınca şu malûmat çıkıyor: Milâttan önce ikinci asrın başında Usunlar Çungarya ve ile boyunda oturuyorlardı. Milâttan önce 177'de, Mete Yabgu'nun batı beylerbeyi, veya belki bizzat Mete'nin kumandasındaki Kun orduları Hazar şimaline kadar olan bütün ülkeleri ve bu arada Usun ülkesini de zapt-ettiler.

Milâttan önce 162'de Kunlar, Kansu'da oturan Yüesileri yendiler. Yüesilerin de büyük bir kısmı buradan batıya kaçarak Usunlara saldırdılar. Onları yenerek beyleri olan **Nan-teu-mi**'yi öldürdüler. Milâttan önce 140'ta Nan-teu-mi'nin oğlu olan **Koen-muo**, Kunların yardımıyla Yüesilere isyan ederek onları yendi ve Usun Eli'nden çıkardı.

Milâttan önce 120 tarihlerinde Usunlar, Kun Eli'ndeki karışıklıklardan dolayı Çinlilerle ittifak yollarını düşündüler.

Milâttan önce 105'te Kunlar, Çinlilerle münasebette bulundukları için Usunları tedibe karar verdiler. Usunlar bundan telâşa düşerek bir Çin prensesi verilmek şartıyla Çin'in himayesine girmek istediler. Bu istedikleri yapıldı. Fakat bunun hemen hemen arkasından yabgu, Usun beyini kendi kızlarından biriyle evlenmeğe mecbur etti. Bununla Çin nüfuzu kırılmış oldu.

Aynı yılda Usunların büyük Kuen-mi'si öldü. Yerine oğlu Kiün-siü-mi geçti. Lâkabı Çin-tseu idi. Bunun zamanı hakkında malûmatımız yoktur.

Milâttan önce 74'te yabgu, Kun Eli'nin dâhilî vaziyetini sağlamlaştırmak için olacak, ordusunu Usun Eli'ne yürüttü. Çeyan-uşu mıntakasını Usunlardan aldı. O zaman Usun beyi *Fi-vang* ünvanını taşıyan ve evvelki Usun beyinin amcazadesi olan *Ung-kuey*'di. Bir

Çin prensesiyle yeni evlenmişti. Bu prenses Çin imparatoruna müracaat ederek Kunlardan şikâyet etti. Çin imparatoru bu şikâyeti kabul etti. Fakat ordularını Kun Eli'ne yürütmeden öldü. Usun beyi ile karısı yeni Çin imparatoruna da elçi yollayarak Çinliler, yardım ederse kendi ülkelerinin yarısından 50.000 asker çıkararak taarruz edeceklerini bildirdiler. Çinliler 160.000 kişilik bir ordu ile beş koldan Kun Eli'ne girdilerse de esaslı bir muvaffakiyet kazanamadılar. Fakat Usun ordusu Kunlara büyük bir darbe indirmeğe muvaffak oldu. Kunlardan 39.000 tutsak ile 700.000 baş hayvan (at, eşek, koyun, öküz, deve) aldı. Tutsaklar arasında beylerle yabgunun kaynatası ve gelini de vardı.

Milâttan önce 71 kışında yabgu Usunları tedip etmek için 10.000 atlı ile Usun Eli'ne girdi. Fakat ancak hasta ve güçsüz birkaç tutsak alabildi. Kışın sertliğinden de ordusunun ancak onda biri dönebildi.

Milâttan önce 60'ta Usun beyi Ung-kuey-mi öldü. Yerine Kiün-siü-mi'nin oğlu Ti-mi geçti. Unvanı *Kuang-vang* idi. Ti-mi'nin zamanını bilmiyoruz. Ondan sonra yerine Yuen-kuey-mi geçti. Ung-kuey'in oğlu idi.

Milâttan önce 50 yıllarında Usun Eli'nde de karışıklıklar oldu. Usun beyinin kardeşi U-tsieu-tu (Utszut) dahi Usun Eli'nin şimalindeki dağlara çekilerek Kunların yardıma geleceği hakkında bir rivayet neşretmek sayesinde epey taraftar topladı ve kendisini Usun beyi ilân etti. Bu suretle memlekette iki bey oldu. Asıl bey *büyük Kuen-mi*, U-tsieu-tu (Utszut) ise *Küçük Kuen-mi*¹ adını taşıyordu.

Milâttan önce 49'da Kun Eli'nde de iki yabgu çarpıştıyordu. Meşru yabgu olan, fakat Çin himayesini kabul etmiş olan Hu-han-sie (Xuxanye = Huhanşa) Yabgu'ya karşı onun büyük kardeşi olan ve Çin himayesini kabul etmeyen Çiçi Yabgu çarpıştıyordu. Çiçi Yabgu bu 49 yılında küçük Kuen-mi'ye ittifak için elçi gönderdi. Fakat küçük Kuen-mi Çin'le düşman olduğu için Çiçi Yabgu'nun ilerisini karanlık görüyordu. Bundan dolayı onunla ittifakı tehlikeli gördü ve Çin'in gözüne girebilmek için Çiçi Yabgu'nun elçisinin başını kestirerek Aksu şehrinin doğusunda oturan Çin valisine gönderdi. Kendisi de 8000 atlı ile Çiçi Yabgu'ya saldırdıysa da yenildi. Bütün tebaası Çiçi'ye tâbi oldu.

Milâttan önce 47'de Usunlar tarafından sıkıştırılan Kanklı beyi Çiçi Yabgu'yu çağırdı. Çiçi Yabgu geldi ve Usunlarla bir daha çarpıştı.

Bundan sonra Usun Eli'nde ne olduğunu, iki Usun beyinin kozlarını nasıl paylaştıklarını bilmiyoruz. Çin

¹ Bazıları, Usun beylerinin ünvanı olan *Kuen-mi*'yi *Kun-bi* şeklinde okuyorlar ve bunun *Kun bek* demek olduğunu, çünkü Kunlara tâbi olan boylardaki beylerin Kun olduğunu söylüyorlar.

kaynakları Tsü-so-mi adında bir Usun beyinin adını ve Yuen-kuey-mi'nin oğlu olduğunu zikrediyorsa da zamanı hakkında bir şey bildirmiyorlar.

Milâttan önce 5'te Usun beyi Pi-yüen-çi adında biriydi. Bu bey Kunların batı sınırlarını aşarak birçok Kun öldürmüş ve epeyce öküz, inek elde etmişti. Kunlar buna karşı 5000 atlı göndererek Usunları yendiler. Usun beyi ayrıca rehin olarak oğlunu Kunlara verdi. Fakat oğlunu Çinliler vasıtasıyla istetmek gibi siyasî bir açık gözlülük yaptı. Çin'le çarpışmak istemeyen yabgu bunu kabul etti. Usun beyinin oğlunu geri gönderdi.

Milâttan önce 2'de Usun beyi U-çe-mi idi. Bundan sonra artık Usun beylerinin adı geçmiyord.

Milâttan sonra 151'de büyük Siyenpi beyi Tan-şe-hoay (Tanşixay) Usun Eli'ni zaptetmişti. Beşinci asırda Usunların adı geçiyor. Fakat bunlar Aparların akınlarından dolayı batıya doğru, dağlık yerlere çekiliyorlardı. Usunların sonra ne olduğu belli değildir. Hiç şüphesiz öteki Türklere karışmışlardır. Bugün Kazak Türklerinin Uluğ Yüz, Orta Yüz, Küçük Yüz diye üç kola ayrıldığı malûmdur. Uluğ Yüzü teşkil eden 11 boydan birisi Sarı Uysun veya Usun adını taşımaktadır.

5) **Kanklı:** Çinliler bu Türklere *Kang*, *Kang-li*, *Kang-kiü*, *Kam-kiü*, *Kanguy* gibi isimler vermişlerdir. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 120.000 aile, 600.000 nüfus, 120.000 asker vardı. Ülkenin merkezi Pi-tien-çing adında bir şehirdi. Kanklı Eli beş beyliğe ayrılmıştı. Bu beylikler şunlardır: So-hiay (So-se), Fu-me (Fu-mu), Ua-ni (Yuni), Ki (Gi), Yüe-kien (Yuye-gân). Bu beş şehir son Çin ve Avrupa âlimlerine göre sırasıyla Şehrisebz, Kuşaniye, Taşkend, Buhara ve Ürgenç'dir. Fakat Kanklılar kendi aralarında siyasî birliğe malik değillerdi. Kanklı Eli'nin şimalî bölümleri Kunlara tâbi olduğu halde cenup parçaları Yüeçi-Kuşanlara tâbiydi. Bununla beraber Kanklılar

sonraları kuvvetlenmişler ve İkinci Han (Xen) sülâlesi çağında Alan'ları kendilerine tâbi etmişlerdi.

Milâttan önce 77'de, Usunlar tarafından sıkıştırılan Kanklı beyi beyleriyle bir meşveret yaparak şöyle dedi:

«Kunlar büyük bir devlettir. Usunlar ise onlara tâbidir. Vatanının dışında olup sıkıntı ve darlık içinde bulunan Çiçi Yabgu'yu çağırarak onunla birlikle Usunları kaldırabiliriz. O zaman Çiçi Yabgu buraların padişahı olur. Bu takdirde de Kunlardan korkmağa mahal kalmaz.»

Bunun üzerine Kanklı beyi elçi göndererek Çiçi'ye maksadını bildirdi. Çiçi buna memnun oldu. Ordusuyla Kanklı Eli'ne yürüdü. Kanklı beyi de onu karşılamak için birkaç bin deve, katır ve eşekle boy beylerini gönderdi. Fakat Çiçi Yabgu Kanklı beyi kendisini hususî merasimle karşılamadığı için kızarak Kanklı beyinin kızı olan kendi karısını ve bazı beyleri öldürttü. Fergana ile Aorsoy'u kendisine vermeğe onu icbar etti.

Milâttan önce 36'da Çiçi Yabgu şehit düşünce Kanklı beyinin plânı da suya düştü. Bundan sonra Kanklılar hiç zikrolunmuyor.

6) **Hu-te:** Bunlara Çinliler *Xu-se* de derler ki bu söz türkçe "Oğuz"u hatırlatır. Bunlar Kanklı ve Usun Türkleri arasında bulunuyorlar ve 10.000 asker çıkarabiliyorlardı.

7) **Fergana:** Çinliler buraya *Ta-üon* derlerdi. Merkezi Küey-şan-çing şehri idi. İlk Han (Xen) sülâlesi çağında burada 60.000 aile, 300.000 nüfus, 60.000 asker sayılıyordu. Memlekette çevreleri taştan duvarlarla çevrili büyük küçük 70 kasaba vardı. Bu memleket en çok atlarıyla ün almıştı. Bu atlardan ter yerine kan aktığı söyleniyor. Bura halkının gözleri çukur, sakalları sıktı. Çin kaynakları batıda Parslara kadar dillerin biraz değişik olmakla beraber birbirlerini anladıklarını söylüyor. Bundan tek bir mânâ çıkarmak güçtür. Çünkü Parsların da bunlarla anlaşabildikleri veya birbirleriyle anlaşılanların Parslara

kadar gidip Parslarla anlaşılmadıkları gibi iki mânâ çıkarmak da kabildir. Birinci takdirde o zamanki Fergana ahalisinin İranlı olduğunu kabul etmek icap eder.

Çin imparatoru Vu-ti, Fergana'da yetişen atlardan satın almak için bir elçi gönderdi. Fergana beyi elçiyi öldürerek paraları zaptetti.

Milâttan önce 105'te Çinliler bunun öcünü almak için 100.000 kişilik bir ordu gönderdiler. Bu ordu Fergana'da dört yıl çarpıştı. Hiç bir şey kazanamadı. Fakat Ferganalılar, ihtimal beylerinin haksız bir muamelesi yüzünden bu uzun zahmetlere uğradıkları için, isyan ederek beyi öldürdüler ve Çinlilere 6000 at verdiler.

M.Ö. 47 tarihlerinde Fergana galiba Kanklı beyine tâbiydi. Çünkü Çiçi Yabgu burayı Kanklı beyinden almıştı.

Milâdî 46'da Yarkend beyi Hien Kaşgarya'da fütihat yaptıktan sonra Fergana'ya da hücum ederek beyleri Yen-lieu'yu indirdi. Yü mi beyi Kiao-sü-ti'yi bey yaptı. Fakat halkın galeyanı dolayısıyla Yen-lieu'yu yine Fergana beyi yapmağa mecbur kaldı Fergana'nın hususî tarihi hakkındaki malûmat bu kadardır.

8) *Alan*: Çinliler bu ülkeye *Yen-tsay* veya *O-lan-na* derlerdi. Kanklıların şimaligarbisinde idi. Bu ülkede 100.000 asker vardı. Ahalinin ahlâk ve âdetleri Kanklılarınkinin aynı idi. Bu ülkenin batı sınırları kat'î olarak bilinmemekle beraber her halde İdil ırmağına kadar uzanıyordu. Buraları Kun'lar tarafından Mete zamanında zaptolunmuştu. Alan'lar galiba İranlı bir kavimdi.

9) *Tüon-jin*: Mânâsı *küçük adamlar* demektir. Çünkü bu ülkenin ahalisi kısa boyludur. Fakat kalabalıktırlar. Bu memleket pek şimalde bir yer olmalıdır. Bu ülkeden, her ne kadar, hiç bahsolunmuyorsa da, burasının da Mete zamanında zaptolunmuş ülkelerden biri olduğu muhakkaktır.

EKLENTİ:

Türk, Çin ve İran imparatorları Listesi

Çinde hüküm süren sülâlelerin bazıları bütün Çin'e hâkim olmuş, bazıları ise ancak Çin'in bir kısmına sahip olmuşlardır. Çinliler, Çin'de en eski zamanlarda *Hia* (m. ö. 2207-1767), *Şang* (1767-1122), *Çeu* (1122-256) sülâlelerinin hâkim olduğunu söylüyorlarsa da bunlar tarihî değil, efsanevî rivayetler mahiyetindedir. Çin'in ilk tarihî sülâlesi *Tsin* (m.ö. 256-207) sülâlesidir. Tsinlerden sonra *Han* (*Xen*) sülâlesi hâkim olmuş ve m.ö. 207'den m.s. 220'ye kadar bu ailenin iki kolu hüküm sürmüştür. 220 tarihinde Çin parçalanmış, Han (*Xen*) sülâlesinin bir kısmı *Şuhan* adıyla 220-263 tarihleri arasında Çin'in batısında, *Goey*(*Vey*) sülâlesi (220-265) şimalde, *U* sülâlesi (226-285) cenupta hâkim olmuşlardır. Bundan sonra hâkimiyet *İkinci Tsin* (265/4-20) veya *Tszin* sülâlesinin eline geçmişse de bu da Çin'in birliğini uzun zaman koruyamamış ve Çin'in şimal ve cenubunda sülâleler birbirini kovalamıştır. Böylece şimalî Çin'de *İkinci Goey* (*Vey*) (398-572), *Şimali Tsi* (550-578), cenubî Çin'de de *Sung* (419-479), *Cenubî Tsi* (479-502), *Leang* (502-557) sülâleleri gelip geçmiştir.

Bu tarihlerdeki İran'ın vaziyetine gelince: İranın ilk hükümdar sülâlesi *Medler*dir. Medlerin İran'da hâkimiyetleri aşağı yukarı m.ö. 1000 yıllarında başlamış ve m.ö.

553'te bitmiştir. M.Ö. 553-330 tarihleri arasında 223 yıl *Pers, Pars* veya *Haxâmenşî (Axemenid) sülâlesi* hâkim olmuş ve 330'da İran İskender'in eline geçmiştir. Makedon-yalıların devleti m.ö. 330-250 arasında sürmüş ve İran'da *Part* veya *Arsak sülâlesi* (m.ö.249-m.s.226) kurulmuş, milâdî 226-651 arasında ise *Sâsânîler* hâkim olmuştur. Aşağıki liste Türk hükümdarlarından her birinin İran ve Çin'de kimlerle kurdaş olduğunu göstermektedir.

• Türk Tarihî Üzerinde Toplamalar

Tsin Sülâlesi [m. ö. 256-m. s. 207]	Part(=Arsak) Sülâlesi[m.ö.249-.s.226]
Şi-huang-ti (247-210)	I. Tiridat (248-210)
Ülh-şi-huang (210-207)	II. Arsak (210-191)
Ülh-şi-huang (210 - 207)	II. Arsak (210-191) Friyapasyus (191-176) I. Firaat (176-171)
Tse-ıng (207)	
Han (Xen) Sülâlesi [m. ö. 207 - m. s. 220]	
Kao-ti (207-195)	
Huey-ti (195-188)	
Kao-huang-heu-yuşi imparatoriçe (188-180)	I. Firaat (176-171)
Ven-ti (180-157)	
Ven-ti (180-157)	I. Firaat (176-171)
Ven-ti (180-157)	I. Mitridat (171-138)
King-ti (157- 141)	I. Mitridat (171-138)
Vu-ti (141 -87)	II. Firaat (138-127)
Vu-ti (141-87)	I. Artaban (127-123)
Vu-ti (141-87)	I. Artaban (127 - 123)
Vu-ti (141-87)	Hinnerus (123)
Vu-ti (141-87)	II. Mitridat (123-88)
Vu-ti (141-87)	II. Mitridat (123-88)
Vu-ti (141-87)	II. Mitridat (123-88)

	CİN	İRAN
u (58-31) -56) (gayımeşru yabgular)) 6) ve 56) 6-54) 6)	Siuen-ti (74-49) YÖn- i (49-33) Ç'in-ti (33-7)	II. Firat (70-57) III. Mitridat (57-54) I. Orod (57-37) I. Pakor (38) IV. Firaat (37-32)
Yabgu (31-12)	Çing-ti (33-7)	II. Tiridat (26) ?
bgü (20-12)	Çing-ti (33-7)	?
u (12-8)	Çing-ti (33-7)	?
abgu (m.ö. 8-m.s. 13)	Çing-ti (33-7) Gnay-ti (7-m. s. 1) Ping-ti (1-5) Lu-tse-ing-kiü-nie (5-9) Van-man [gasıp] (9-23)	Firautases (m.ö.3-s.4) II. Orod (4-6?) I.Vonones (8-11) III. Artaban (11-40)
(13-18)	Van-man [gasıp] (9-23)	III. Artaban (11-40)
kan-jo-ti Yabgu (18-46)	Van-man [gasıp] (9-23) Ti-hüen (23-24) Vu-ti (24-57)	III. Artaban (11-40) I. Vardan (41-45) Gosarz (41-51)
48)	Vu-ti (24-57)	Gosarz (41-51)
6 Cenuhi Kun (48-216)	Vu-ti (24-57)	Gosarz (41-51) II. Vonones (51) I. Vologases (51-77) II. Vardan (55)
7) İkinci Hu-han-sie Yabgu (48-55)		

	ÇİN	İRAN
Mo (Kieu-feu-yeu-ti) Yabgu (55-56) Han (İ-fa-yü-liü-ti) Yabgu (56-59) Tie (Hi-tong-şi-suy-heu-ti) Yabgu (59-62) So (Kieu-çu-çe-lin-ti) Yabgu (62) Çang (Hu-sie-şi-suy-heu-ti) Yabgu (62-85) Siuen (İ-tu-yü-liü-ti) Yabgu (85-88)	Ming-ti (57-75) Çang-ti (75-88)	I. Vologases (51-57) II. Vardan (55) II. Pakor (77-109) IV. Artaban (80)
Tün-tu-ho (Hieu-lan-şi-suy-heu-ti) Yabgu (88-93)	Çang-ti (75-88) Ho-ti (88-105)	II. Pakor (77-109)
Tün-tu-ho (Hieu-lan-şi-suy-heu-ti) Yabgu (88-93)	Ho-ti (88-105)	II. Pakor (77-109)
3-94)	Ho-ti (88-105)	II. Pakor (77-109)
suy-heu-yi-ti) Yabgu (94-98)	Ho-ti (88-105)	II. Pakor (77-109)
-ti) Yabgu (98-124)	Ho-ti (88-105) Şang-ti (105-106) Çan-ti (106-125)	II. Pakor (77-109) Husrev (109-130)
y-ti) Yabgu (124-128)	Gan-ti (106-125) Pe-hiang-heu (125) Şün-ti (125-144)	Husrev (109-130)
y-tsieu) Yabgu (128-140)	Şün-ti (125-144)	Husrev (109-130) II. Vologases (77-146) IV. Mitridat (130? 147?)
0-141)	Şün-ti (125-144)	II. Vologases (77-146) IV. Mitridat (130? 147?)

	ÇİN			İRAN
fu-lan-ju-şi-suy-tsieu) Yabgu (142-147)	Sön-ti (125-144) Çung-ti (144-145) Ç'e-ti (145-146) Uon-ti (146-167)			II. Vologases (77-146) IV. Mitridat (130? - 147?)
-ling-şi-suy-tsieu) Yabgu (147-158)	Uon-ti (146-167)			III. Vologases (147-191)
en loli beyi (158-166)	Uon-ti (146-167)			III. Vologases (147-191)
-ling-şi-suy-tsieu) Yabgu (166-172)	Uon-ti (146-167) Ling-ti (167-189)			III. Vologases (147-191)
o-şi-suy-tsieu) Yabgu (172-178)	Ling-ti (167-189)			III. Vologases (147-191)
gu (178-179)	Ling-ti (167-189)			III. Vologases (147-191)
abgu (179-188)	Ling-ti (167-189)			III. Vologases (147-191)
çi-şi-suy-heu) Yabgu (188)	Ling-ti (167-189)			III. Vologases (147-191)
u (188-189)	Ling-ti (167-189) Sao-ti (189)			III. Vologases (147-191)
resi (189-195)	Hen-ti (189-220)			III. Vologases (147-191) IV. Vologases (191-207)
Yabgu (195-216)	Hen-ti (189-220)			IV. Vologases (191-207) V. Vologases (207-221)
esi (216-394)	Han(Xen) Sölâlesi [m.8. 207-m.s.220]	Şuhan Sölâlesi [m.220-263]	Goey (Vey) Sölâlesi [m. 220-265]	
ahgu (216-233)	Hen-ti (189-220)	Çan-tie-ti (220-223) Heu-çu (223-263)	Ven-ti (221-226) Ming-ti (226-239)	V. Vologases (207-221) V. Artaban (221-226) Sâsâni Sölâlesi (226-651) I. Ardeşir (226-241)

	ÇİN		İRAN
233-235)	Heu-çu (223-263)	Ming-ti (226-239)	I. Ardeşir (226-241)
(235-261)	Heu-çu (223-265)	Ming-ti (226-239) Çu-tsao-fang (239-254) Çu-tsao-mao (254-260) Yuen-ti (260-265)	I. Ardeşir (226-241) I. Şâpûr (241-272)
261-277)	İkinci Tsin (=Tszin) Sülâlesi (265-420) Vu-ti (265-290)		I. Şâpûr (241-272) I. Hunnizd (272-273) I. Behram (273-276) II. Behram (276-293)
277-?)	Vu-ti (265-290)		II. Behram (276-293)
	Hoey-ti (290-306)		III. Behram (293) Narsay (293-303)
?)	Hoey-ti (290-306)		Narsay (293-303)
(aşağı yukarı birlikte 297-300)	Hoey-ti (290-306)		Narsay (293-303)
300-316)	Hoey-ti (290-306) Hoay-ti (306-313) Ming-ti (313-316)		Narsay (293-303) II. Hunnizd (303-310) Adamarsay (310) II. Şâpûr (310-379)
316-325)	Yuen-ti (316-322) Su-tsung-ming-ti (322-325)		II. Şâpûr (310-379)
325-330)	Hien-tung-ming-ti (325-342)		II. Şâpûr (310-379)
330-335)	Hien-tung-ming-ti (325-342)		II. Şâpûr (310-379)

	ÇİN	İRAN
5-337)	Hien-tung-mingt-ti (325-342)	II. Şâpûr (310-379)
-338) (ikinci defa)	Hien-tung-mingt-ti (325-342)	II. Şâpûr (310-379)
8-376) (ikinci defa)	Hien-tung-mingt-ti (325-342) Kang-ti (342-344) Mo-ti (344-361) Gany-ti (361-365) Fi-ti (365-371) Kien-ven-ti (371-372) Hiao-vu-ti (372-396)	II. Şâpûr (310-379)
Yabgu (376-aş.yu.380) ukan 380-386)	Hiao-vu-ti (372-396)	II. Şâpûr (310-379) II. Şâpûr (310-379) II. Ardeşîr (379-383) III. Şâpûr (383-388)
194)	Hiao-vu-ti (372-396)	III. Şâpûr (383-388) IV. Behram (388-399)
-552/ 410)	Hiao-vu-ti (372-396) Gan-ti (396-418)	IV. Behram (388-399) I. Yezdigird (399-420)
an (410-414)	Gan-ti (396-418)	I. Yezdigird (399-420)
14)	Gan-ti (396-418)	I. Yezdigird (399-420)
431)	Gan-ti (396-418) Füng-ti (418-420)	I. Yezdigird (399-420)

	CIN		IRAN
	<i>Şimalde İkinci Goey (Vey) Sülâlesi [398-572]</i> Tay-laung-ming-yuen-ti (420-423) Tay-vu-ti (423-452)	<i>Cenupta Sung Sülâlesi [419-479]</i> Vu-ti (420-432) Şau-ti (422-424) Tay-ven-ti (424-453)	V. Behram (420-438)
(431-444)	Tay-vu-ti (423-452)	Tay-ven-ti (424-453)	V. Behram (420-438) II. Yezdigird (438-457)
444-464)	Tay-vu-ti (423-452) Ven-çing-ti (452-465)	Tay-ven-ti (424-453) Hiao-vu (453-464)	II. Yezdigird (438-457) III. Hurmizd (457-459) Firûz (459-484)
Çağan (464-485)	Ven-çing-ti (452-465) Hien-ven-ti (465-471) Hiao-ven-ti (471-499)	Ki-ti (464-465) Tay-ming-ti (465-472) Kiti (=Ç'u-yu) (472-477) Şün-ti (477-479) <i>Tsi Sülâlesi [479-502]</i> Tay-kao (479-482) Vu-ti (482-493)	Firûz (459-484) Balas (484-488)
Çağan (485-492)	Hiao-ven-ti (471-499)	Vu-ti (482-493)	Balas (484-488) I. Kovad (488-531)
492-506)	Hiao-ven-ti (471-499) Siuen-vu-ti (499-515)	Vu-ti (482-493) Yü-lin-vang (493-494) Vu-ti (494) Ming-ti (494-498) Ti-pao-kiöen (498-501) Ho-ti (501-502) Leang Sülâlesi [502-557] Vu-ti (502-549)	I. Kovad (488-531)
506-511)	Siuen-vu-ti (499-515)	Vu-ti (502-549)	I. Kovad (488-531)
511-520)	Siuen-vu-ti (499-515) Hiao-ming-ti (515-28)	Vu-ti (502-549)	I. Kovad (488-531)

	C N		IRAN
(520)	Hiao-ming-ti (515-28)	Vu-ti (502-549)	I. Kovad (488-531)
ü Kagan (521-522)	Hiao-ming-ti (515-28)	Vu-ti (502-549)	I. Kovad (488-531)
(522-552)	Hi ming-ti (515-28) Çao (528) Çung-ti (528-530) Tung-hay (530-531) Si-ti (531-532) Heu-si-ti (532) Hiao-vu-ti (532-534) Tsing-ti (534-550) Ven-ti (550-551) Fi-ti (551-554)	Vu-ti (502-549) Kien-ven-ti (549-551) Vu-ti (551) Yuen-ti (551-554)	I. Kovad (488-531) I. Humrev (531-579)

Dizin

- Abar: [bak: Apar]
Abbasî, 23
Abiskûn Denizi, 36
Acemler, 34
A-çi-lo, 204
Afrâsiyâb, 47, 48
Afşar, 16
A-fu-çi-lo, 202
Âhengeran, 35
Ahmet Zeki Velidî, 34, 39, 40
Ak Deniz (Hazar), 36
Aksak Temür: IX [bak: Temür]
Aksu (Balkaşa dökülen ırmak), 37
Aksu (Şehir ve beylik), 128, 132,
157, 158, 165, 169, 179, 187,
200, 217, 219, 220, 222, 223,
224, 242
Aksulu, 170
Aksulular, 223
Alan (=Yen - tsay = O-lan-na),
244, 245
Albert Hermann 226
Alman 11, 13, 38
Almanya 13, 15, 24, 26
Alp Arslan, 24
Alp Er Tunga, 47, 48
Altay 32, 34, 52, 100, 194, 207
Altay Irkı 29
Altun Kan 51
Amuderya 32, 34, 35, 48, 50, 52
Amur 175, 190
Anadolu, 15, 16, 39
Angara, 35, 58, 188, 203
Anju, 13
Ankara, 19
Antiox I, 53, 54
Antiox III (Büyük-), 54
Aorsoy, 131, 244
Apar, 19, 20, 26, 189, 190, 191,
192, 193, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 205, 206, 207,
208, 209, 216
Aral, 31, 33, 34, 36, 39, 67, 130
Arap, 52
Ârî, 30
Arkadaki Uyгур [bak: On= Uy-
gur]
Arriyana, 33
Aryanî, 18, 45, 48, 50
As-Alan, 45
Asya, 16, 18, 25, 29, 33, 39, 54,
58, 67, 128, 161, 178, 185,
187, 195, 203, 240
Aşkabat, 33
Atilâ, 200
Avar, [bak: Apar]

258 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Avrupa, 11, 15, 16, 18, 19, 25, 30,
33, 37, 39, 45, 49, 186, 187,
193, 194, 195, 201, 208, 243
Ay-di [bak: Gnay-ti]
Azerbaycan, 16, 48

Babilistan, 38
Baktra, 48, 54, 76
Baktriya, 53, 76, 78, 85
Baktriya, 33
Bakü Denizi, 36
Balasagun, 51
Balkan (Türkistanda), 48
Balkaş, 31, 35, 36, 173, 192, 240
Barthold, 15, 16, 51, 52
Basmıl, 22, 26
Baviyera, 13, 15, 24
Bay-din [bak: Pe-teng]
Baykal, 32, 35, 36, 37, 58, 85, 92,
175
Belh, 33, 47, 48, 49, 50
Bernadot, 17
Berthelot, 33
Bess, 50
Bilge Tardu, 21
Birinci Pu-luy [bak: Pu-lui]
Bizans, 20
Bizanslı, 39
Bosutian [bak: Po-siü-tam]
Boz Geyik, 46
Boz Kurt, 46
Buhara, 33, 34, 112, 243
Bulgar Denizi, 36
Bumın (Bumun), 20, 207
Burbon, 13
Busmandı Su, 52

Cerman, 12
Ceyhun, 34, 48, 158, 219
Chavannes, 86, 226
Cücen [bak: Apar]
Cürcan, 33, 49, 50
Cürcan Denizi, 36

Çam-hoei, 114
Çan-an, 87, 148
Çang (=Hu-sie-şi-suy-heu- ti)
Yabgu, 167, 176
Çang-hoei (Çan-Xuy), 108
Çang-Kiao, [bak: Çang-kien]
Çang-kien (=Çang-kiao) 78, 79,
80, 81, 84
Çang-lo, 207
Çang-lün, 184
Çang-men (Çjan-min), 129
Çang-mim, 232
Çang-tan, 180
Çang-tsieu, 183
Çang-ye (Çjan-ye), 138
Çan-xuy [bak: Çang-hoei]
Çao-çong-kue (=Çjao-çongu),
116
Çao-kiün, (=Çjao-gün) 133, 136
Çao-na, 72
Çao-sin-çing (=Çjao-sin-çen), 98
Çek, 38
Çe-ko, 127
Çe-ko-çing [bak: Çeko]
Çeli Yabgu, 121, 122
Çe-nieu, 180, 181
Çen-jao, 145
Çen-len, 147
Çerkes, 40
Çe-sü [bak: Uygur]
Çeş, [bak: Uygur] 112
Çeşi, 86, 226
Çeu Sülâlesi, 52, 233
Çe-ya-jo-ti (=Güyye jodi) Yabgu,
137
Çeyan-uşı, 107, 241
Çırçık, 35
Çi (=U-ki-heu-şi-suy-ti) Yabgu,
179
Çiçi Yabgu, 123, 125, 131, 239,
242, 244, 245
Çiçi ko-teu-heu [bak: Çiçi Yabgu]
Çi-kiü (=Çjigü), 98, 99
Çimte, 197

- Çim-ti, 137
 Çin, 11, 17, 18, 20, 21, 25, 26, 30, 31, 35, 37- 40, 42, 45- 48, 50- 55, 58-63, 65, 68-73, 75-117, 122-134, 136-158, 160-185, 188-193, 195-199, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 209-213, 215- 220, 222-247
 Çing, 217
 Çingiz Han, 95, 175, 239
 Çing-puon, 217
 Çinli, 59, 60, 79, 86, 98, 106, 110, 113, 123, 129, 133, 138, 147, 149, 177, 181, 188, 203, 228
 Çin-mu, 170
 Çin-tseu [bak: Kiün-siü-mi]
 Çin Türkistanı, 31
 Çiyasu, 156
 Çjan, 74, 90, 105, 106, 107, 129, 138
 Çjan-min [bak: Çang-men]
 Çjan-ye [bak: Çang-ye]
 Çjao, 76
 Çjao-çon-gu [bak: Çao-çon-gue].
 Çjao-di [bak: Şao-ti]
 Çjao-gün [bak: Çao - kiün]
 Çjao-gün-gü, 108, 109
 Çjao-sin-çen, 82, 98
 Çjao-van, 53
 Çji [bak: Nang-çi-ya-su]
 Çjiçigoduxu [bak: Çiçi]
 Çjigüy [bak: Çi-kiü]
 Çju [bak: Tsu]
 Çjuangüy [bak: Çüen-kiü]
 Çjuley-güytan, 125
 Çjun - xin - yuye [bak: Çong - hang- yüe].
 Çjün-day, 147
 Çjuan-küy, 111, 116
 Çjuki Beyi, 83
 Ço, 189
 Çong-hang-yüe (= Çjun - xin - yuye) 71
 Ço-sie, 175
 Çu, 32
 Çu-hoey, 174
 Çu-lo [bak: Çuluk]
 Çuluk (= Tu-ho-çin) 21
 Çuluk Kağan, 200, 201
 Çungarya, 22, 31, 32, 38, 54, 240
 Çunu (=Teu-lo-fu-po-teu-fa), 203, 204, 205
 Çuvaş, 29
 Çüen-kiü (Çjuangüy), 134
 Çüng, 169, 217
 Dali, 47
 Dan-tsin [bak: Tan-kin]
 Danyuy-güyse-yun, 136
 Dan-yuy-vu, 109
 Day [prens adı], 46
 Day [bak. Ta-i], 180
 Day-çjen, 47
 Day-gün [bak: Ta-tum-fu]
 Deguignes, 40, 63, 64, 86, 89, 94, 96; 97, 100, 103, 104, 106, 108, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 122, 123, 125- 129, 132, 138, 144, 147, 158, 174, 175, 176, 198, 201, 214, 226, 231, 240
 Demurus, 48, 49
 Den [bak: Tem]
 Den-yan [bak: Tien-yen]
 Deo-dao-mo-gao [bak: Tiao-tao-mo-kao].
 Deo-xo, 147
 Derbent Denizi, 36
 Deu-sen [bak: Teu-hien]
 Dış Skitya, 33
 Dinlin [bak: Tim-lim]
 Din-san, 79
 Din-sen, 82, 90
 Di-van, 47
 Doktor Rıza Nur, 15
 Dokuz Oğuz, 14, 22, 26, 188, 191, 192, 194, 197, 199, 202, 205, 206

260 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Dokuz Uygur (=Öndeki Uygur), 142
 Dulungi [bak: Tu-lung-ki]
 Dun-xu (=Tung-hu), 47, 52, 56, 57, 67
 Dun-xuan, 88
 Dutuusa, 120
 Dzuan-dzuan [bak: Apar]
 Dzut-dzut, [bak: Apar]
 Dzumo [bak: Teu-mo]

 Ebi Nor, 67
 Edirne, 26
 Efgan, 18, 25
 Efganistan, 31
 Eftalit, 55
 El-Bîrûnî, 34, 48, 55
 Erişli Ceneral [bak: Li-kuang-li].
 Ermeni, 15
 Err [bak: Ül]h
 Eston, 29
 Evphidem, 54

 Fan, 138, 139, 146
 Fan-fu-jin-çen [bak: Fan - fu -jin - çim].
 Fan-fu-jin-çim, (=Fan-fu-jin-çen) 99
 Fang-tsien, 221
 Fan-hoei (=Fan-kxoy) 61, 62
 Fan-kiü-luy-ko-çing, 232
 Fan-mim-yeu (=Fan-min-yu), 107, 108
 Fan-xu, 105
 Fatih kütüphanesi, 34
 Fergana, 32, 67, 91, 92, 131, 132, 158, 219, 222, 244, 245
 Ferganalı, 91, 245
 Feu-şü-luy-jo-ti (Fuçju-ley-jodi) Yabgu, 136
 Fin, 29
 Fing - çeu, 176
 Fin-Oğur, 29
 Fi-vang [bak: Ung kuey]
 Fo, 189
 Forrer, 38
 Frankonya, 13
 Fransa, 13, 26
 Fransız Yahudisi, 15
 Fransız, 11, 15, 16, 33
 Fu, 81
 Fuçju-ley jodi [bak: Feu-şü -luy - jo-ti].
 Fuen-çeu, 163
 Fu-gin, 191
 Fu-me (=Fu-mu), 131, 243
 Fu-ming-tün (=Tolun) 201, 203, 204
 Fu-mu [Bak. Fu-me]
 Fu-yan, 99
 Fu-yü, 182, 238
 Füng-heu, 175, 176, 178, 235, 237
 Füng-şi, 115

 Gan, 158
 Gan-ao, 95, 96
 Gan-çeu, 200
 Gan-de [bak: kien]
 Gan-kue, 173, 176, 217
 Gan-lo-şin, 208
 Gan-te, 169, 170, 230, 231
 Gan-ti, 178
 Gan-tim, 176
 Gan-tsuan, 125
 Gan-suan [bak: Gan-tsuan], 53
 Gao-di [bak: Kao-ti]
 Gao-xeu [bak: Tai - heu]
 Garbî Türkistan, 31, 34
 Gaza, 52
 Gazak, 52
 Gazan-Darak, 52
 Gazneli, 23
 Ge-kün [bak: Kırgız]
 Geu gu [bak: Ku-ku]
 Geylân Denizi, 36
 Gi [bak: Ki]
 Gi - bu [bak: Li - pu]

- Gi-lu-say, 126
 Gin-şuy, 47
 Girit, 51
 Gixeuşen [bak: Ki-heu-şan]
 Giyüy [bak: Ki - yo]
 Gnao [bak: Gan - ao]
 Gnay-teu-kay (=Ho-liü), 195
 Gnay-ti (=Ay di), 140
 Gobi, 190, 194
 Goey-li, 224
 Goey li-tam-hu (=Veylidanxu), 121
 Goey-liü (=Vey-luy), 92, 238
 Goey-siü, 224
 Goey-şi, 165, 219, 221
 Goey-tsing (=Vey-tsin), 78, 79, 80, 82
 Go-gi, 85
 Gol, 12
 Gökçe Deniz, 36
 Göksu, 37
 Gök Türkler, 21, 33, 40, 64, 194, 206, 212, 214
 Greko - Baktra, 54, 76
 Guan- dun, 107
 Guan-jun, 47
 Guan-lu-say, 126
 Gudium, 38
 Gu-gi [bak: Kie]
 Gun-çan-fu, 47
 Gun-sun-ao, 78 [bak: Gan-ao]
 Gun-sun-xi, 78
 Gutisi, 109
 Gutszuy [bak: Ku - tsie]
 Gümeulutu [bak: Ku - meu-leu-teu].
 Günçin [bak: Kiün çin ve Kün Yabgu].
 Gün-çju, 47
 Gün Han, 75
 Gürcü, 40
 Gürgân, 33, 48
 Gürgân ırmağı, 31
 Gü - şi [bak: Uygur]
 Güy [bak: Ku-yam - kiü]
 Güy - gen [bak: Kiü-yen]
 Güylixu [bak: Kiü-li-hu]
 Gü-yyan, 85
 Güyye jodi [bak: Çe-ya - jo - ti]
 Güyyüy-lişu, 125
 Habsburg, 13
 Hami [bak. Kamul]
 Han (=Xen) Sülâlesi, 58, 60, 64, 70, 71, 74, 75, 86, 91, 95, 96, 101, 107, 115, 124, 129, 131, 133, 144, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 157, 158, 185, 216, 217, 218, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 232, 240, 243, 244, 246
 Han-çang [bak: Xan-çan]
 Han (=İ-fa-yü-liü-ti) 165, 172
 Han Tanrı (Xan Tengri), 32
 Han-tsem(=Xen-tsen), 107, 108
 Han-tsung, 177
 Han-yüe (Xen-yuye), 95, 96
 Haraşar [bak: Karaşar]
 Harkas, 127, 240
 Harri, 38
 Harzem Denizi, 36
 Harzem, 32, 49, 50
 Harzemli, 45
 Haxâmensî, 47, 48, 49, 247
 Hazar, 31, 33, 34, 36, 39, 67, 178, 240
 Hazar Türkleri, 36
 Heam, 98
 Herat, 33, 49, 50
 Heu, 188
 Heu - ki - fu - tay - ku çe [bak: Nokay Kağan]
 Heu-liü-ling, 204, 205
 Hi, 112, 228
 Hiakent, 40, 63, 64, 65, 78, 86, 88, 89, 96, 97, 98, 102, 104, 105, 112, 114, 116, 118, 123, 126, 127, 128, 147, 214, 226

262 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Hiao (Xeo) Yabgu, 148, 150, 151
[bak: Uluy joti Yabgu]
Hiao krallığı, 212
Hiao-çing-ti, 171
Hiao-king-ti, 75, 76
Hiao-şün-ti, 179
Hiao-ven-ti (=Xão-ven-di), 62, 68, 201
Hien (Yarkend beyi) 64
Hiao (= Xeo) Yabgu: 148, 150, 151, 155, 157, 158, 165, 166, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 230, 245 [bak: Uluy joti Yabgu].
Hieu-li (=Te-jo-şi-suy-tsieu), 179
Hieu-mo-pa, 165, 221
Hieu-tu (Xuçju), 81
Hieü-lin-şi, 63
Hindigûş, 31
Hindistan, 19, 25, 50, 55, 85
Hintli, 158, 223
Hirkanya, 33
Hiunnu, 38
Hi-tong-şi-suy-heu-ti (bak: Tie],
Hiüen, 153
Hiü-liü-Kiüen-kiü (=Xüylüy-tsuan-küy) Yabgu, 111
Ho-yen-ti (Xo-an-di), 102
Hocend, 52
Ho-çeu, 227
Hoen-sie (=Xonşe), 81, 83
Hoey, 188
Ho-lien, 183, 238
Ho-liü, 193, 195 [bak: Gnay-teu-kay]
Ho-nu, 191
Ho-pe-nem, 188
Horasan Dağları, 31
Horasan Denizi, 36
Horasan, 23, 31, 36, 47, 49, 50, 53, 85
Hotan Irmağı, 35
Hoten, 157, 165, 166, 187, 201, 218, 219, 220, 221, 222
Hotenli, 165, 221
Ho-ti, 176
Ho-yen-ti (= Xo-an-di) Yabgu, 103
Hrozny, 38
Huang-hu [bak: Sarı Irmak]
Hu-çing Yabgu, 183
Hu-çu-tsiüen, 184, 185
Hu-han-sie (=Xuxanye = Huhan-şa), 119, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 140, 150, 161, 163, 164, 234, 242
Huhanşa [bak: Hu-han-sie]
Hu-hien, 178, 179
Hu-ki (=Xugi) Yabgu, 121
Hu-lan-çi (=Xulançi), 147
Hu-lo-ku (=Xulugu) Yabgu, 96, 97, 117
Hurri, 38
Hu-sie-şi-suy-heu-ti [bak: Çang].
Hute (=Xuse), 67
Hu-tu-çing, 115
Hu-tu-gu-seu (=Xutuuso) 120, 123
Hu-tu-ülh-şi-tao-kao-jo-ti (=Yü) Yabgu, 153
Hu-yen-şi (=Xuyan) 63
Hu-yeu-hoey, 178
Isık Göl, 37, 240
İ-çi, 227
İ-çing, 232
İçise (=İşisie) Yabgu, 79
İç Skitya, 33
İdil, 18, 33, 36, 48, 68, 245
İ-fa-yü-liü-ti [bak: Han]
İ-fu, 204, 205, 206
İgüy [bak: İküy]
İ-ho, 179, 223
İ-hoay, 191
İkinci Çao Krallığı, 212
ikinci Hu-han-sie [bak: Pe]
İkinci Pu luy [bak: Pu-lui]
İküy (=İgüy), 47, 50, 53

- İlak, 35
 İle, 32, 35, 37, 54, 73, 107, 110, 182, 186, 190, 228, 240
 İlhanlı, 24, 26
 İ-li-mo Yabgu, 127
 İlk Çao kırallığı, 212
 İ-lo-liü-çing [bak: Yen-çing]
 İlu-Xeu-nan-çji, 68
 İmaos, 33
 İn Dağı, 200
 İngiliz, 11, 12
 İngiltere, 13, 26
 İn-şa, 130
 İn-şan, 64
 İpi Tulu Han, 22
 İran, 16, 18, 20, 25, 30, 31, 33, 39, 40, 47, 48, 49, 50, 246
 İranlı, 67, 91, 245
 İrtiş, 35, 89, 92, 100, 107, 128, 142, 173, 201, 202
 İsi-Muyan, 136
 İskender (Makidonyalı), 18, 50, 51, 52, 53, 247
 İstemi [bak. İstemi Bağatur]
 İstemi Bağatur, 21
 İsveç, 17
 İ-şeo-say, 148
 İşim, 35
 İşisie [bak: İçise Yabgu]
 İtil Denizi, 36
 İ-tu-çi-ya-su (İtuçjesi), 133
 İtuçjesi [bak: I - tu - çi - ya su]
 İ-tu-yü-liü-ti [bak: Sinuen], 172, 173
 İ-u-hien, 225 [bak: Kamul]
 İ- u-liu, 225
 İ-vang (935- 910), 46
 İ-vang (895-879), 46
 Japon denizi, 68
 Jen-can, 83
 Jen-şan, 147
 Ji-le, 105
 Juy-juy, 203, 239
 Jüen-jüen [bak: Apar]
 Jünçen [bak: Yünçin]
 Kaçar, 16
 Kadirgan, 32
 Kâfirnigân, 34
 Kafkasya, 36
 Kalgan, 57
 Kam, 130, 154, 155, 157, 218
 Kamul (=Hami), 89, 93, 98, 142, 168, 171, 172, 179, 182, 197, 202, 225, 226, 231, 232
 Kan-çeu, 81, 88, 90, 105, 107, 114, 138, 171, 185, 196, 201
 Kangruy [bak: Kanklı]
 Kanklı, 67, 117, 130, 131, 132, 242, 243, 244, 245
 Kan-kue, 222
 Kan-ni-çing, 86, 224
 Kan-pe-çeu, 232
 Kansu, 54, 58, 67, 84, 195, 240
 Kanton, 107
 Kao - çang [bak: Uygur]
 Kao-kuan, 168
 Kao-ti (=Gao-di) 58, 60, 62, 140
 Kao-tso-şe-i-kien, 191
 Kapet, 13
 Karahanlı, 23, 26, 194
 Karahıtay, 23, 26
 Karaşar (=Haraşar) 224
 Karaşarlı, 223
 Karçin, 57
 Karluk, 22
 Kas (=Kaş) 35
 Kaşgar, 67, 169, 170, 201, 217, 218, 223, 228
 Kaşgar Irmağı, 35
 Kaşgarlı Mahmud, 47, 51
 Kaşgarya, 31, 112, 143, 147, 148, 155, 156, 165, 168, 169, 176, 177, 178, 198, 200, 217, 218, 219, 221, 223, 225, 230, 231, 245
 Kaşgaryalı, 143

264 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Kaşkaderya, 34
 Kavalalı, 17
 Kayseri, 55
 Kazak, 243
 Kazakistan, 31, 33
 Kazan, 128
 Keriya, 222
 Keşmir, 55
 Kıpçak, 117
 Kırgız, 22, 40, 58, 95, 123, 128, 131, 239
 Kırım, 55
 Kıtay, 208
 Ki (=Gi), 243
 Ki, 131
 Kia-i, 72
 Kiang, 168, 180, 182, 183, 184
 Kiang-kiü, 183, 184
 Kiao - hu - çim 113 [bak : Turfan]
 Kiao-hu-çing [bak : Turfan]
 Kiao-man, 183, 238
 Kiao-sü-ti, 158, 219, 222, 245
 Kiao-sü-ti'yi, 158, 219, 222, 245
 Kia-peng, 170, 231
 Kia-te-nu, 231
 Ki-çi, 108
 Kie, 112, 114, 129, 188, 191, 223, 228
 Kie-füen, 188
 Kie-me [bak: Kü-me]
 Kien (Aksu beyi) 169, 217, 223
 Kien (imparator), 191
 Kien (= Gan-de), 80
 Kien-kuen, 239 [bak: Kırgız]
 Kien-küen (Gen-gün), 128
 Kien-so, 221
 Kien-tong-kue-çing, 232
 Kieu - çu - çe - lin - ti [bak: So]
 Kieu - feu - yeu - ti [bak: Mo]
 Kieu-lie-kiü, 183, 184, 236
 Kieu-lün, 177, 237
 Kieu-teu-fa, 195 [bak: Tolun]
 Kieu-tsü, 222 [bak: Aksu]
 Ki-heu-şan (=Gixeuşen), 117, 118
 Ki-lien (=Tsi-len), 81, 211
 Ki-lieu, 171
 Ki-lu, 172, 173
 Kimin, 21
 Kin-çi-fen, 167, 235
 Kin-fu, 113, 228
 King, 152
 King-yam-fu, 82
 King-yan-fu, 163
 Kin-müen, 227
 Kin-vi, 173
 Kin-yu-çing, 170, 231
 Kio, 232
 Kirupolis, 48, 51
 Kırış, 48
 Ki-tum, 122
 Kiurri, 38
 Kiü, 86, 151, 157
 Kiü-çe-ülh (=İ-ling-şi-suy-tsieu) 181
 Kiü-hi, 232 [bak: Ku kia]
 Kiü-kien, 232
 Kiü-li, 114, 224, 229
 Kiü-li-hu (=Gülixu) Yabgu, 90
 Kiü-mi [bak: Yümi] 157, 222
 Kiün - tsieu, 178
 Kiün-çin (=Günçin), 75
 Kiün-siü-mi (=Çin-tseu), 241, 242
 Kiün-so, 109, 114, 227, 229
 Kiün-te (=Kiü-te) 165, 219, 221
 Kiün-tsieu, 231
 Kiü-pi, 185
 Kiü-ping, (=Xo-güy-bin) 80, 81, 82, 83
 Kiü-şa, 217
 Kiü-şe, 86, 226
 Kiü-tso, 157, 222 [bak: Aksu]
 Kiü-tsü, 222 [bak: Aksu]
 Kiü-yen (=Güy-yen) 81
 Kiyeli Han, 21
 Ki-Yö (=Giyüy) Yabgu, 71

- Koen-muo, 76, 240
 Kolo, 20
 Kora, 32, 64, 68, 86, 106, 189, 234
 Koşınşin, 84, 85
 Kua-çeu, 58, 178
 Kuam-te, 165, 166, 220, 221
 Kuam-vu-ti, 154, 164
 Kuang-vang [bak: Ti-mi]
 Kubılay, 17
 Kuça, 178
 Kuen, 38
 Kue-siang, 165, 220
 Kuey-si, 217
 Kuey-teu, 184, 187, 238
 Ku-hu, 227
 Ku-kia (=Kiü-hi), 202, 232
 Ku-ku (=Geu-gru), 142, 229
 Kulzüm Denizi, 36
 Ku-meu-leu-teu (=Gumeu-lutu), 122
 Kun, 13, 18, 19, 26, 38, 39, 40, 46, 47, 54-58, 60-63, 65, 67-72, 75-82, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 96-99, 101, 102, 103, 105-108, 110, 111, 112, 114-118, 120, 121, 122, 124, 126-130, 132, 134, 136, 138-141, 143-145, 147-151, 153, 155, 156, 159, 160, 162, 163, 164, 166, 168, 170-175, 177-185, 187, 189, 190, 192, 194, 195, 198, 200, 203, 210-217, 224, 225, 227-229, 231-243, 245
 Kuon, 188
 Kuşan, 55
 Kuşaniye, 243
 Ku-ti, 208
 Kutluğ Kağan, 21, 22
 Ku-tsie (=Gutszuy), 98, 118
 Ku-yam-kiü (=Güy), 99
 Küçük Buhara, 112
 Küçük Yüz, 243
 Küey, 191
 Küey-şan-çing, 244
 Kü-me (=Kie-me=Po-lo-kia), 224
 Kün Yabgu, 75, 76, 79
 Künkes (=Künges), 35
 Künlün, 31, 35
 Küyeşe, 58
 Küy-xü-lay, 142, 229
 Lan, [bak: Lan-şi]
 Lan-çjeu-fu, 47
 Lan Dağları 47
 Languysi [bak : Lang kiü-siü - şan - alin].
 Lang-kiü-siü-şan-alin (=Languysi), 83
 Lan-şi (=Lan), 63
 Lan ti - şi - hiu - lien - ti - şi [bak: Lien-ti-şi]
 Lao-şan [bak: Ki-yo]
 Latin, 12
 Lâz, 40
 Leam-çeu, 164, 168
 Leao ırmağı, 183
 Leao-tung = Leau tung, 147, 161, 171, 177, 183, 189, 236
 Leon Cahun, 15
 Leo-si, 78
 Leo-tung, 78
 Leu, 188
 Leu-fan, 47, 52
 Leu-lan (=Şenşen) 86, 91, 97, 99, 157, 158, 168, 178, 187, 219, 223, 224, 225, 227
 Leu-pan, 184, 236
 Li, 188
 Li ırmağı, 197
 Lie-hu, 189
 Lien-ti-şi (=Lan-ti-şi-hiu-lien-ti-şi), 63
 Lieu-çin (=Lieu-çong-hien), 227
 Lieu-çong-çing, 170
 Lieu-çong-hien [bak: Lieu-çin].
 Lieu-goey, 191

266 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Lieu-king, 59, 61
 Lieu-mum, 189
 Lie-vi, 188, 189
 Li-gvan [bak: Li kuang]
 Li-han-vam, 105
 Li-kuang (=Li-gvan), 78, 81, 91, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 123
 Li - kuang - li [bak: Li kuang]
 Li-küen, 58
 Li - ling [bak: Ling]
 Lin (=Lin-xan), 188
 Ling (=Li-ling=Gi-du-yoy-li-lin), 93, 94, 95, 96, 239
 Lin-güy, 85
 Lin-tao-fu, 62, 82
 Lin-vu, 147
 Lin-xan [bak: Lin]
 Lin-xu, 47, 52
 Li-pu (=Gi-bu), 61
 Li-si, 78
 Liü-fang, 154, 155, 156
 Lo, 137, 138
 Lo-bu-de [bak: Lo-pu-te]
 Lop Gölü, 35, 68, 82, 86, 91, 99, 109, 157, 168, 169, 178, 203, 224, 227
 Lo-pu-te, 93, 94, 95
 Lo-yam, 181, 205
 Lu, 134, 148
 Lu-küon, 190
 Lum-çing [bak: Lum-çin]
 Lun-çin (=Lum-çing), 66, 103
 Lun-si, 81
 Lu-xun, 46
 Lün-tay, 227

 Macar, 29
 Macaristan, 26
 Mado [bak: Mete]
 Ma-ju, 202, 226, 232
 Malatya, 26
 Mam, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154
 Mançu, 29
 Mançuri, 32, 233
 Mang-tung (=Man-txun), 98
 Man-siam çing, 174
 Man-sin, 149 [bak: Mama ve Van-man]
 Man-txun [bak: Mang-tung]
 Mao, 188
 Markan, 51
 Masaget (=Masagit), 18, 39 [bak: Peçenek]
 Maveraünnehir, 18, 25, 32, 76, 78
 Ma-xun, 104
 Maye, 58, 77, 181, 208
 Mecdeddin Muhammed Adnan, 40
 Meklenburg, 24
 Mem-yün, 171
 Merv, 33, 48
 Mete, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 70, 71, 101, 106, 143, 194, 224, 233, 238, 239, 240, 245
 Meti, 55
 Meu (=Tu-te-jo-şi-suy-tsieu) 183, 196
 Meu-han-ke-şim-kay [bak: Talan]
 Mı-gno-to, 204
 Mısır, 11, 17, 18, 25
 Mi-gneu-ko-şe-kiü Kağan (=Po-lo-müen) 205
 Mi-mu-çing, 203
 Ming-ti, 168, 170
 Mo, 164
 Mode [bak: Mete]
 Modon [bak: Mete]
 Moey-tsi, 160, 163, 180
 Moğol, 29, 175
 Moğolistan, 18, 22, 32, 35, 38, 54, 95, 194, 233
 Mohan, 21
 Mo-ko, 175, 189, 190
 Mo-ko-liü, 189, 190
 Mo-lo-heu, 181
 Mo-sü-çing, 175

- M. Şemsettin, 71, 158, 168
Mung-tien (=Min-txan), 54
Murad II, 24
Mus Tağ (=Buz Dağı), 31
Mükrimin Halil Bey, 16
- Nam suv, 35
Nami, 35
Nan-çing, 223
Nançiyas [bak: Nang-çi-ya-su]
Nang-çi-ya-su (=Nançiyas) 134,
136, 137, 143
Nan-leu, 183, 236
Nan-teu-mi, 73, 240
Napolyon, 13, 24
Nav, 52
Nayman, 23, 26
Nimetullah, 88
Nim-hu-yu-şi (=Ninx-u), 133
Nim-mi, 157, 222
Nin-xu [bak: Nim-hu-yu-şi]
Niü, 201
No (=No-çin=No-çjen), 130
No-çin [bak: No]
No-çjen [bak: No]
Nogu [bak: No-Ku]
No-hoan, 208
Nokay Kağan (=Heu-ki-fu-tay-
ku-çe) 202
No-ku (Nogu), 122
Num-ki, 231
Nuy-tu-ko-çing, 232
- Ob, 35, 58, 188, 203
O-fo-ti, 208
Oğuz, 14, 18, 22, 26, 36, 40, 55,
67, 75, 185, 187, 188, 191,
192, 194, 197, 199, 202, 205,
206, 244
Oğuz Denizi, 36
Oğuz Han, 55
O-kiü-çen, 176
Oksus, 34
O-kut [bak: Uge]
- O-lan-na [bak: Alan]
O-liü [bak: Yilü]
On Uygur (=Arkadaki Uygur),
142, 147
O-na-hoey (= So-lien-teu-ping-
teu-fa), 204, 205, 206, 207
Ordus, 47, 54, 58, 68, 79, 83, 95,
126, 147, 154, 163, 167, 172,
175, 176, 178, 179, 180, 213
Orhun, 21, 26, 35, 100, 191, 193,
212
Orlean, 13
Orta Yüz, 243
Osmanlı, 13, 14, 15, 19, 25, 26,
213
O-ta, 189, 190
O-tso, 179
- Öndeki Uygur [bak: Dokuz Uy-
gur]
Özbek, 26
Öz boy (=Ögüz Boy) 34
- Pamir, 32
Pan-çao, 168, 169, 170, 177, 178,
217, 220, 230
Pan-ku, 173
Pan-yüm, 178, 179, 223
Pao-gan-çeu, 64, 80, 97
Pars, 247
Part, 53, 76, 247
Pe (=İkinci Hu - han- sie) 46, 60,
156, 159, 184, 227
Peçeli (=Peçili), 46, 81, 155, 177,
179, 180, 183, 197, 199, 236
Peçenek (=Masaget), 18, 39, 45
Pekin, 57, 180, 184, 195, 234
Pe-po, 184
Pe-şi, 46
Pe-teng (=Bay-din), 60
Peti, 163
Pe-ting, 227
Pien-ho, 161, 237
Pi-heu-po, 192, 193

268 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Pi-kiün, 232
 Pi-lu, 232
 Pim-çeu, 189
 Pim-yam, 184
 Ping-çing (=Pxin-çen), 59, 140
 Ping-po, 195
 Pin-learn, 176
 Pi-şan, 165, 219
 Pi-tien-çing, 131, 243
 Pi-yüen-çi, 139, 243
 Plinius, 33
 Po-kiü-çing, 166, 220
 Po-lo-kia [bak: Kü-me]
 Po-lo- müen [bak: Mi-gneu-ko-şe-kiü Kağan]
 Po-no, 98
 Po-siü-tam (=Bosutian), 117, 120
 Prusya, 15
 Ptoleme, 33
 Pu, 227
 Pu-i-ti, 180
 Puli -hüu (=Puli-xea), 109
 Pu-lo-çin Kağan, 196
 Pu-lui (=Pu-luy), 113, 228
 Puluy- hien [bak: Vutuko]
 Punu Yabgu, 156, 159, 164
 Pu-tu-ken, 187
 Pu-xulu-tszı, 146
 Pxin-çen [bak: Ping-çing]
 Pxin-di, 141

 Raşit Efendi Kütüphanesi, 55
 Rıza Nur [bak: Doktor Rıza Nur]
 Rum, 15
 Rumeli, 24
 Rus, 15, 31, 35
 Rus Türkistanı, 31
 Rusya, 36

 Safevî, 16
 Sak [bak: Saka]
 Saka, 18, 26, 37, 39, 40, 45, 53, 54, 55, 76, 158
 Saksonya, 13, 15

 Sâmi, 30
 Sarı Irmak, 54, 93
 Sarı Uysun, 243
 Sâsânî, 247
 Satuk Buğra Han, 23
 Saxa [Bak : Saka]
 Sayram, 158
 Secistan, 48
 Selçuk, 13, 15, 16, 23, 24, 26
 Selçuklu, 24
 Selenge, 35, 58, 100, 194
 Selvik, 53
 Semerkant, 33, 34
 Sen, 60, 117, 119, 134
 Senveyyan, 116
 Senxenşan [bak: Sien -hien-tam]
 Seo-gvan, 72
 Seu-hiay-jo-ti (Seu-se-jodi) Yabgu, 137
 Seu - se - jodi [Bak : Seu- hiay - jo - ti]
 Seyhun, 35
 Sırderya, 32, 35, 48, 51, 52, 53, 67, 76
 Sibirya, 31, 39, 68, 92, 95, 99, 128, 171, 188, 203
 Si-çing, 220 [bak: Hoten]
 Sidutsen, 69
 Sien-hien-tam (=Senxen şan) 117
 Sieu (=Sivu) 95, 98, 104
 Si-gan-fu, 61, 68, 86, 87, 125, 131
 Si-ho, 163
 Siju [bak: Siyu]
 Si-lan-şan, 213
 Sin, 58, 59, 60
 Sin (= Xi - xe - o - çjao - sin) 80, 82, 83, 86
 Singanfu [Bak : Si- gan-fu]
 Sin-li, 58
 Sirahs, 48
 Siuen ti 172
 Siü-çe-li (=Süyüçjeli), 147
 Siüen-ti (=Suan-di), 107, 115, 125, 129

- Siüen-vang, 46
 Siü-pu, 153, 184
 Sivu [bak: Sieu]
 Si-xe, 98, 107
 Si-ye, 157, 218
 Siyenpi, 19, 26, 47, 57, 106, 154, 156, 159, 160, 161, 167, 168, 171, 172, 173, 175-191, 210, 216, 233, 234, 236, 237, 238, 243
 Siyu (=Siju), 112, 113
 So, 166
 So, Kieu-feu-yeu-ti, 166
 Sobo Nor, 81, 90, 93
 Sogdiyana, 33
 Soğud, 49, 50
 Soğudlu, 45
 So-hiay (=So-se), 243
 So-hiay-çing, 131
 So le [bak: Kaşgar]
 Sol-me-çing [bak: Kaşgar]
 So-lien (=U-ti) Kağan, 198, 199
 So-lien-teu-ping-teu-fa 206 [bak: O-na-hoey Kağan]
 So-ping-fu [bak: Maye]
 So-po-yen, 183, 236
 Sopu Nor [bak: Sobo Nor]
 So se [bak: So-hiay]
 Sû-teü 188 [bak: Topa]
 Spargapires, 49
 Srika, 33
 Strabon, 33
 Suan-di [bak: Siüen-ti]
 Su-çeu, 88, 105, 114, 168, 185
 Su-çjav, 97
 Su-çjav, 58, 168
 Sung Sülâlesi, 199, 201, 203
 Sun-ki (=Sungi) 89, 93, 94
 Sungi [bak: Sun-ki]
 Surhan, 34
 Suriye, 25
 Su-sevu [bak: Su-sieu]
 Su-sieu (=Su-sevu) 100
 Su-vu, 104
 Suybu-gü-tüysiyün, 142
 Suybu-güyse-yun, 136
 Suy-gvan [bak: Suyyan]
 Su-yo-şi (=Süybu) 63
 Suy-ti, 176, 177, 179
 Süan-txay-xeu, 53
 Sümer, 38
 Sü-tsü, 174, 176
 Süybu [bak: Su-yo-şi]
 Süy-i, 147
 Süyüçjeli [bak: Siü-çe-li]
 Süyyan(Suy-gvan), 47
 Şa-çeu, 58, 64
 Şam-ku, 177
 Şa-mo-han, 188, 189
 Şang-fu, 190
 Şang-kieu (=Tsiu-çen=Yuy-şi-dafu), 98
 Şang-koy, 64
 Şan-gu, 77, 80, 88
 Şan-gün, 68, 75
 Şan-jun, 47, 233
 Şan-kue, 224
 Şansi, 58, 61, 125, 154, 160, 163, 164, 168, 172, 180, 184, 185, 188, 197, 200
 Şao çe [bak: Yarkend]
 Şao - çe - çing [bak: Yarkend]
 Şao-ti (Çjao-di), 107
 Şapulı, 21
 Şarkî Türkistan, 22, 31
 Şe-çing, 113, 228
 Şehrisebz, 243
 Şehristan, 48, 52
 Şe-lu-hoey, 190
 Şen-çji, 116
 Şensi, 46, 61, 62, 64, 72, 81, 95, 97, 126, 154, 161, 163, 164, 166, 168, 172, 174, 176, 177, 178, 180, 189, 197, 199, 231
 Şenşen (=Şanşan) [bak: Leu-lan]
 Şeu-kiang-çim (=Şeu-sen-çen) 89
 Şeu-kuey, 232

270 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Şeu-lo-pu-çin (=Yü-çing) Kağan 201
 Şi- çing, 157
 Şi- gu, 138
 Şi-fa, 205
 Şi-huam-ti, 140
 Şi-huang-ti (=Şi-xuan-di), 54
 Şimali Leang devleti, 196
 Şimali Yen sülâlesi, 195
 Şirvan Denizi, 36
 Şi-xuan-di [bak: Şi huang-ti] 54
 Şo-fan, 79
 Şu, 51
 Şu-fan, 126, 147
 Şute [bak: Hute]
 Şu-xan, 95
 Şuye, 93
 Suyi, 89
 Şün- goey, 45
 Şün Yabgu [bak: Tsu]

 Taberistan denizi, 36
 Ta-hia, 78
 Ta-i (Day), 58, 60, 180 [bak: Ta-tung-fu]
 Tai-Heu (=gao-xeu) 61
 Tai-lin, 66
 Talan Kağan, 196, 197, 198
 Ta-li, 164
 Tamdu [bak: Tam-teu]
 Tam-teu (=Tamdu), 142, 229
 Tam (=Van-şi-şi-suy-ti) 176, 177, 179
 Tang, 153
 Tan-kin (=Dan-tsin) 147, 148
 Tannu Ula, 35
 Tan-pe, 232
 Tann Dağları, 20, 98, 211, 226
 Tan-şe-hoay (=Tanşixay) 181, 182, 183, 238, 243
 Tanşixay [bak: Tan-şe-hoay]
 Ta-pi, 46
 Tarbagatay, 191, 192
 Tardu [bak: Bilge Tardu]
- Tarduş, 21
 Tarım, 31, 32, 35
 Taşkend, 243
 Tatabi, 193
 Ta-tum-fu, 58, 60, 64, 77, 79, 80, 88, 90, 103, 125, 163, 168, 180, 188, 197 [bak: Ta-tung-fu]
 Ta-tun, 184, 185, 236
 Tau-an, 158
 Ta-üion, 244 [bak: Fergana]
 Tay, 188
 Tay-çeu, 189
 Ta-yu-şi, 134, 138
 Ta-yüen-fu, 46, 79, 81, 95, 164, 190
 Te-jo-şi-suy-tsieu [bak: Hieu-li]
 Tem (Den), 148, 150, 151, 152
 Tem-çeu-heu-li, 208
 Temür sülâlesi, 24, 26
 Termiz, 50
 Teu-hien (Deu-sen), 98
 Teu-hien, 172
 Teu-ko, 168, 169, 170, 230, 231
 Teu-leu-çü (=Hu-lan-jo-şi-suy-tsieu) 181
 Teu-mo(Dzumo), 114, 229
 Teu-ti, 169, 217, 223
 Tiao tao-mo-kao (Deo-tao-mo-gao), 134 [bak: Feu-şü-luy-jo-ti]
 Tibet, 64, 73, 78, 86, 180
 Tibetli, 86
 Tie (=Hi-tong-şi-suy-heu-ti), 165
 Tie-fa, 208
 Tien dağı, 93
 Tien, 168
 Tien-kuan-mim (=Txan-guan-min), 107, 110
 Tien-yen (=Den-yan), 82
 Ti-mi (=Kuang vang), 242
 Tim-lim (=Dinlin) 58, 110, 115, 116, 128, 149, 150, 171, 182, 203, 238, 239

- Tim-lin, 58, 92, 149, 239
 Tim-siam (=Ting-siang), 163
 Ting siang [bak: Tim-siam]
 Ting-to-şi-suy-heu-ti Yabgu, 174,
 176 [bak: Sü-tsü]
 Ti-so-yüen, 192
 Ti-van, 204
 Tiyanşan, 31, 32, 34, 35, 39, 54,
 188, 191, 194, 211, 226, 232
 Tobul, 35, 128
 Todor, 13
 Tohan (=Fo tu) Kağan, 202, 203,
 204
 Tolun Kağan, 19, 193, 194, 195,
 196, 201
 Tomiris [bak: Demurus]
 Topa, 188, 189, 190, 191, 192,
 193, 203
 Topu, 21
 To-yu-şi, 134
 Tölüs, 192, 194, 197, 198, 199,
 201, 203, 204, 205, 206, 207
 Tsayli [bak: Sin-li]
 Tse-lo, 158, 219, 223
 Tsie-mi, 134, 136, 137, 232
 Tsie-mo, 134, 136, 137, 224
 Tsi-li, 220
 Tsim-tsiue, 222
 Tsin Sülâlesi, 54, 189
 Tsin, 55
 Tsin-yang (=Txan-yuan), 59
 Tsi-şuy, 47
 Tsit-ki [bak: Çiçi]
 Tsiu-çen [bak: Şang-kieu]
 Tsong, 174, 175
 Tsu (Çju), 148, 150
 Tsuley-tsze, 109
 Tsung-ling, 165, 219
 Tsuy-şe-çeu, 132
 Tsü-so-mi, 243
 Tsüydixea [bak: Tsie ti heu]
 Tszin Sülâlesi, 191
 Tszu-svan, 98
 Tszu-tsuan, 88, 105
 Tszüymogü [bak: Tsie-moçe]
 Tu-çi, 195
 Tuğrul Bey, 23, 24
 Tu-ho-çin [bak: Çuluk]
 Tu-jo-ki-tsiün, 205
 Tu-lung-ki (=Dulungi) 119, 120,
 122
 Tuman Yabgu, 55, 58
 Tu-mo, 165, 221
 Tung-hu [bak: Dunxu]
 Turan, 18, 21, 29, 30, 38, 54
 Turfan (=Kiao-hu-çim) 98, 113,
 142, 169, 226, 228, 230, 232
 Tu-şi-tam (=Tu tsi-tan) 116
 Tu-tsi-tan [bak: Tu-şi-tam]
 Tu-yen (=Çjuki) Yabgu [bak: Po
 sieü-tam]
 Tuy-in, 188
 Tün-tu-ho (=Hieu-lan-şi-suy-
 heu-ti), 172, 175
 Tüon-jin, 245
 Türgişler, 22, 23
 Türk, 11, 12, 14-26, 29, 30, 31,
 33, 37, 39, 40, 48, 51, 54, 58,
 67, 68, 86, 106, 150, 158,
 160, 168, 175, 194, 195, 199,
 203, 207, 209, 210, 212, 214,
 216, 217, 233, 246, 247
 Türkeli, 19, 21, 31, 33, 34, 36, 37,
 50, 185, 186, 187, 193, 206,
 207, 208, 236, 238
 Türkistan, 14, 16, 18, 19, 22, 23,
 24, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
 37, 38, 45, 48, 50, 52, 53
 Türkiye, 14, 15, 16, 18, 23, 24,
 25, 26
 Türkmen, 51
 Türük 20, 207 [bak: Türk ve Gök-
 Türk]
 Txan-guan-mim [bak: Tien-kuam-
 mim]
 Txan-şun (=Xua-gen-gün), 107
 Txan-yuan [bak: Tsin-yang]

272 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- U, 57
 Ua-ni (=Yu-ni), 131, 243
 U-çe-mi, 243
 Uçji, 47
 Uçjulü jodi [bak: U-çu-lieu-jo-ti]
 U-çu-lieu-jo-ti (Uçjulü jodi)
 Yabgu, 137
 Udiyas, 138, 139
 Uge (=U-kie=O-kut), 128
 U goey [bak: Uvey], 78, 79, 80,
 82, 92, 121, 165, 185, 187,
 188, 189, 193, 195, 196, 197,
 198, 199, 200, 201, 202, 203,
 205, 206, 207, 219, 221, 222,
 223, 224, 225, 226, 232, 238,
 246
 U-hüon [bak: Uxan]
 U-kie [bak: Uge]
 U-ki-heu-şi-suy-ti [bak: Çi Yab-
 gu]
 U-kuey, 227
 U-küey, 110, 228
 Uluğ Yüz, 243
 U-lu-tu, 231
 U-luy-jo-ti Yabgu, 151
 Undun, 122
 Ung-kuey [bak: Ung-kuey-mi]
 Ung-kuey-mi (=Ung kuey) 127,
 242
 Ural, 33, 36
 Ural Irkı, 29
 Ural-Alтай, 29
 Uratepe, 48
 Urumçi, 226
 U-sö, 180, 181
 U-su-liü (=Uşilu) Yabgu, 88, 90
 Usun, 40, 54, 67, 68, 69, 73, 76,
 83, 84, 88, 103, 107, 108,
 109, 110, 112, 113, 114, 115,
 117, 127, 128, 130, 131, 132,
 139, 143, 149, 182, 198, 218,
 240, 241, 242, 243, 244
 U-şen-mo, 117, 118
 Uşilu [bak: U-su-liü]
 U-tan-tsü-li, 232
 U-ti [bak: So-lien]
 U-tsie [bak: Utszi]
 U-tsieu-tu (Utszut), 127, 128,
 242
 Utszi (=U tsie) Yabgu, 121
 Uvey (U-goey) Yabgu, 116
 Uxuan (=U-hüon) 57, 106, 110,
 118, 143, 146, 147, 154, 155,
 156, 159, 161, 167, 168, 170,
 175, 177, 180, 181, 182, 183,
 184, 185, 190, 233, 234, 235,
 236, 237, 238
 U-yen, 183, 236
 Uyen-güydı [bak: Voyen-kiüti]
 Uygur, 13, 22, 26, 86, 99, 107,
 109, 110, 112, 113, 114, 142,
 147, 157, 158, 169, 170, 177,
 178, 180, 200, 202, 219, 225,
 226, 227, 228, 229, 230, 231,
 232
 U-yüen, 161, 163, 166, 174, 177

 Ülh, 88
 Üligüy, 122
 Ürgenç, 243

 Vahş, 34
 Van-çjao-gün, 142
 Van-gin, 138
 Vang-koeı (=Van-kxoy), 76, 77
 Vang-u (=Van-vu), 87
 Van-gün, 144
 Van-kxoy [bak: Vang koeı]
 Van-man, 141, 144, 147, 148,
 149, 151, 152, 153, 154 [bak:
 Çao-kiün]
 Van-nien, 115, 218
 Van-şi-şi-suy-ti [bak: Tan]
 Van-tsen, 136 [bak: Çao-kiün]
 Van-vu [bak: Vang u]
 Vay-min, 78
 Ven-so, 224
 Ven-ti, 72, 73, 206

- Vey (Goey) sülâleleri, 185
 Veyli-danxu [bak: Goey-li-tam-hu]
 Vey-luy [bak: Goey-liü]
 Vey-tsin [bak: Goey-tsin]
 Vin, 46
 Vortemberg, 15
 Voyen-kiüti (=Uyen-güydı) Yabgu, 116
 Vu-çeu, 77
 Vu-çüen, 201
 Vu-di [bak: Vu-ti]
 Vu-ho-yün, 177, 235
 Vu-lan, 105
 Vu-lin, 52, 233
 Vu-ti (=Vu-di) 76, 91, 154, 245
 Vu-ting, 45
 Vu-tu, 142
 Vu-tu-ko, 157
 Vu-vang, 46
 Vu-vey, 89
 Vu-ye, 45
 Vu-yuan, 98, 107, 125 [Yen-gan-fu]
 Vu-yvan [bak: Vu-yuan]

 Xan-çan (=Han-çang), 125, 129
 Xangay, 128
 Xan Tengri [bak: Han Tanrı]
 Xân-ven-i [bak: Hiao-ven-ti]
 Xanyun, 38
 Xaytun Uxeu, 136
 Xen (Kun beyi) 146
 Xen [Bak : Han]
 Xen (başka bir Kun beyi) [bak: Hien]
 Xen-lao, 73
 Xen tszen [bak: Han - tsem]
 Xen-yuan, 147
 Xen - yuye [bak: Han yüe]
 Xeo [bak: Hiao Yabgu]
 Xeoçen, 147
 Xeu dağları, 108, 109
 Xeu-van-di [bak: Hiao ven-ti]

 Xeylusixeu, 137
 Xiyonit, 38
 Xi-xe-o-çjao-sin, 80
 Xo an di [bak: Ho - yen ti Yabgu]
 Xo güy-bin [bak: Kiü ping]
 Xonşe [bak: Hoen - sie]
 Xorzum, 36
 Xu, 18, 54, 101
 Xua-gen-gün [bak: Txan-şun]
 Xuge [bak: Hu ki]
 Xugi [bak: Hu ki]
 Xulançji [bak: Hu-lan-çi]
 Xulugu [bak: Hu lo ku Yabgu]
 Xuna, 38
 Xunnu, 38
 Xunnu-xe, 85
 Xunyuy, 38, 58
 Xuse (=Hute), 67, 69
 Xusuley Ülimandun, 122
 Xutuuso [bak: Hutuguseu]
 Xuxanye [bak: Hu-han-sie]
 Xuyan [bak: Hu - yen - şı]

 Yaksart, 35
 Yakut, 37, 39
 Yan, 46, 47, 52, 58, 61
 Yan-çji, 81
 Yang-yüing (=Yan-xun), 140, 141
 Yan-jan [bak: Yen-gen]
 Yan-sen, 87
 Yan-tsay, 67
 Yan-xun [bak: Yang-yüing]
 Yarkend, 115, 147, 154, 155, 157, 165, 166, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 230, 245
 Yarkendli, 115, 218
 Yayık, 31, 36, 68, 128, 149
 Yay - min [bak: Ta - yüen - fu]
 Yedisu, 31, 67
 Yen, 147, 154
 Yen-çi, 158, 224 [bak: Karaşar]
 Yen-çing, 157, 222
 Yen-çi-şan, 213

274 • Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

- Yen-gan-fu (=Şang) 64, 97, 98, 106, 161, 163, 166, 174
 Yen-gen (=Yan-jan) 100
 Yenisey, 35, 58, 212
 Yen-jen, 172
 Yen-lieu, 158, 219, 245
 Yen-müen, 164
 Yen-şi, 55, 81, 110, 111, 228
 Yen-tsay [bak: Alan]
 Yet - pat [bak: Yüe-pan]
 Yeu-liu Yabgu, 172
 Yeu-pe-ping, 183, 236
 Yi-lü (=O liü) 190, 236
 Yinçü Ögüz 35
 Yi-tü [bak: O-ta]
 Yığan Tegin Mahmud Han 23
 Yıldırım 19, 24
 Yong 168
 Yuan-di [bak: Yüen-ti]
 Yu-bey-pxin [bak: Yüm-pim-fü]
 Yue -ban [bak: Yüen-pan]
 Yuen-kuey-mi 243
 Yu-li-ya-su 232
 Yunan 51, 52, 53
 Yunanistan 51
 Yunanlı 53
 Yun-çjun 107
 Yu-ni [bak: Ua-ni]
 Yu tszi-gen-gün-yuye [bak: Han - yüe]
 Yuy 63
 Yu-yam 78
 Yuy-bi [bak: Yü-tan]
 Yuye-gân [bak: Yüe-kien]
 Yuy-şi-da-fu, 98 [bak: Şang-kieu]
 Yuy xun-xen 126
 Yü [bak: Hu-tu-ülh-şi-tao-kao-jo-ti]
 Yü çing [bak: Şeu-lo-pu-çin Ka-ğan]
 Yüeci (=Yüesi) 54, 58, 69, 76, 78, 84, 130, 243
 Yüeciler, 131
 Yüe-kien (=Yuye-gân) (yer adı) 131, 162
 Yüe-kien (şahıs adı) 161
 Yüe-kien (Yuye-gân), 243
 Yüe-pan, 192, 194
 Yüe-ti-tay-şi-tsie-kiü-pe-ti 182
 Yü-fu-lo (=Te-çi-şi-suy-heu) 184
 Yü-leu-ko-çing, 233
 Yü-lin, 165, 221
 Yü-liü, 190, 191
 Yü-mi (=Kiü-mi) 157, 158, 165, 218, 221, 222
 Yü-mili, 219
 Yüm-pim-fü (=Yu-bey-pxin) 78
 Yün-çin (Jünçen) Yabgu, 123
 Yün-çjun [bak: Yüm-çüm]
 Yün-çong, 162, 163 [bak: Ta-tum-fu]
 Yün-çüm (=Yün-çjun) 88
 Yün-ke-ti, 192
 Yün-kiü-çing, 224
 Yü-şü-kien Yabgu, 173
 Yü-tan, 79
 Yü tien [bak: Hoten]
 Zerefşan, 32, 34, 35, 52

ATSIZ

Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar

Bu kitap H. Nihal Atsız Hoca'nın 1933-1936 yılları arasında yazdığı makalelerin yine kendisi tarafından toplanıp yayınladığı bir "toplama"dır. Hoca'nın bunları, yaptığı çalışmalar henüz olgunlaşmadığı için, bir ön hazırlık olarak yayınladığını belirtmek maksadıyla "Toplamalar" ismiyle kitaplaştırdığını söylemek yanlış olmaz diye düşünüyoruz. Konuyu böyle ele alınca, konunun o günden bugüne muhtelif araştırmalar ve eserlerle zenginleşmiş olduğunu, onun için de kitaptaki bilgilerin yeni veriler ışığında değerlendirilmesi gerektiğini, muhtevastaki yanlışlıklarının, yanlışlarının, hataların bu yeni veriler doğrultusunda düzeltilmesinin, eksikliklerin tamamlanmasının, bunlara yeni bilgiler eklenmesinin yeni araştırmacıların himmetine bağlı olduğu da aşikârdır.

Biz bu çalışmayı, Atsız Hoca'nın Türk Tarihi üzerindeki çalışmasının bir başlangıcı olduğunun göstergesi olarak bilinmesi ve bir köşede unutulmaya mahkûm bırakılmaması için yayınlayıp okuyucuların ve araştırmacıların dikkatine sunuyoruz. Tarihçilerden Türk Tarihi'nin başlangıcından günümüze en mükemmel şekilde ortaya konmasında gecikildiğini görmelerini ve bu onur verici görevi bir an önce yerine getirecek gayreti istermelerini, bunun sorumluluğunu vicdanlarında taşıyarak hareket etmelerini bekliyoruz.

27.000